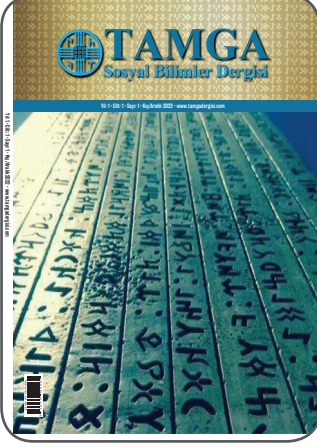

TAMGA

Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl: 1 • Cilt: 1 • Sayı: 1 • Kış/Aralık 2022 • ISSN: 2979-9546

BERİKAN YAYINEVİ KURUCUSU
Cuma AĞCA

**BERİKAN YAYINEVİ ADINA
İMTİYAZ SAHİBİ**
Ahmet Deniz AĞCA

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Ahmet Deniz AĞCA

GRAFİK TASARIM/KAPAK
Nurhan AY

Yönetim Yeri
Kültür Mah. Kızıllırmak Cad.
No: 61/6 Kızılay/ANKARA
Tel: 0312 232 62 18 (pbx)
Belgegeçer: 0312 232 14 99
e-posta: tamgadergisi@gmail.com

Baskı
Berikan Ofset Matbaacılık
(Sertifika No: 47109)
Gersan Sanayi Sitesi 2306 Sok.
No: 70
Yenimahalle / ANKARA
e-posta: berikan@windowslive.com

Dağıtım
Berikan Yayın-Dağıtım
bilgi@berikandagitim.com

TAMGA Uluslararası hakemli bir
dergidir

www.tamgadergisi.com

İÇİNDEKİLER

4 Divanü Lûgat-it-Türk'te Hayvan ve Hayvancılığa Ait İzler

Saadettin Yağmur GÖMEÇ

29 Devlet Hizmetinde Geçen Bir Ömür: İsmail Fâzıl (Cebesoy) Paşa (1856-1921)

İsmet TÜRKMEN

40 Siyasi Sınırlardan Türklüğün Yeni Düzenine: Dış Türkler Meselesinin Devlet Politikası Haline Gelmesinde Türk

Milliyetçilerinin Etkilerine Bakış

Selim YILDIZ

57 Türk Milli Basınında Birinci Basın Kongresi

Mustafa SAMUR - Adnan SOFUOĞLU

67 Selçukluların Uyguladıkları Savaş Hileleri

Yasemin TURAN

90 İlkokullarda Akran Zorbalığı Araştırmalarının İncelenmesi: Bibliyometriz Analiz

Musa DEMİR - Bülent ATAKUL

TAMGA

Sosyal Bilimler Dergisi

BAŞ EDITÖR

Dr. Öğr. Üy. Aybüke YALÇIN
Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi

ALAN EDITÖRLERİ ARKEOLOJİ

Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT
Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi

COĞRAFYA

Prof. Dr. Ufuk KARAKUŞ
Gazi Üniversitesi

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI

Doç. Dr. Cemile KINACI BARAN
Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi

FİLOLOJİ

Doç. Dr. H. Kazım KALKAN
Gazi Üniversitesi

GÜZEL SANATLAR

Prof. Dr. Tuba GÜLTEKİN
Dokuz Eylül Üniversitesi

HUKUK

Doç. Dr. Turan ŞAHİN
Hacettepe Üniversitesi

İKTİSAT

Doç. Dr. Ayşe DURGUN
Süleyman Demirel Üniversitesi

İLETİŞİM

Prof. Dr. Bilgehan GÜLTEKİN
Ege Üniversitesi

İŞLETME

Doç. Dr. Hamza KANDEMİR
Isparta Uygulamalı Bilimler
Üniversitesi

MALİYE

Dr. Öğr. Üy. Halil İbrahim DEMİR
Sakarya Üniversitesi

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ

Dr. Öğr. Üy. Turan ŞENER
Akdeniz Üniversitesi

TARİH

Doç. Dr. Nasrullah UZMAN
Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi

TURİZM

Dr. Öğr. Üy. Hakan ÇETİNER
Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI

Doç. Dr. Tayfun HAYKIR
Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi

TÜRK HALK BİLİMİ

Prof. Dr. Nedim Bakırcı
Niğde Ömer Halisdemir
Üniversitesi

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Doç. Dr. Serkan KEKEVİ
Düzce Üniversitesi

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Edip Semih YALÇIN
Prof. Dr. Sadettin Yağmur GÖMEÇ
Prof. Dr. Necdet HAYTA
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN
Prof. Dr. Ayşe İLKER
Prof. Dr. Erkan GÖKSU
Prof. Dr. Yonca İLDEŞ
Prof. Dr. Seyfullah YILDIRIM
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL
Prof. Dr. Temel ÇALIK
Prof. Dr. Kürşat ÖZDAŞLI
Prof. Dr. Celalettin YAVUZ
Doç. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI
Doç. Dr. Mehmet Halit YILDIRIM
Doç. Dr. Rıfat KARAKOÇ
Dr. Öğr. Üy. Emel Şener BAY
Dr. Öğr. Üy. Meltem UÇGUNOĞLU
ERARSLAN

İNGİLİZCE EDITÖR

Öğr. Gör. Dr. Buğra KAŞ
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

TÜRKÇE EDITÖR

Arş. Gör. Erdi ERBEDEN
Nevşehir Hacı Bektaş Veli
Üniversitesi

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ

Öğr. Gör. Dr. Burak ÇETİN
Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi

BİLİŞİM EDITÖRÜ

Yusuf Hüseyin YILDIZ

Tamga Sosyal Bilimler Dergisi'nin değerli okuyucuları ve yazarları,

Öncelikle belirtmek isterim ki, 2022 yılının ortalarında hayalleri, hedefleri ve değerleri aynı olan bir ekibin bir araya gelmesi ile tohumları atılan dergimizin 2022 yılının Aralık ayında filizlenerek sizlerle buluşmasının sevinci içindeyiz. Her bir ayrıntısını heyecanla ve detaylı bir şekilde irdelediğimiz dergimiz, ekibimiz için ilk olma niteliği taşısa da alanında yetkin hocalarımızın alan editörlüğüne ve bilim kuruluna olan katkıları ile yayın hayatına çok güçlü bir şekilde girdiğimize inanıyoruz.

Dergimiz, Türkiye’de saygın bilimsel dergi sayısını artırmayı, sosyal bilimler alanında yayınlacağı makaleler ile literatüre katkı sağlamayı, elde ettiği bilgi ve bulguları sosyal bilimlere ilgi duyan okuyuculara ve ilgililere ulaştırmayı, ilgili alanda ülke ve dünya literatürüne katkı yapmayı düşünen akademisyenler arasındaki etkileşimi sağlamayı amaçlamaktadır. Kısacası, bir Türk dergisi olarak, Dünya Üniversiteleri Akademik Sıralamasında Türk üniversitelerinin sayısını artırmaya yardımcı olmak için sosyal bilimler alanına bilimsel anlamda “Tamga” vurmayı hedefliyoruz.

Sosyal bilimlerin hemen hemen her alanına açık olan dergimiz, alanında yetkin akademisyenlerin katkıları ile editörlük ve hakemlik süreçlerini profesyonel bir şekilde işleterek her sayıda daha zengin bir içerikle yayınlanacaktır. Dergimizin Yaz/Haziran ve Kış/Aralık olmak üzere yılda iki sayı yayınlanması ve gerekli kriterleri yerine getirerek kısa sürede ulusal ve uluslararası indekslerde taranması öngörülmektedir. Tamga Sosyal Bilimler Dergisi; Arkeoloji, Coğrafya, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, Filoloji, Güzel Sanatlar, Hukuk, İktisat, İletişim, İşletme, Maliye, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Tarih, Turizm, Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Halk Bilimi ve Uluslararası İlişkiler gibi sosyal bilimlerin hemen hemen her alanına açık olup, bu alanlara dair özgün çalışmaları ve bilim dallarını yayın sahası olarak Türk akademisine ışık tutacak önemli bulguları değerlendirmektedir.

İlk sayımızda, literatüre katkı sağlayacağına inandığımız altı makaleyi sizlerle buluşturmanın sevinci içerisindeyiz. Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç “Divanü Lûgat-İt -Türk'te Hayvan Ve Hayvancılığa Ait İzler” isimli makalesinde Türk kültürünün başvuru eserlerinden birisi olan Divanü Lûgat-it-Türk'te yer alan hayvancılığa dair izleri toplayarak bir değerlendirme yapmıştır. Prof. Dr. İsmet Türkmen, “Devlet Hizmetinde Geçen Bir Ömür: İsmail Fâzıl (Cebesoy) Paşa” başlıklı makalesinde İsmail Fâzıl Paşa'nın gerek askerî gerekse siyasi tecrübe birikimi, öncelikle arşiv kayıtlarından

ve bizzat kendisinin kaleme aldığı eserlerinden hareketle değerlendirmelerde bulunmuştur. Öğretim Görevlisi Dr. Selim Yıldız, “Siyasi Sınırlardan Türklüğün Yeni Düzenine: Dış Türkler Meselesinin Devlet Politikası Haline Gelmesinde Türk Milliyetçilerinin Etkilerine Bakış” adlı makalesinde Türkiye Cumhuriyeti’nde Dış Türkler meselesinin bir devlet politikası haline gelmesinde Türk milliyetçilerinin etkilerini ortaya koymuştur. Öğretim Görevlisi Dr. Mustafa Samur ve Prof. Dr. Adnan Sofuoğlu ise “Türk Milli Basınında Birinci Basın Kongresi” isimli makalede Türk millî basınında önemli bir yere sahip olan Akşam, Cumhuriyet, Kurun, Tan, Ulus ve Son Posta gazetelerinde “Birinci Basın Kongresi” başlığı ile ilgili çıkan haberleri taramışlardır. Ayrıca bu gazetelerde köşe yazısı bulunan Asım Us, Peyami Safa ve Ali Naci Karacan gibi dönemin etkin kalemlerinin yazılarını da tespit etmişlerdir. “Birinci Basın Kongresi” hakkında bilgileri, “Birinci Basın Kongresi” ile ilgili çıkan haber ve demeçleri ve “Birinci Basın Kongresi” hakkındaki yazıları makale kapsamında ele almışlardır. Doktora öğrencisi Yasemin Turan “Selçukluların Uyguladıkları Savaş Hileleri” başlıklı makalesi ile Büyük Selçukluların ve Türkiye Selçukluların uyguladıkları savaş hilelerini incelemiştir. Son olarak, Milli Eğitim Bakanlığı’nda okul müdürü Musa Demir ve okul müdür yardımcısı Bülent Atakul ise “İlkokullarda Akran Zorbalığı Araştırmalarının İncelenmesi: Bibliyometrik Analiz” adlı makalede ilkokullarda akran zorbalığı araştırmalarının yapısını ve eğilimlerini belirlemek ve çeşitli parametreler kullanılarak, akran zorbalığı araştırmalarını analiz etmek üzere bibliyometrik analizden faydalanmıştır ve ilkokullarda akran zorbalığının araştırmalarda en sık ilişkilendirildiği kavramların siber zorbalık, mağduriyet ve şiddet kavramları olduğunu belirlemişlerdir.

Şüphesiz ilk sayımızda en büyük teşekkürü makaleleri ile dergimize değer katan birbirinden değerli yazarlarımıza sunuyoruz. Aynı zamanda söz konusu makaleleri inceleme nezaketini gösteren hakemlerimize de minnettarız.

İhtiyaç duyduğumuz her an değerli katkıları ile yanımızda olan tüm bilim kurulu üyelerimize, alan editörlerimize, dil ve bilişim editörlerimize ve indeks koordinatörümüze de müteşekkirimiz. Dergimizin ortaya çıkış aşamasından itibaren bizleri yüreklendiren ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Semih YALÇIN hocamıza da teşekkürü bir borç biliriz.

Dergimizin Türk akademisine hayırlı olmasını diliyoruz.

Dr. Öğr. Üy. Aybuke Yalçın
Editör Kurulu Adına

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK'TE HAYVAN VE HAYVANCILIĞA AİT İZLER

TRACES OF ANIMALS AND LIVESTOCK IN DIVANU LUGAT-IT-TURK

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

ÖZET

Tabiat ve hayvan sevgisi doğuştan gelen Türk insanı kendine ve mensubu bulunduğu kabilelere isim alırken de tabiatı ve hayvanları unutmamıştır. Bugün olduğu gibi geçmişte de Türk şahıs ve boy adlarına baktığımızda Börü, Kurt, Arslan, Bars, Boga, Tana, Tay, Maral, Turna, Şahin, Doğan, Kartal, Çakır, Kanat, Ala Yuntlu, Sarı ve Kara Keçili, Bugu, Teke ve sair isimleri sıkça görmek mümkündür. Bütün günü hayvanlarla iç içe olan Türk'ün dili ve kültüründe hayvancılığa dair pek çok unsur göze batar. Biz bu çalışmamızda Türk kültürünün başvuru eserlerinden birisi olan Divanü Lûgat-it-Türk'te yer alan hayvancılığa dair izleri toplayıp, bir değerlendirmeye tabi tutacağız. Büyük bir kısmı hâlâ Türk lehçelerinde varlığını sürdüren bu kelimelerin nerelerde geçtiğine

pek fazla değinmeyeceğiz, ancak bunların arasında bulunan bazı arkaik isimleri tarihi ve çağdaş kaynaklarla destekleyerek göstermeye de gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Divanü Lûgat-it-Türk, Türkler, Türk Kültürü, Hayvancılık, Hayvan Adları

ABSTRACT

Turkish people's love for nature and animals comes from birth. They did not forget the nature and animals while he was naming himself and his tribes. When we look at the names of Turkish individuals and tribes in the past as it is today, it is possible to see wolf, lion, leopard, bull, calf, foal, deer, crane, hawk, eagle, wing, pied horseman, yellow goat, black goat and other names frequent-

* Prof. Dr. AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi. ORCID: 0000-0003-4606-9006

ly. In this study, we will collect and evaluate the traces of animal husbandry in Divanü Lûgat-it-Türk, which is one of the reference works of Turkish culture. We will not mention very much where these words, most of which still exist in Turkish dialects, are mentioned. However, we will try to show some archaic names among them by supporting them with historical and contemporary sources.

Key Words: *Divanü Lûgat-it-Türk, Turks, Turkish Culture, Livestock, Animal Names*

Her ne kadar bu gün Anadolu Türklerinin geçim vasıtaları arasında hayvancılığın önemi kaybolmakta ise de, Türk Dünyasının büyük bir kısmında hâlâ hayvancılık toplumun en önde gelen ekonomik kaynaklarından birisidir. Türkler tarihleri boyunca bu hayat tarzları sayesinde pek çok üstünlüğü ellerinde bulundurmışlar ve dünyanın diğer halklarına karşı yeri geldiğinde bu durumu bir stratejik silah olarak kullanmayı bilmişlerdir.

Eski Türklerin temel geçim vasıtası hayvan yetiştiriciliği olup, bu üç açıdan mühimdir: Birincisi başlıca gıda maddesidir. İkincisi kürk, deri, giyim-kuşam noktasında ticaret malı, üçüncüsü de nakil vasıtasıdır. Bu insanlar özellikle bahar ve yazları otu, suyu bol olan yüksek yaylalara göçerek hayvanlarını beslemekle beraber, ırmak boylarında ve sıcak ovalarda da yerleşerek buralarda ziraat yapıyorlar, bu yüzden kışları umumiyetle korunması kolay mahallerde geçiriyorlardı¹. Dolayısıyla göç hareketlerini nehirlerin çıktığı ve döküldüğü istikametler belirliyordu.

Bununla birlikte eski Türklerin beslediği hayvan türlerinin en başta gelenleri at ve koyun idi ki, bu tür hayvancılığın izlerine Türklerin hayatında M. önce 6000-4000'lerden beridir rastlanılmaktadır. Kazakistan'ın Kökçetav bölgesindeki Botay Kültürü (M.Ö. 3700-3100) ile Türkmenistan'ın Aşkabat şehrine yakın Anav Kültürü (M.Ö. 4000-1000)² çevresindeki

buluntular atın kullanımı hususunda bizi binlerce yıl geriye götürmektedir. Hatta Andronovo (M.Ö. 1700-1200) kültüründe birkaç tür ata tesadüf edilmiştir. Her ne kadar ata ait bulgular Sibiry'a'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyada onbinlerce yıl öncesi-ne götürülse de, burada önemli olan onun ne zaman ve hangi bölgede evcilleştirildiğidir. İşte bu noktada arkeolojik merkezlerde atlara dair izlere bakmak gerekir. Dolayısıyla Uralların doğusundan başlayarak, Sibiry'a'nın en uzak köşesine değin kazılan arkeolojik bölgelerde binlerce at kemiğine rastlanması, ondan bu topraklardaki insanlar tarafından yoğun bir şekilde yararlanıldığını ve gıda maddesi olarak da tüketildiğini gösterir. Bu durum bir yana koyun, keçi ve sığır da Türklerin önemli geçim vasıtasıydı. Onların yaşadığı yerlerde bazan öyle iri ve uzun bacaklı koyunlar oluyordu ki, bunlar bir araba tekerini bile sürükleyebiliyorlardı³. İyi beslenmiş ve yetiştirilmiş at, koyun, keçi, deve, öküz, inek, geyik, kotuz (yak) gibi hayvan sürüleri için "sekiz adaklıg barım"⁴ diyorlardı. Netice itibarıyla zengin veya fakir herkesin bir miktar hayvanı mevcuttu, ama elbette bunların içinde atın yeri bambaşkaydı.

Ayrıca Divanü Lûgat-it-Türk'te yük taşıyan bütün hayvanlar için "Kölük"⁵ dendiğini belirtmekte fayda

doğudaki Güney Sibiry'a kültürleriyle mukayese etmek daha doğrudur. Ayrıca bakınız, W.Koppers, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İndo-Germenlik", **Belleten**, 5/20, Ankara 1941, s.449.

1 Yazları alçak yerlerde vakit geçirmek zordur. Çünkü sivrisinek (çibin), tatarcık, at sineği gibi haşaratlar hayvanları rahatsız eder. Dolayısıyla hayvancı Türk baharda, sürüsünü dağ yamaçlarının güneşe bakan taraflarında otlatır. Buralarda kar yığınlarından sızan sular vasıtasıyla otlar daha boldur. Bakınız, W.Radloff, **Sibiry'a'dan Seçmeler**, Çev. A.Temir, Ankara 1976, s.198; M.R.Drompp, "Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region After A.D. 840", **Journal of the American Oriental Society**, 119/3, Michigan 1999, s.400-401.

2 Anav kültürü Asya'da pek çok arkeolojik merkezden daha eski bir döneme aittir. Burada ele geçen at iskeletlerine bağlı olarak bazı araştırmacılar onu Mezopotamya veya Hindistan ile ilişkilendirme eğiliminde bulunuyorlar. Herhalde bu noktada Anav'ı batı veya güneyden gelen tesirlerle değil,

3 B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.155; S.G.Klyastorniy-T.I.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.71, 329, 333; R.P.Lindner, "Nomadism, Horses and Huns", **Past and Present**, No 92, London 1981, s.4-9; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1984, s.88; R.Pumpelly, **Explorations in Turkestan**, Washington 1904, s.23-313; M.A.Levine, "Botai and the Origins of Horse Domestication", **Journal of Anthropological Archaeology**, Vol. 18, 1999, s.29-74; D.Baigunakov-G.Sabdenova, "Some Results Of Studying The Ancient History Of Kazakhstan", **Procedia-Social and Behavioral Sciences**, Vol. 131, 2014, s.305-307.

4 "Sekiz adaklıg barım" deyiimi Bay Bulun I Yazıtı, Eleğış I Yazıtı ve Begre Yazıtı gibi yazıtlarda geçmektedir. Ayrıca bakınız, A.Von Gabain, **Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen**, Helsinki 1950, s.4; M.Eliade, **Shamanism**. Archaic Techniques of Ecstasy, New York 1964, s.469; S.Çagatay, "İslamiyetten Önce Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, s.393; M.Mori, "Yenisey Yazıtlarındaki Sekiz Adaklıg Barım Üzerine", **Erdem**, 3/8, Ankara 1987, s.356; S.Y.Gömeç, "Konar-Göçer Türklerde Ekonomik Hayat", **SDÜ. Sosyal Bilimler Dergisi**, Prof.Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı, Isparta 2013, s.479-501.

5 **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VI, 2. Baskı, Ankara 1993 s.2145; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, Çev. B.Atalay, Ankara 1986, s.359.

vardır. Kölük tabiri Kök Türk Yazıtlarında da geçmek-
te⁶ olup, “yük yükletilen herhangi bir hayvan” ya da
“art arta yürüyen arabalar” manasına da gelir ve Ana-
dolu’daki bazı Yörük taifeleri zaman zaman bütün at
cinsleri için Kölük sözünü kullanırlar⁷. Bununla be-
rabere bütün hayvanlar için geçerli olan diğer sözlere
bakacak olursak; zaptedilemeyen ve kalabalık hayvan
ile orta yaştaki türlere “yılık”⁸, “ök”, “öküş yılık”⁹ ve
“sürüg”¹⁰, iki yaşlarına girmiş hayvanlar için “sıp”¹¹,
ön ayakları çizgililere “tengil”¹², doğurmayanlarına
“kısır”¹³, sağılanlara “sağmal/sağlak/sağlık/sagın”¹⁴,
serbest bırakılmış hayvanlara “başlag yılık”, “köğ yılık”
veya “boş yılık”¹⁵ ve sürü manasına “ögür”¹⁶, hayvanın
kermesine “çalna”, “mayak”, “baynak”, “tudrıç” ve “te-
zek”¹⁷, bunların damgalanmasına “dağlama”¹⁸ ve ku-
laklarına işaret koymaya “enemek”¹⁹, hayvan kesmeye
“tokunmak”²⁰, ince ve kılsız kuyruğa “suvık kudruk”²¹,
boynuzsuz hayvana “tok” ve “sakar/sokar”²², ayak
veya tırnaklarına “tuyag” ya da “toynak”²³, boynuz için
“müngüz”²⁴, sığır cinsi hayvanların ahırda yattığı yere
“udluk”²⁵, küçükbaş hayvanların barınağına “ağıl”²⁶,
kedi-köpek ve diğer yabani hayvan yavrusuna “enik/

enük”²⁷, barınaklarına “in”²⁸, hayvan derisine “kön”²⁹,
bunun yüzülmesine “soymak”³⁰, koyun ve deve gibi
hayvanların sırtındaki kıllara “yün” ve “yabaku”³¹, me-
sanesine “bogundi”³², hayvanların kaburgasına “eye-
gü”³³, içkembesine “sarkanık/sarkayık”³⁴, zayıfına
“torlak”³⁵, zamanından sonra doğanlarına “körpe”³⁶,
hayvanlara ot vermeye “iktülemek”³⁷, az yem yiyeni-
ne “sil”³⁸, iyi beslenmişine “semiz”³⁹, bir şey çiğneme-
lerine “kevşemek” veya “kevşenmek”⁴⁰, hayvanların
ayaklarının kösteklenmesine “kösürmek”, “kögen”,
“kültürmek” ve “kişemek”⁴¹, kaybolmamaları için bo-
yunlarına takılan çana “kongurak”⁴², memeli hayvan-
ların doğurduktan sonraki ilk sütüne “aguz/agız”⁴³,
hayvanları harekete geçirmeye yarayan sopa veya kır-
baça “kamçı”⁴⁴, onları çekip, çevirmek için boyunla-
rına bağlanan ipe “yular”⁴⁵, sütü sağılmayıp, Tanrı’ya
adananlarına “iduk”⁴⁶, soğuktan kırılmalarına “yut
bolmak”⁴⁷, hayvanların yatarak debelenmesine “ağ-
nanmak”⁴⁸, yazları otlatmak için götürüldükleri yerle-
re “yaylak”⁴⁹ ve “yazlak”⁵⁰ dendiği gibi, “yaylatmak” ve
“yazlatmak” tabirleri de kullanılmaktadır. Semerlerin
altına konan çul veya bez parçasına “yunak”⁵¹, çatal
tırnaklı hayvanların tırnağına “sıdırgak”⁵², hayvanla-
rın birbiriyle döğüşmesi ve karşısındaki bir canlı ya
da nesneye başıyla hamle yapmasına “süşmek” ve “sü-
süşmek”⁵³, kesilecek veya kesilmiş hayvana “tokum”⁵⁴,
iğdiş etmeye “arıglamak”⁵⁵, evcil hayvanları otlatma-

Bundan sonra DLT şeklinde kısaltılacaktır.

6 Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Güney tarafı, 8. satır.

7 S.G.Clauson, “Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses,
an Etymological Study”, **Central Asiatic Journal**, Vol. 10,
Wiesbaden 1965, s.163; A.Von Gabain, **Eski Türkçenin
Gramer**, Çev. M.Akalın, Ankara 1988, s.283; A.R.Yalın,
Cenupta Türkmen Oymakları, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993,
s.447; S.Y.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 5. Baskı, Ankara 2016,
s.187-188.

8 **DLTII**, s.96; **DLTIII**, s.34, 76, 90, 104, 131, 178, 292, 300.

9 **DLTI**, s.48, 62, 96, 243.

10 **DLTI**, s.389; **DLTIII**, s.102.

11 **DLTI**, s.207, 319; **DLTIII**, s.158.

12 **DLTIII**, s.366.

13 **DLTI**, s.236, 364; **DLTIII**, s.88.

14 **DLTI**, s.471, 499, 520; **DLTII**, s.22, 152; **DLTIII**, s.102.

15 **DLTI**, s.330, 461; **DLTIII**, s.131.

16 **DLTI**, s.54, 152, 236, 285, 292, 389; **DLTII**, s.153; **DLTIII**, s.6.

17 **DLTI**, s.386, 433, 453; **DLTIII**, s.167, 175.

18 **DLTIII**, s.153.

19 **DLTI**, s.215; **DLTIII**, s.256.

20 **DLTII**, s.147.

21 **DLTIII**, s.164.

22 **DLTI**, s.332, 411.

23 **DLTII**, s.96; **DLTIII**, s.165, 178.

24 **DLTI**, s.36, 504; **DLTII**, s.327; **DLTIII**, s.145, 363, 408.

25 **DLTI**, s.98.

26 **DLTI**, s.63, 73.

Ağılın dışında Türkler küçük baş hayvan barınağı için “egrek”
ve “çardak” gibi isimleri de kullanırlar. Bakınız, M.Eröz,
Yörükler, İstanbul 1991, s.138.

27 **DLTI**, s.72, 153, 294, 308; **DLTIII**, s.92.

28 **DLTI**, s.49; **DLTIII**, s.5.

29 **DLTIII**, s.140.

30 **DLTIII**, s.244.

31 **DLTIII**, s.36, 361.

32 **DLTI**, s.449.

33 **DLTI**, s.137; **DLTIII**, s.174, 425.

34 **DLTIII**, s.179.

35 **DLTI**, s.467.

36 **DLTI**, s.415.

37 **DLTI**, s.317.

38 **DLTIII**, s.134.

39 **DLTI**, s.365.

40 **DLTI**, s.252; **DLTII**, s.351; **DLTIII**, s.287.

41 **DLTI**, s.415; **DLTII**, s.78, 195; **DLTIII**, s.268.

42 **DLTIII**, s.387.

43 **DLTI**, s.55.

44 **DLTIII**, s.352.

45 **DLTIII**, s.9, 28, 49, 114.

46 **DLTI**, s.65.

47 **DLTIII**, s.142.

48 **DLTI**, s.267, 289.

49 **DLTII**, s.355.

50 **DLTII**, s.355.

51 **DLTIII**, s.29.

52 **DLTI**, s.502.

53 **DLTII**, s.101, 189, 293.

54 **DLTI**, s.396; **DLTII**, s.147.

55 **DLTI**, s.303.

ya “kütlemek”⁵⁶, yünlerinin kırılmasına “yunglamak”⁵⁷, hayvanları yakalama veya öldürmeye “avlamak” ya da “avlanmak”⁵⁸, dendiğini görmekteyiz.

Bu durum bir yana tabiat ve hayvan sevgisi doğuştan gelen Türk insanı kendine ve mensubu bulunduğu kabilelere isim alırken de tabiatı ve hayvanları unutmamıştır. Bugün olduğu gibi geçmişte de Türk şahıs ve boy adlarına baktığımızda Börü, Kurt, Arslan, Bars, Boga, Tana, Tay, Maral, Turna, Şahin, Doğan, Kartal, Çakır, Kanat, Ala Yuntlu, Sarı ve Kara Keçili, Bugu, Teke⁵⁹ ve sair isimleri sıkça görmek mümkündür.

İşte bütün günü hayvanlarla iç içe olan ve yıllara bile hayvan adlarını veren Türk’ün dili ile kültüründe de hayvancılığa dair pek çok unsuru görmek mümkündür. Biz bu çalışmamızda Türk kültürünün başvuru eserlerinden birisi olan Divanü Lûgat-it-Türk’te yer alan hayvancılığa dair izleri toplayıp, bir değerlendirmeye tabi tutacağız. Büyük bir kısmı hâlâ Türk lehçelerinde varlığını sürdüren bu kelimelerin nelerde geçtiğine pek fazla değinmeyeceğiz, ancak bunların arasında bulunan bazı arkaik isimleri tarihi ve çağdaş kaynaklarla destekleyerek göstermeye de gayret edeceğiz. Yazımızı beş ana başlıkta toplamak istiyoruz. Birinci bölümde büyük baş hayvanlar, ikincide küçük baş hayvanlar, üçüncü bölümde yabani hayvanlar, dördüncüde kuşlar, beşinci bölümde ise kümes, deniz ve su hayvanları ile sürüngenlere ait isimler ve deyimlere alfabe sırasına göre yer vereceğiz.

I. BÖLÜM

BÜYÜK BAŞ HAYVANLAR

1- AT ADLARI VE AT İLE ALAKALI SÖZLER

Dünyada at denilince, ilk akla gelen kavim Türklerdir ve bugün Kuzey Kazakistan, Türkistan, Güney Sibirya, Çin’in kuzeyindeki tarihi Türk yurdu Ordos (Ordus/Ortu) bölgesi ve bu gibi eski Türk yerleşim alanlarında yapılan arkeolojik araştırmalar, buralarda M.Ö. 6000-4000’lerden beri atlara rastlandığını gösteriyor. Buna binaen atı mükemmel bir beceriyle hem savaş, hem yük taşıma, hem de ziraat işlerinde kullandıklarından dolayı Türklerin, onu tarihte ilk ehlileştiren halk olduğu yolundaki görüşler çok fazladır. Zaten konar-göçer hayvancı bir toplum olan Türklerin gündelik hayatının her aşamasında atın yer almadığı bir an yoktur.

56 DLTIII, s.187, 441.

57 DLTII, s.359-360; DLTIII, s.404.

58 DLTII, s.287, 295, 298; DLTII, s.45.

59 S.Y.Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 4. Baskı, Ankara 2018, s.58.

Eski kaynaklar bir Türk’ün her zaman yanında atı olduğunu söyler ki, yine Türklerdeki bir inanışa göre, onlar atla beraber yaratılmışlardır. Yıl adlarından birini ata ayıran tarihteki Türk’ün hiçbir hayvanla bu denli içli-dışlı olduğuna şahit değiliz. Keza bugün de Hazar ötesi Türklerinin hepsinin hayatında atın ayrı bir yeri vardır. Öyle ki, zamanımız Türkmenistan’ı ata verdiği önemi göstermek ve bu geleneğin bozulmadan devamını sağlamak için, dünyada tek olan bir at bakanlığı kurması, Kazak Türklerinin devlet armasında tulparın (kanatlı at) resmedilmesi son derece dikkat çekici bir husustur.

Türk-İskitler çağından beri onlar attan faydalanıyordu. Bu yüzden Türklerin medeniyete kazandırdığı iki mühim şeyden birinin at, diğerinin de demir olduğunu söyleyebiliriz. Bir savaş ve ulaşım aracı olarak tekerlekli vasıtalarla, uçaklar bugün ne ise, günümüzün şartlarıyla kıyasladığımızda; at da geçmişte öyle idi. Dünyada ilk defa atı ehlileştiren, bir binek hayvanı ve savaş aracı olarak onu kullanan Türkler, bu üstünlükleri sayesinde binlerce kilometrelik alanları bir anda geçmişler ve pekçok yere sahip olma imkânına kavuşmuşlardır. Bunun en güzel misalini Dede Korkut Hikâyelerinde; “at işler, er övünür” ve “yaya erin ümidi olmaz” atasözlerinde görmekteyiz. Çünkü bundan binlerce yıl öncesinin bozkır hayatını göz önüne getirdiğinizde, at olmadan bir şey yapmak kolay değildi. Muhtemelen konar-göçerlerin bu fetih hareketlerinin sonucunda Ön Asya ve Doğu Avrupa halkları da atı tanıdı⁶⁰.

At ile alâkalı bu özet bilgiyi verdikten sonra Divan’da geçen at isimleri ve deyimlerine bakalım:

At: Bildiğimiz üzere bu hayvanın bütün Türk lehçelerindeki umumi adı olup, Divanü Lûgat-it-Türk’ün pek çok yerinde zikredilmektedir. O yüzden hepsini buraya almamız mümkün olmazken, at sürüsü için ayrıca “yılkı” ve “yunt”⁶¹ tabirlerinin kullanıldığını da belirtmek isteriz.

Küçüt: At⁶².

60 S.Y.Gömeç, “Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri”, *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, No 87, Ankara 2007, s.20; S.Y.Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2009, s.371; S.Y.Gömeç, “Türk Kültüründe At”, *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır*, Konya 2016, 819-831; Koppers, a.g.m., s.462-463.

61 DLTII, s.21, 91, 235, 241, 257, 285, 292, 330, 332, 346, 412, 461, 481-482; DLTII, s.96, 153; DLTIII, s.7, 9, 34, 76, 90, 104, 131, 178, 223, 292, 300.

62 DLTII, s.357.

Adgır: Aygır, atın erkeği⁶³.

Arkun: Yaban aygırıyla evcil kısıraktan olan at. Koşuyu en çok bu atlar kazanır⁶⁴.

Boymul At: Boynunda beyaz benek bulunan at⁶⁵.

Boz At: Boz renkli at⁶⁶.

Bögrül At: Bögrü ak olan at. Başka hayvanlar için de söylenir⁶⁷.

Bulak At: Boyu kısa, sırtı geniş at⁶⁸.

Büktel At: Arkası düz ve oturması kolay at⁶⁹.

Bül At: Ayaklarında aklık bulunan at⁷⁰.

Çilgü At: Al at⁷¹.

Çufga At: Postacı atı⁷².

İgiş At: İnatlaşan at⁷³.

Kerşegü At: Kürek kemiğinin altında yağırı (yarası) bulunan at⁷⁴.

Ketki At: Sırtı dar, yanları geniş at⁷⁵.

Kevel At: Yürüyüşü güzel, küheylan ve soylu at⁷⁶.

Kır At: Kır renkli at⁷⁷.

Kısırak: Atın dişisi⁷⁸.

Bi: Kısırak⁷⁹.

Kısır Kısırak: Doğurmayan kısırak⁸⁰.

Kızgul At: Boz ile kır arasında olan at⁸¹.

Koş At: Hakanın yanında giden yedek at⁸².

Kaşga At: Yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at⁸³.

Kuba At: Rengi kumral ile sarı arasında olan at⁸⁴.

Kula At: Kula (kirli sarı) renkli at⁸⁵.

Çından At: Gül renkli at veya kula renkli at⁸⁶.

Kulnaç Kısırak: Doğuracak kısırak⁸⁷.

Kulunlug Kısırak: Tayı olan kısırak⁸⁸.

Kulnamak/Kulunlamak: Kısrağın doğurması⁸⁹.

Kulun: Tay⁹⁰.

Kurık Kurık: Tayı çağırarak için söylenir⁹¹.

63 **DLTI**, s.18, 95, 152, 188, 234, 236; **DLTII**, s.96, 109, 153.

64 **DLTI**, s.107, 421.

65 **DLTIII**, s.176.

“Boy” sözü eski Türkçede renk veya renkli manasına gelmektedir ki, mesela Miran Metinleri 38. satırda “Laçın Boyluk” diye bir isme tesadüf etmekteyiz.

Boymul kelimesi Türkçede siyah boyunlu hayvanlar için de kullanılmaktadır. Bakınız, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993 s.746.

66 **DLTIII**, s.122.

67 **DLTI**, s. 481.

Bögrül sözü Anadolu’da hâlâ yaşamaktadır. Bakınız, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993 s.765.

68 **DLTI**, s.379.

İbn-i Mühenna Lügatı’nda “ürkek at” için de Bulak dendiğini görmekteyiz. Bakınız **İbnü Mühennâ Lûgati**, Haz. A.Battal, İstanbul 1934, s.22.

69 **DLTI**, s.481.

70 **DLTI**, s.335.

71 **DLTI**, s.430.

72 **DLTI**, s.424.

73 **DLTI**, s.122.

74 **DLTI**, s.491.

Yara ile bağlantılı keşegi kelimesi Türk coğrafyasında bu gün de kullanılmaktadır. Bakınız, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993, s.2770.

75 **DLTI**, s.430.

76 **DLTI**, s.395; **DLTII**, s.133.

77 **DLTI**, s.324.

78 **DLTI**, s.203, 207, 474, 491, 500; **DLTII**, s.96, 275; **DLTIII**, s.92, 158, 302, 319.

79 **DLTIII**, s.88, 206, 310.

Bazı Türk lehçelerine “biy/biye” şekli ile yaşamaktadır. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.19; K.Grönbech, **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, Çev. K.Aytaç, Ankara 1992, s.30.

80 **DLTI**, s.364.

81 **DLTI**, s.483.

82 **DLTIII**, s.126.

“Koş” sözü Ebu Hayyan’ın sözlüğünde yedek at şeklinde geçmektedir. Bakınız, Abu Hayyan, **Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al-Atrâk**, Haz. A.Caferoğlu, İstanbul 1931, s.79.

83 **DLTI**, 426.

84 **DLTIII**, s.217.

“Kuba” toprak rengi için kullanılmaktadır. Bakınız, Abu Hayyan, **Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al-Atrâk**, s.80.

85 **DLTIII**, s.233.

Kula renk, kumral manasıyla hâlâ Türk Dünyasında bilinmektedir. Bakınız, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993 s.2993.

86 **DLTI**, s. 436.

87 **DLTI**, s.491.

88 **DLTI**, s.500.

89 **DLTI**, s.215, 404; **DLTII**, s.90; **DLTIII**, s.92, 302.

Anadolu ve Türk Dünyasının pek çok herinde hâlâ hayvanların doğurmasına kulnamak denir. Bakınız, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993 s.3002.

90 **DLTI**, s.215, 404; **DLTII**, s.90; **DLTIII**, s.92.

At ve eşek gibi hayvanların yavrusuna bütün Türkler “kulun” demektedir. Bakınız, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993 s.2997; Abu Hayyan, **Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al-Atrâk**, s.81.

91 **DLTIII**, s.223.

Kurık/Kırık/Kiri sözü Anadolu’da sığa için kullanılır. Bakınız, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993 s.2822.

Olduk At: Nalsız at⁹².

Oy At: Yağız at⁹³.

Ozgan At: Çok ileri giden, başkalarını geçen at⁹⁴.

Ozuk At: Koşu ve benzerlerinde önde giden at⁹⁵.

Ögürlüğ Adgır: Dişisi bulunan aygır⁹⁶.

Ök At: Dört yaşını geçmiş ata denir⁹⁷.

Özlük At: Kişinin özel atı⁹⁸.

Salga At: Huysuz at⁹⁹.

Sengregü At: Engi hastalığına tutulmuş, burnundan irin gibi sümük akan at¹⁰⁰.

Sil At: Yemi az yiyen at¹⁰¹.

Şaş At: Ürkek at¹⁰².

Şeşük At: Çözölmüş at¹⁰³.

Tay: Tay¹⁰⁴.

92 **DLTI**, s.101.

Anadolu'da çarık-ayakkabı nev'inden giyeceklerin delinen tabanına konulan yamaya olduruk denmektedir ki, bunun "olduk" sözüyle irtibatı bulunabilir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. IX, 2. Baskı, Ankara 1993 s.3277.

93 **DLTI**, s.49.

Tıpkı "or" gibi "oy" sözü de eski zamanlarda kullanılmaktadır. Bakınız **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.54.

94 **DLTI**, s.470.

95 **DLTI**, s.66.

Ozgan ve Ozuk sözü herhalde "ozulamak" yani öne geçmek fiili ile alâkalıdır. Bakınız, A.Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul 1968, s.145; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.54; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.64.

96 **DLTI**, s.152.

Ögür kelimesi Kemçik-Çirgâk Yazıtında hayvan ve at sürüsü manasına geldiği gibi, günümüzde yukarıdakine benzer bir şekilde arkadaş anlamında da kullanılmaktadır. Bakınız, H.N.Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, C. II, İstanbul 1938, s.87; Caferoğlu, **a.g.e.**, s.148; Abû Hayyan, **Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al-Atrâk**, s.65; Zamaşşari, **Mukaddimetü'l-Edeb**, Haz. N.Yüce, Ankara 1988, s.166; Von Gabain, **a.g.e.**, s.290; **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. IX, 2. Baskı, Ankara 1993 s.3321.

97 **DLTI**, s.48.

98 **DLTIII**, s.438.

99 **DLTI**, s.425.

100 **DLTIII**, s.387.

101 **DLTIII**, s.134.

102 **DLTIII**, s.152.

Buradaki "Şaş" ismi herhalde şaşırmak ile alâkalıdır.

103 **DLTI**, s.390.

Şeşmek fiili aşağı-yukarı bütün Türk lehçelerinde görülmektedir. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.217; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.66; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.96.

104 **DLTIII**, s.71, 158.

Taz At: Alacalı at¹⁰⁵.

Teküzlig At: Alın lekeli at¹⁰⁶.

Tış At: Alındaki lekesi iki gözü arasında bulunan ata denir¹⁰⁷.

Torığ At: Doru (kahverengi) renkli at¹⁰⁸.

Tüm Torug At: Tamamen doru at¹⁰⁹.

Or At/Tıg At: Rengi al ile doru arasında bulunan at¹¹⁰.

Toynak/Tuyak: Atın tırnağı¹¹¹.

Tugrag/Tugzag At: Dönüşte geri alınmak üzere savaş zamanında askerin binmesi için hakan tarafından verilen at¹¹².

Tüküz At/Ugar At: Alnında beyaz leke olan at¹¹³.

Tüm At: Rengi tamamıyla doru at¹¹⁴.

Tüm Kara At: Her tarafı kara olan at¹¹⁵.

Tüsen Tay: Henüz binilmemiş olan tay¹¹⁶.

Ulag At: Postacı atına denir¹¹⁷.

Uлага At: Savaş atı¹¹⁸.

Yabıtak At: Çıplak, eğersiz at¹¹⁹.

Yandık At: Cinsi iyi olmayan at¹²⁰.

Yazıgık At/Yazuk At: Bağından çözölmüş at¹²¹.

Yorga At: Yorga (güzel ve ritimli) yürüyen at¹²².

105 **DLTIII**, s.148.

106 **DLTI**, s.367, 507.

107 **DLTIII**, s.125.

108 **DLTI**, s.374.

109 **DLTI**, s.338.

110 **DLTI**, s.45; **DLTIII**, s.127.

Doru renk manasına gelen "or" sözü tarihi sözlüklerde de karşımıza çıkıyor. Bakınız **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.53.

111 **DLTIII**, s.165, 178.

112 **DLTI**, s.462.

"Tugrag at" belki damgalanmış, devlet malı hayvan için kullanılıyor olabilir. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.76

113 **DLTI**, s.53, 365.

114 **DLTI**, s.338.

115 **DLTI**, s.338.

116 **DLTI**, s.402.

117 **DLTI**, s.122.

118 **DLTIII**, s.172.

119 **DLTIII**, s.48, 177.

Bugün Anadolu'da gördüğümüz ve "yalın ayak" manasına da gelen "yabıtak" terimi ve "yabıtak" aynı kökten geliyor olmalıdır. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. XI, 2. Baskı, Ankara 1993 s.4113.

120 **DLTIII**, s.16, 44.

121 **DLTIII**, s. 49, 54.

122 **DLTI**, s.458; **DLTIII**, s.174.

Erik Yılkı: Yorga at¹²³.

Erik At: Güzel yürüyen (yorga) at¹²⁴.

Munduz at: Sadece yorga (güzel ve ritimli) yürüyüş bilen at¹²⁵.

Yügrük At/Yüğürgen At: İyi koşan at¹²⁶.

İkilaç At: Asil ve yügrük (hızlı koşan) at¹²⁷.

Adama Yılkı: Yaşlı olduğu için yük vurulmayıp bırakılan hayvan¹²⁸.

Adırım/Ayırım: Eğerin altına iki yana konan keçe, teyelti¹²⁹.

Akur/Aran: Ahır, at tavalası¹³⁰.

Aranlıg: Ahır olan ev¹³¹.

Aşbar: Samanla kepek karıştırılarak ıslatıldıktan sonra ata yedirilen yiyeceğe denir¹³².

At Bırığı: Atın ve eşiğin genizden ses çıkarması¹³³.

At Kamçısı: Atın erkeklik organı¹³⁴.

Atgarmak: Ata bindirmek¹³⁵.

Atlanmak: Ata binmek, atlanmak¹³⁶.

Atlaşmak: At ortaya koyarak bahse girmek, atın ödül olması demek¹³⁷.

Atlıg: Atlı adam¹³⁸.

Bakanuk/Bakayuk: At tırnaklarının ortasındaki yumru et parçası¹³⁹.

Beçel: İğdiş edilmiş at ve başka hayvanlara denir¹⁴⁰.

Burunduk/Tin: Yular, dizgin¹⁴¹.

Butık: Atın ayak derisi çıkarılarak yapılan tulum¹⁴².

Çılday/Çildek: Atların göğsünde görülen bir hastalıktır ve dağlanarak geçer¹⁴³.

Çuh çuh: Atı yürütmek ve azarlamak için çıkarılan ses¹⁴⁴. Bugün hâlâ Hazar ötesi Türkleri böyle der.

Eç Eç/Heç Heç: Bunun da atları gayrete getirmek ve sıkıştırmak için çıkarılan ses olduğu söylenmektedir¹⁴⁵.

Eger/Eyer: Atın sırtına konan binme aracı¹⁴⁶.

Elbaşı: Ata bakan seyis¹⁴⁷.

Eşkinci: Koşa koşa giden at postası¹⁴⁸.

Etilgen: Bu da atlarda bulunan bir hastalık¹⁴⁹.

Kamuk/Kumuk/Tezek/Yundak: At gübresi¹⁵⁰.

Çile: Yaş at gübresi¹⁵¹.

Kasuk: At derisinden yapılan tulum¹⁵².

Kaşanmak: At veya bir başka hayvanın işemesi¹⁵³.

Kazı: At karnı içinden çıkan yağ¹⁵⁴ ve bu gün de at etinden yapılan bir yemek.

2. Baskı, Ankara 1993, s.490; Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.31.

140 **DLTI**, s.392.

Anadolu'nun bazı yerlerinde ve Kıpçak Türkçesinde sakat hayvana "beçel" denmektedir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s.593; Grönbech, **a.g.e.**, s.28.

141 **DLTI**, s.339, 501; **DLTII**, s.16; **DLTIII**, s.138.

Bu terim Anadolu'da "burunduruk" biçiminde hâlâ vardır. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s.803; **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara 1983, s.41; Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.54; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.22; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.23.

142 **DLTI**, s.377.

143 **DLTI**, s.477; **DLTIII**, s.240.

144 **DLTIII**, s.117-118.

145 **DLTI**, s.321; **DLTII**, s.282.

146 **DLTI**, s.151; **DLTII**, s.224, 253, 283, 327; **DLTIII**, s.300.

147 **DLTI**, s.49.

148 **DLTI**, s.109.

Bilindiği gibi Sultan II. Mahmud (1785-1839) devrinde Osmanlı askeri sistemine "Eşkinci Ocağı" adıyla yeni bir yapı eklenmiştir. Ayrıca bakınız, **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.86.

149 **DLTI**, s.158.

150 **DLTI**, s.383, 386; **DLTIII**, s.44, 339, 340.

151 **DLTIII**, s.233.

152 **DLTI**, s.382, 497.

153 **DLTII**, s.155.

Tarama sözlüklerinde bu kelime "kaşanmak" şeklinde geçmektedir. Bakınız, **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.129.

154 **DLTIII**, s.223.

123 **DLTI**, s.70.

124 **DLTI**, s.70.

125 **DLTI**, s.458.

126 **DLTIII**, s.45.

Yügrük kelimesine bütün Türk Dünyasında rastlanmaktadır. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. XI, 2. Baskı, Ankara 1993 s.4325-4326; Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.306.

127 **DLTI**, s.139.

128 **DLTI**, s.129.

129 **DLTI**, s.107.

130 **DLTI**, s.7, 76.

131 **DLTI**, s.148.

132 **DLTI**, s.117; **DLTIII**, s.351.

133 **DLTI**, s.167, 173, 304, 381, 441, 461, 472; **DLTII**, s.118, 177, 316; **DLTIII**, s.48, 68, 114, 193, 198, 210, 228.

134 **DLTI**, s.417.

135 **DLTI**, s.255.

136 **DLTI**, s.255-256, 285, 353; **DLTII**, s.254.

137 **DLTII**, s.114, 226.

138 **DLTI**, s.97.

139 **DLTIII**, s.177.

Bu söz değişik Türk lehçelerinde ve Anadolu'da "geviş getiren hayvanların tırnak arası" ve "nal" şeklinde yaşamaktadır. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. II,

Keriş: Atın yarnı (sırtı)¹⁵⁵.
Kımız: At sütünden yapılan bir nev'i ayran¹⁵⁶.
Kişnemek/Okramak: At, eşek, katır gibi hayvanların anırması¹⁵⁷.
Kolan eti: Atın kolan geçen yeri¹⁵⁸.
Kova: Türklerin kullandığı gemlerde atların burnuna dikilen kayış¹⁵⁹.
Kömüldürük: At göğüslüğü¹⁶⁰.
Kültürmek/Tuşag: Atı köstekletmek ve yıktırmak¹⁶¹.
Kösrük tuşag: Atın ön ayaklarına vurulan kösteğe¹⁶² denmektedir.
Közüldürük/Taşırkan: At kuyruğundan dokunan bez parçasıdır ve göz kamaştığı yahut ağrıdığı zaman gözün üzerine konur. "Közlük" de denir¹⁶³.
Küvüç/Örk: Yular¹⁶⁴.
Mançuk: Heybe, torba gibi at eğerine takılan şeylere denir¹⁶⁵.
Oran: At tavalası, ahır¹⁶⁶.
Singarsuk: İki kişi bir ata bindiğinde ikincinin oturduğu yer¹⁶⁷.

155 DLTİ, s.370.

156 DLTİ, s.366.

Yakın zamanlara kadar Anadolu'da çobanların sıcak taş ile pıhtılastırdıkları süt ve iyi tutmamış yoğurda kımız dendiğine dair bilgilere sahip olduğumuz gibi, Türkiye Yörükleri bazan kımıza "yepinti/yapıntı" da demişlerdir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993, s.2083; Yalçın, **a.g.e.**, s.462.

157 DLTİ, s.236, 275; DLTIII, s.302.

158 DLTİ, s.404.

159 DLTIII, s.237.

160 DLTİ, s.17, 530.

"Kömüldürük" aynı zamanda atın göğsündeki kayışların bağlantı noktasıdır. Bakınız, **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.96; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.51; Grönbech, **a.g.e.**, s.117.

161 DLTİ, s.411, 446; ; DLTII, s.147, 195.

"Tuşak" sözü Abu Hayyan'ın sözlüğünde de geçmektedir. Bakınız, Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.108.

162 DLTİ, s.446, 479; DLTII, s.146-147.

163 DLTİ, s.487, 521, 530, 529.

"Közüldürük" hayvanların etrafı görmesini engelleyen bir vasıta. Bakınız, Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.54.

164 DLTİ, s.43; DLTIII, s.163.

165 DLTİ, s.476.

Mançuk kelimesi Anadolu'da ip sarılan bir nesne olarak kullanılmaktadır. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. IX, 2. Baskı, Ankara 1993, s.3119.

166 DLTİ, s.76.

167 DLTIII, s.388.

Tulun: Gemin iki yanında bulunan parça¹⁶⁸.

Uluk: Atın omuzbaşı¹⁶⁹.

Yagır: At, katır ve eşek gibi hayvanların sırtında se-
mer, eğer ve yük vurmasından meydana gelen yara¹⁷⁰.

Yal/Yıl/Yalıg: At yelesi¹⁷¹.

Yalu: Tayları bağlamak için kullanılan ip¹⁷².

Yayguk/Yazguk/Yelin: Kısarak memesi¹⁷³.

Yelnemek: Kısrağın memesinin sütle dolması¹⁷⁴.

Yortmak: Atı dörtnele koşturmak¹⁷⁵.

Yortuşmak: At yarıştırmak¹⁷⁶.

Yügün: Gem¹⁷⁷.

Divan'da geçen at ile alâkalı birkaç atasözü de şun-
lardır:

At, Türk'ün kanatıdır¹⁷⁸.

Tay atatsa at tınur, ogul eredse ata tınur (Tay yetişir-
se at dinlenir; oğul yetişirse baba dinlenir)¹⁷⁹.

Yunt eti yıpar (At eti misk gibi kopar)¹⁸⁰.

Herhalde buradaki singarsuk sözü yarım manasına gelen "sıngar" kelimesiyle alâkalıdır. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.204.
168 DLTİ, s.401.

Tulung yanak anlamındaki bir kelimedir ve herhalde yukarıdaki söz bununla ilgilidir. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.252; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.76; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.107.

169 DLTİ, s.68.

170 DLTII, s.9, 352; DLTIII, s.9, 114.

"Yagır" için Abu Hayyan, hayvanın arkasında açılan yara diyor. Bakınız, Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.117.

171 DLTİ, s.68, 370; DLTIII, s.13, 113-114, 160, 342.

172 DLTİ, s.26.

173 DLTIII, s.23, 27-28.

174 DLTIII, s.310.

İlginçtir ki, Türkler Anadolu'ya geldikten sonra da "yelin" kelimesini unutmamıştır. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. XI, 2. Baskı, Ankara 1993, s.4235.

175 DLTIII, s.101, 356, 435.

Yortmak sözü diğer Türk lehçeleri ve Anadolu'da hâlâ bilinmektedir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. XI, 2. Baskı, Ankara 1993, s.4298; Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.302.

176 DLTIII, s.101.

177 DLTIII, s.144.

Kuman-Kıpçak Türkçesinde "yügen" şeklindedir. Bakınız, Grönbech, **a.g.e.**, s.236.

178 DLTİ, s.48-49.

179 DLTİ, s.207.

180 DLTIII, s.7.

2- SIĞIR VE DEVE CİNSİ HAYVAN ADLARI VE BUNLAR İLE ALÂKALI SÖZLER

Divanü Lûgat-it-Türk'te evcil büyükbaş hayvanlara herhalde umumen "sığır"¹⁸¹ denmekte idi.

Öd/Ut: Sığır, öküz¹⁸². Eski Türk takvimine göre yıllardan birinin de adıdır.

Öküz: Öküz¹⁸³.

Amaç: Çift öküzü¹⁸⁴.

İngek: İnek. Kaşgarlı burada Oguzların kaplumbağanın dişisine de ingek dediklerini¹⁸⁵ söylüyor.

Buka: Boğa¹⁸⁶.

Buzagu: Buzağı¹⁸⁷.

Tosun/Todun/Turbı: Bir-iki yaşındaki buzağı¹⁸⁸.

Tüge: Düğe/Düve. İki yaşına varmış olan buzağı¹⁸⁹.

Şütük: Sığır boynuzundan yapılan divit¹⁹⁰.

Mama/Op: Harmanda ortada bulunup öteki öküzlerin etrafında döndükleri öküz¹⁹¹.

Suv sığırı: Manda, donbay¹⁹².

Teve/Tevey/Tevi/Tivi/Deve: Deve¹⁹³.

Atan: İğdiş edilmiş deve¹⁹⁴.

Botu: Potuk, deve yavrusu¹⁹⁵.

Bugra: Devenin erkeği¹⁹⁶.

İngan/İngen: Dişi deve¹⁹⁷.

Örkü: Hörgüç¹⁹⁸.

Sagın: Sağmal deve¹⁹⁹.

Tabanlıg teve: Tabanlı deve²⁰⁰.

Titir: Dişi deve²⁰¹.

Torum: Deve yavrusu²⁰².

Butlu: Devenin burnuna geçirilen burunluk ve burundaki yumuşak yere denir²⁰³.

Kars: Deve veya koyun tüyünden yapılan elbiseye denmektedir²⁰⁴.

Kirkin: Devenin kızgın zamanı²⁰⁵.

Kom: Deve semeri²⁰⁶.

Küben: Deve semerinin altına konulan çul²⁰⁷.

Bozlatmak: Deve yavrusunun böğürmesi²⁰⁸.

Çök çok: Deveyi diz çöktürmek için kullanılır²⁰⁹.

Potuk/Botuk biçimiyle Türk coğrafyasında varlığını devam ettirmektedir. Bazan tavşan yavrusu yerine de kullanılmıştır. Bakınız, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara 1983, s.174; **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. IX, 2. Baskı, Ankara 1993, s.3474.

196 **DLTI**, s.187-188, 420, 443, 521; **DLTII**, s.287, 334; **DLTIII**, s.254, 282, 293.

197 **DLTI**, s.120, 289.

"İngen" sözü İlhanlı sahası Türkçesinde de kullanılmaktadır. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.33.

198 **DLTI**, s.129.

199 **DLTI**, s.499.

Sagın terimine de başta Anadolu olmak üzere değişik Türk bölgelerinde rastlanılıyor. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. X, 2. Baskı, Ankara 1993, s.3513; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.57.

200 **DLTI**, s.499.

201 **DLTI**, s. 361; **DLTIII**, s.291.

202 **DLTI**, s.396, 498.

Türklerin hâlâ unutmadığı bir hayvancılık sözü de torumdur. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. X, 2. Baskı, Ankara 1993, s.3970.

203 **DLTI**, s.430; **DLTII**, s.16.

Asılmak, takılmak gibi anlamlara gelen "butulmak" fiiliyle alâkalı olabilir. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.55.

204 **DLTI**, s.348.

205 **DLTI**, s.443.

206 **DLTIII**, s.136.

207 **DLTI**, s.404.

208 **DLTII**, s.341; **DLTIII**, s.291.

Bu söz İbn-i Mühennâ Lûgati'nde de görülmektedir. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.22.

209 **DLTI**, s.334.

181 **DLTI**, s.364, 495; **DLTII**, s.79, 189; **DLTIII**, s.331.

182 **DLTI**, s.45, 346.

Ut sözü Kök Türk harfli mezar taşlarında da geçmektedir. Bakınız, H.N.Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, C. III, İstanbul 1940, s.101.

183 **DLTI**, s.59, 293, 390, 438, 446, 498, 501, 513, 528; **DLTIII**, s.191, 341, 421.

184 **DLTI**, s.52.

185 **DLTI**, s.111; **DLTIII**, s.91.

186 **DLTII**, s.79, 308; **DLTII**, s.308; **DLTIII**, s.226.

187 **DLTI**, s.59, 446, 528; **DLTIII**, s.91.

188 **DLTI**, s.400; **DLTII**, s.30; **DLTIII**, s.171, 429.

189 **DLTIII**, s.229.

190 **DLTI**, s.390.

Eski Uygur Türkçesinde dik ve düz manasına gelen bir "şüt" kelimesi vardır. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.218.

191 **DLTI**, s.34; **DLTIII**, s.235.

192 **DLTI**, s.364.

Pek çok Türk lehçesi ve Anadolu'da hâlâ su sığırı ve kömüş tabiri kullanılmaktadır.

193 **DLTI**, s.31, 127, 385, 389, 485; **DLTII**, s.21, 75, 84, 181, 195, 206, 217, 246, 252, 255-256, 329, 351; **DLTIII**, s.49, 60, 67, 113-114, 136, 139-140, 168, 186, 200, 225, 277, 287, 309, 342.

194 **DLTI**, s.75, 148.

"Atan" kelimesi başka sözlüklerde de karşımıza çıkmaktadır. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.13; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.7.

195 **DLTI**, s.120; **DLTIII**, s.218, 341.

Ingramak/İskenmek: Devenin inlemesine denir²¹⁰.

Kekre: Develerin yediği acı bir ot²¹¹.

Karakuş: Deve ayaklarının ucu²¹².

Teve emiği: Deve memesi²¹³.

Yogdu/Yogru: Devenin uzun tüyleri²¹⁴.

Eşek/Eşgek/Eşyek: Eşek²¹⁵.

Katır: Katır²¹⁶.

Kulan: Yaban eşiği²¹⁷.

Berke/Yapguç: Eşek sürülen kamçı veya değnek²¹⁸.

Bagırçak: Eşek semeri²¹⁹.

Erre: Eşiği azdırmak ve sidik için söylenir²²⁰.

Süken: Eşek yükünün bir tarafında olan sepet, sele gibi şeyler²²¹.

Sırmak: Eşek palanının altındaki keçe²²².

Angılamak: Anırmak²²³.

Atan yükü aş bolsa açka az körünür (Deve yükü yemek olsa aç kimseye az görünür) . Belki günümüzdeki “Açı doyurmak zordur” manasındadır²²⁴.

“İngan ingrasa botu bozlar” (Dişi deve inleyince bo-duk deve ses verir)²²⁵.

Teve silkinse eşekke yük çıkar (Deve silkinse eşiğe yük çıkar)²²⁶.

210 DLTİ, s.120.

211 DLTİ, s.422.

Bu ot Anadolu’da da bilinmektedir ve ayrıca ilaç niyetine de kullanılır. Bakınız, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993, s.2724; Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.104.

212 DLTİ, s.332; DLTIII, s.221.

213 DLTİ, s.485.

214 DLTIII, s.30-31.

215 DLTİ, s.111, 114, 244, 311, 315, 492; DLTII, s.246; DLTIII, s.62, 82, 224, 326, 330.

216 DLTİ, s.364, 495; DLTIII, s.302.

217 DLTİ, s.214, 263, 404, 415, 424; DLTIII, s.122.

218 DLTİ, s.427; DLTIII, s.38.

219 DLTİ, s.502.

220 DLTİ, s.38.

221 DLTİ, s.403.

222 DLTİ, s.471.

Sırma sözü de hâlâ Türk Dünyasında unutulmamıştır. Bakınız, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. X, 2. Baskı, Ankara 1993, s.3618.

223 DLTİ, s.311.

224 S.Y.Gömeç, “Divanü Lûgat-it-Türk’te Geçen Atasözleri”, **Kerkük Çok Irak Değil. Prof.Dr. Eşref Buharalı’ya Armağan**, Ankara 2017, s.773-796.

225 DLTİ, s.120.

226 DLTII, s.246.

Evdeki buzagu öküz bolmas (Ev danası öküz ol- maz)²²⁷.

II. BÖLÜM

KÜÇÜK BAŞ HAYVANLAR

1- KOYUN, KEÇİ (DAVAR) ADLARI VE BUNLAR İLE ALAKALI SÖZLER

Keçi/Eçki: Keçi²²⁸.

Çepiş: Altı aylık keçi yavrusu²²⁹.

Erkeç: Genç teke²³⁰.

Oglak: Keçinin yavrusu²³¹.

Teke: Boynuzundan yay yapılan erkek keçi veya ge-yik²³².

Arkar: Boynuzundan bıçak yapılan dişi dağ keçisi²³³.

Yolıç/Yovlıç: Keçi kollarının diplerindeki yumuşak ince yün²³⁴.

Çilik Çilik/Çık Çık: Oğlağı ve keçiyi çağırmak için kullanılan bir söz²³⁵.

Çüpür: Keçi kılı²³⁶.

Çüpürlemek: Keçinin kılınması²³⁷.

Yin/İn: Davar pisliği²³⁸.

227 DLTİ, s.446.

228 DLTİ, s.95, 128, 135; DLTII, s.14, 117, 282; DLTIII, s.27, 219.

Türk coğrafyasının pek çok yerinde keçiye “eçki” denirken (Grönbech, **a.g.e.**, s.59), yeni doğan keçiye “körpe”, altı aylığına “oğlak”, altı ile bir yaş arasındakine “çepiş”, bir yaşını geçene “yazmış”, hadım keçiye “seyis”, “burulmamışına “teke”, üç yaşındaki hadım keçiye “erkeç” gibi adlar verilir. Bakınız, Eröz, **a.g.e.**, s.141-142.

229 DLTİ, s.368; DLTII, s.266.

230 DLTİ, s.95.

“Erkeç” sözü Türk lehçelerinin pek çoğunda görülürken, Anadolu’nun bazı yerlerinde üç yaşındaki erkek keçiye denir. Bakınız, **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.84; Grönbech, **a.g.e.**, s.65.

231 DLTİ, s.65, 119, 347, 369, 468; DLTII, s.22, 266, 294; DLTIII, s.102, 145.

232 DLTIII, s.102, 228.

233 DLTİ, s.117, 214, 421.

Şine Usu Yazıtı, güney tarafı, 1. satırında “Arkar Başı” diye bir yer ismi anılmaktadır. Bakınız, S.Y.Gömeç, **Türk Tarihinden İzler**, C. II, Ankara 2014, s.164.

234 DLTIII, s.27.

235 DLTİ, s.334, 388.

236 DLTİ, s.363; DLTII, s.266.

Sert keçi kılma Anadolu’da hâlâ “çüpür” denmektedir. Bakınız, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. X, 2. Baskı, Ankara 1993, s.1308.

237 DLTII, s.266.

238 DLTİ, s.49; DLTIII, s.5.

Ulug Oglak Ay: Senenin oğlak ayından sonra gelen ve oğlakların büyüdüğü zaman parçası²³⁹.

Kony/Koyn: Koyun²⁴⁰. Ayrıca eski Türk takvimine göre bir yılın adıdır.

Koç: Koç²⁴¹.

Koçngar: Koç²⁴².

Tişek/Şişek: İki yaşını bitirerek üçüne basmış olan koyun²⁴³.

İrk: Dört yaşına girmek üzere bulunan koyun²⁴⁴.

Başıl Koyn: Tepesinde beyazı bulunan koyun²⁴⁵.

Bogrul Koyn: Boğazı beyaz koyun²⁴⁶.

Çal Koyn: Alacalı koyun²⁴⁷.

Kartal Koyn: Alaca koyun²⁴⁸.

Kaşga Koyn: Başı ak, diğer yerleri kara olan koyun²⁴⁹.

Kongur Koyn: Kestane renkli koyun²⁵⁰.

Yaşmanlık Koyn: Dört yaşını geçen koyun²⁵¹.

Man Yaşlıg Koyn: Dört yaşını geçen koyun²⁵².

Acruk/Sokar Koyn: Boynuzsuz koyun²⁵³.

Be/Me/Belemek/Melemek: Koyunun meleleme-si²⁵⁴.

Etlik: Kesilmek için hazırlanan koyun²⁵⁵.

Kurtanmak: Koyunda kurt, kene aramak²⁵⁶.

Kergük: Koyunun içerisinde kırkbayırıla beraber bulunan şirden gibi şey²⁵⁷. Koyunun işkembesinin bir bölümü.

Kası: Koyun ağılı²⁵⁸.

Zak Zak: Toslaşan koçlara denir²⁵⁹.

Çepşeng: Koyun kırılan makas, kırkı²⁶⁰.

Kuzı: Kuzu²⁶¹.

Baklan Kuzı: Genç ve semiz kuzu²⁶².

Baldır Kuzı: İlk doğan kuzu²⁶³.

Toklı/Toklu: Altı aylık kuzu²⁶⁴.

Emşan: Kuzu derisi²⁶⁵.

İçmek: Kuzu derisinden yapılmış olan kürk²⁶⁶.

Oglak yiliksiz oğlan biligsiz (Oğlakta ilik, çocukta bilgi yok)²⁶⁷.

İki koçngar başı bir aşaçta pışmas (İki koçbaşı bir tencerede pişmez)²⁶⁸.

Korkmuş kişiye koy başı koş görünür (Korkmuş adama koyun başı çift görünür)²⁶⁹.

239 DLTİ, s.347.

240 DLTİ, s.54, 173, 193, 264, 306, 309, 317, 387, 389, 412; DLTII, s.14-15, 27, 76, 118, 142, 180, 184-185, 215, 236-238, 247, 264, 271, 275, 284, 295, 310, 330, 355, 359; DLTIII, s.88, 95, 122, 130, 140, 142, 157, 186-188, 190, 203, 244, 256, 274, 281, 402, , 404, 420, 422, 441.

241 DLTİ, s.321; DLTII, s.184; DLTIII, s.132.

242 DLTİ, s.321; DLTII, s.101; DLTIII, s.102, 381-382.

243 DLTİ, s.387.

"Şişek" bugün de pek çok Türk lehçesinde kendini muhafaza eden bir isimdir. Bakınız, Abu Hayyan, *Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk*, s.96.

244 DLTİ, s.43, 95.

Koyun manasına kullanılan "irk" sözüne bazı Türk lehçelerinde hâlâ rastlanılmaktadır. Bakınız, Caferoğlu, *Eski Uygur...*, s.97.

245 DLTİ, s.392, 481.

246 DLTİ, s.481.

247 DLTIII, s.156.

"Çal" sözü kır manasına da gelip, eskiden beri bilinmektedir. Bakınız, *İbnü Mühennâ Lûgati*, s.24.

248 DLTİ, s.483.

249 DLTİ, s.426.

Hayvanların başındaki aklık için kullanılan "kaşka" kelimesi Türk Dünyasında unutulmayan sözcüklerden birisidir. Bakınız, *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993, s.2680.

250 DLTIII, s.363.

251 DLTIII, s.157.

252 DLTIII, s.157.

Herhalde "yaşmanlık" sözünün diğer bir çeşididir.

253 DLTİ, s.411; DLTIII, s.148.

254 DLTIII, s.214, 206, 270.

255 DLTİ, s.101.

256 DLTII, s.248.

257 DLTII, s.289.

258 DLTII, s.224.

Kası terimi Anadolu'nun bazı yerlerinde kümes hayvanlarının barınağı şeklinde kullanılmaktadır. Bakınız, *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993, s.2674.

259 DLTİ, s.333.

260 DLTIII, s.385.

Ayrıca koyunun nisanda kesilen tüyüne "yapağı", ağustosta kırılanına ise "yün" denir. Bakınız, Eröz, *a.g.e.*, s.136.

261 DLTİ, s.7, 208, 303, 369, 444, 520; DLTII, s.294, 310; DLTIII, s.102-103, 224, 270, 408, 444.

262 DLTİ, s.444.

263 DLTİ, s.456.

264 DLTİ, s.106, 431.

265 DLTİ, s.109.

266 DLTİ, s.102, 314.

Bu söz İbn-i Mühennâ Lûgati'nde de geçmektedir. Bakınız, *İbnü Mühennâ Lûgati*, s.32-33.

267 DLTİ, s.119.

268 DLTIII, s.381.

269 DLTIII, s.126.

III. BÖLÜM

YABANİ HAYVANLAR

1- KURT, GEYİK VE AYI İLE ALAKALI SÖZLER

Divanü Lûgat-it-Türk'te fazlaca görülme ve kurt sözü daha çok börtü-böcek ve haşarat yerine kullanılsa da, "Kök Börü" ya da "Boz Kurt" Türk kültürünün vazgeçilmez unsurlarından olduğu gibi, eski Türk destanlarının da birinci kahramanıdır. Onlarda kurt zaman zaman Türklere ana, ara-sıra kılavuz, bazan Madara'daki yazıtlarda gördüğümüz şekliyle beyin yanındaki yoldaş, zaman zaman sancaklarına amblem, yeri gelince kaganın ordusu, ara-sıra savaş uranı, bazan hükümdarların kendinde topladığı özellikler, yer yer Ergenekun'dan Türkleri çıkaran kaganın adı, bazan da Tölöslerin Türeyiş Destanı'ndaki gibi hükümdarın kızlarının evlendiği kutlu varlık oluyor-du²⁷⁰. Ona izafeten mesela bugünkü İç Mogolistan'ın batısında yer aldığı üzere, Asya'nın çeşitli yerlerinde kurt ya da börü dağları ile geçitleri mevcuttu. Attila'nın (Ata İllig) yüzünün bile kurta benzediğini söyleyenler vardır. Dede Korkut Hikâyelerinde, kurt yüzünün kutlu olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bunun dışında 10. asra ait bazı Çince belgelerde "Börü Türk" tabirinin kullanılmasını ve bir kuşa da "Türk Kuşu" denmesini dikkatten kaçırmamak gerekir. Balkanlarda şubatin en soğuk vakti "kurt günü" diye anılır.

Bozkır hayatında her ne kadar kurttan korkulsa da Türk milleti onda kendisini yansıtan birşeyler bulmuştur. Öyle ki, bu durum Türkler hakkında bilgi veren yabancıların eserlerinde bile vurgulanmaktadır. Hatta 15. asırda kaynaklarda akıllı, namuslu bir kişi şeklinde anlatılan Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayına giden bir elçinin notlarında, bazı yiğitlerin kurtlarla güreştirildiklerine dair bilgilere rastlanılmaktadır²⁷¹. Kurt ile Türk milleti adeta özdeşleşmiş gibidir. Ondan türediğine inanmakla beraber, içtimai ve dini hayatında da önemli bir yere sahiptir.

270 Kurt ile evlenme veya kurttan türeyiş hikâyesiyle alakalı söylemek istediğimiz bir husus da; bilindiği üzere hiçbir ebeveynin çocuğunun evleneceği kişiyi kendisine layık görmemesiyle ilgilidir. Bilhassa babalar kızlarına kıyamaz ve bu yüzden onları toplum içinde en saygın insanla evlendirmeyi isterler. Herhalde Tölöslerin türeyişi ile bağlantılı bu destandaki ana tema da bu olmalıdır.

271 Şerefüddin Ali Yezdi, **Emir Timur (Zafernâme)**, Çev. A.Batur, İstanbul 2013, s.189-190; Gömeç, **Türk Kültürünün...**, s.289; Gömeç, **Türk Destanları...**, s.316; S.Y.Gömeç, "Türk Kültürünün Ortak Ögesi: Kurt", **Erciyes**, 41/485, Kayseri 2018, 6-12; G.Kirilen, **Göktürklerden Önce Türkler**, Ankara 2015, s.67; G.Kapusuzoğlu, **Taiping Derlemesinde Türkler**, Ankara 2017, s.17-19; K.Ercilasun, **Türk Tarihinde Asya Hunları**, Ankara 2019, s.161.

Börü: Kurt²⁷².

Kul yağı, it börüdür (Kul efendisine düşmanlık için fırsat kollar ve yaşadığı mekân için kurt gibidir)²⁷³.

Börü koşnısın yemes (Kurt komşusunu yemez)²⁷⁴.

Yazıda böri ulısa evde ıt bağırtırtışur (Kırda kurt ulusa, evde köpeğin bağırtırtı)²⁷⁵.

Orta Asya bozkırlarındaki her halkın mazisinde kurt ve geyik (sıgun) mutlaka vardır. Çünkü bu coğrafyalarda en çok rastlanan hayvanların başında gelirler. Fakat burada şunu belirtmeliyiz ki, bu hayvanlar ekseriyetle Türklerle içli-dışlıdır. O yüzden Türk destanlarındaki önemli bir motif de geyiktir. Sibiry Türklerinin masal ve hikâyelerinde umumiyetle avcılarının önünden kaçan ve onları bakır bir dağa götüren²⁷⁶ bu geyiğin izleri herhalde Milattan önceki çağlara kadar gitmektedir. Batı kaynaklarından Hunlara Avrupa kapılarını açanın önlerinden kaçan bir geyik olduğunu görüyoruz. Macarların ortaya çıkışında da benzer şeylerin anlatıldığı bu destanı kısaca hatırlamak gerekirse; Hun avcıları bir süre av esnasında Azak Denizi (Maeotis) civarlarına kadar gelirler. Bu sırada karşılarına bir dişi geyik çıkar. Bu hayvanın peşine takılan avcılar Azak bataklıklarının içine doğru, farkına varmadan yol alırlar. Onlar bazan duran, bazan kaçan bu geyiği vurma hayaliyle epeyce giderler ve nihayet öbür uca ulaşırlar. Hâlbuki o vakte kadar bu bataklıkların geçilmez olduğuna inanmışlardı. Böylece eski Türk-İskit yurtlarına geldiklerinde, geyik gözden kaybolur. 10. asra ait bazı Çin kaynaklarında anlatılan bir hikâyeye göre ise; Kök Türklerin büyük hakani Börü Kan'ın (Mo-kan) Çinli hatundan doğan apa unvanını taşıyan evladı Ta-lo-pien (belki Toluk veya Tarup/Usta/Faydalı/Uysal/Olgun/Daralmış) isyan etmeden önce, onun adamları bir tavşanın peşinden giderek, dağ başında bir geyikle karşılaşmışlar ve o geyik bunlara baş kaldırmamalarını söylemiş idi. Bunun yanısıra aynı hikâyenin bir benzeri Macarlarda da vardır²⁷⁷.

272 **DLTI**, s.36, 106, 136, 336; **DLTII**, s.97; **DLTIII**, s.219-220, 255.

273 **DLTI**, s.336.

274 **DLTIII**, s.220.

275 **DLTIII**, s.255.

276 B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. I, Ankara 1971, s.24-25.

277 J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. II, İstanbul 1924, s.139; Gömeç, **Türk Destanları...**, s.239; S.Y.Gömeç, **Türk-Hun Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 2018, s.311-312; S.Eckhardt, "Efsanede Attila", **Attila ve Hunları**, Yay. G.Nemeth, Terc. Ş.Başta, Ankara 1982, s.129; E.Çoban, "Macarların Turul Efsanesinde Türk Kültürünün İzleri", **6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara 2009, s.663; Kapusuzoğlu, **a.g.e.**, s.20; Tercüman Mahmud, **Târîh-i**

Ancak bu destanlarda kurt ve geyiğin yol göstericiliğini unutmamak gerekir. Söz konusu bu anlatılarda kurttan geyiğe doğru bir geçiş olabileceği gibi, dünyanın kuzey bölgelerinde ve dolayısıyla Sibiry Türk coğrafyasında da geyik, at misali insanların en faydalı yardımcısıdır. Onların ulaşım, yiyecek ve giyecek ihtiyacı bu hayvandan sağlanır. Buna bağlı olarak Sibiry kamplarının başlık ve elbiselerinde görülen geyik formları ile deflerinin tokmakları zaman zaman geyik boynuzundan yapılır. Bazan ayinlerde geyik ruhlarından yardım alırlar.

O yüzden Türk için at gibi kıymetli bir canlı olan ve gereksiz yere öldürülmesi günah sayılıp, bunu yapanların da cezalandırıldığı geyik ve onunla alâkalı inanışlar binlerce yıl evvelinden söylenerek, bugünlere ulaşırken; Türklerle içli-dışlı olan Mogollar da bundan etkilenecek, Çingiz Han'a bir soy kütüğü düzülürken ataları bir boz kurt ile gök marala dayandırılmıştır²⁷⁸.

Şunu da belirtmekte fayda var ki, geyik hem Türk coğrafyasında, hem de buna bağlı olarak folklorunda önemli bir yere sahiptir. Eski Türkler mezarlarının önü veya etrafına geyikli taşlar koyarlardı. Kam davulu ve tokmağı zaman zaman geyik derisinden yapıldığı gibi, üstüne de bazan onun resimleri çizilmekteydi. Mesela Çinli casus rahip Hsüan Tsang, Issık Köl'ün kuzey taraflarındaki Bing Bulak'ta pek çok geyik olduğundan, büyük bir bölümünün boynuna çanlar ve boncuklar takıldığından, bunların Kök Türk beyi Tonga Yabgu tarafından avlanmalarının kesinlikle yasaklandığından söz eder. Herhalde onlar Tanrı'ya adanmış ıduk kurban olmuşlardı.

Bununla beraber Bilge Kagan Anıt Mezarlığında 2001 yılında yapılan kazılar sırasında Bilge Kagan veya oğluna ait olduğu sanılan özel eşyaların arasında iki gümüş geyik heykelciğine rastlanıldığını da belirtmek isteriz. Belki de onların biri kaganı, diğeri de katunu temsil ediyordu. Elbetteki geyik veya diğer hayvanlar Türk kültürünün içine durup-dururken girmiyorlar. Her şeyden önce bunlar yaşadığı coğrafyanın bir parçasıdır. Bugün dahi Mogolistan'ın kuzeyindeki umum Türklerle beraber Duha (Satan) ve Sahaların en mühim geçim vasıtası geyik yetiştiriciliğidir²⁷⁹. Ayrıca Kırgız Türklerinin arasında yaşayan Bugu boyunun ismi de geyik manasına gelmektedir.

Keyik: Aslında yabancı olan her şey ve eti yenen hayvanlardan ceylan, sığır, dağ keçisi gibi canlılar için kullanılır²⁸⁰.

Sıgun/Sagun: Yaban sığırı, geyik²⁸¹.

Sukak: Sıgun, (beyaz) geyik²⁸².

Adgırak: Kulakları ak, vücudunun diğer tarafları kara olan geyik²⁸³.

Ivık: Kırlarda ve taşlı yerlerde yaşayan geyik²⁸⁴.

Ayı kendisinden korkulan bir hayvan olmakla birlikte, Türk kültüründe kendisine yer bulmuş bir canlıdır. Bilhassa Sibiry bölgesindeki Türklerin geleneksel inançlarında ayı motifi ile çok sık karşılaşılmaktadır. Güçlü bir hayvan olması itibarıyla Türklerin hayranlık duyduğu bu varlık için günümüzdeki Sibiry Türkleri hikâyeler uydurup, törenler bile düzenlemektedir²⁸⁵.

Ayığ: Ayı²⁸⁶.

Adığ: Ayı²⁸⁷.

Aba: Ayı²⁸⁸.

Mertek: Ayı yavrusu²⁸⁹.

Avcı neçe al bilse, adığ ança yol bilir (Avcı ne kadar hile bilirse, ayı da o kadar yol bilir)²⁹⁰.

2- DİĞER YABANİ HAYVAN ADLARI VE BUNLAR İLE ALAKALI SÖZLER

Divanü Lûgat-it-Türk'te yabancı ve av hayvanları için

311, 421; **DLTI**, s.8, 10, 16, 120, 143, 152, 292, 305; **DLTII**, s.59, 70, 151, 168, 260, 353, 366, 429; **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.93.

281 **DLTI**, s.409.

Sıgun isminin hâlâ Anadolu'da unutulmamış olması ilginçtir. Bakınız, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara 1983, s.185; **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. I, 2. Baskı, Ankara 1993, s.3603.

282 **DLTI**, s.214, 498; **DLTII**, s.287.

Orkun Yazıtlarında "Sukak Yulu" diye bir yer adından bahsedilmektedir. Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Güney tarafı, 11. satır: "...bir yigirmiş ay yigirmike Kara Bulak öngdün, Sukak Yulu anta Çigil Tutuk (sançtım)".

283 **DLTI**, s.144.

284 **DLTI**, s.67, 239, 265.

"Ivık" sözüne başka sözlüklerde de rastlamaktayız. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.36.

285 F.G.Vural, "Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar", **Bilig**, Sayı 88, Ankara 2019, s.82-107.

286 **DLTI**, s.84.

287 **DLTI**, s.63, 84, 147, 332, 480.

288 **DLTI**, s.86.

Anadolu'nun bazı yerlerinde ayı yavrusuna "abaz" denmektedir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. I, 2. Baskı, Ankara 1993, s.12.

289 **DLTI**, s.480.

290 **DLTI**, s.63.

Ungurus, Haz. G.Hazai, Ankara 2017, s.287.

278 Ögel, **Türk Mitolojisi**, s.569-578; S.Y.Gömeç, **Türk Tarihinde Çingizliler**, Ankara 2017, s.19.

279 Gömeç, **a.g.e.**, s.25-26.

280 **DLTI**, s.26, 155, 157, 171, 206, 224, 228, 239, 263, 295, 306,

bir ang²⁹¹ sözü geçmektedir. Bununla beraber eski Türklerde avcılıktan sağlanan yiyecekler halkın karının doyurulmasında çok önemli bir yere sahip idi. Buna bağlı olarak senenin belirli zamanlarında herkesin bildiği üzere devlet tarafından gerçekleştirilen “sürek avları” düzenlenmekteydi. Bu da Türklerin savaşa ve harp manevralarına daima hazırlıklı ve eğitilmiş olmaları demekti²⁹². Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk'te “sığır” kelimesini açıklarken buna değinmekte ve “hanların halk ile beraber yaptığı sürgün avıdır. Öyle ki hanın adamları orman ve kırlara dağılır, yaban hayvanlarını önlerine katarak hanın olduğu mahale doğru sürerler. O da yorulmaksızın bulunduğu yerden karşısına çıkan hayvanları vurur”²⁹³ der.

Hatta devlet tarafından gerçekleştirilen bu sürek avlarına çocuklar ile kadınların katılmaları dahi vaki idi ve bu bilhassa askerin birlikte hareket etme ruhunu geliştirdiyordu²⁹⁴. Bu sürek avları görüleceği üzere askerin planlı hareket etmesini öngören bir prova olduğu gibi, hayatında hiç gerçek savaş görmeyenler için de bir nev'i pratik ve spor faaliyeti idi.

Arçu: Çakal²⁹⁵.

Arı: Arı²⁹⁶.

Arı yağı: Bal²⁹⁷.

291 **DLTI**, s.40.

292 Çingizliler çağındaki sürek avlarından bahseden kaynaklar, bunun amacının sadece av yapmak değil, bir nev'i spor gibi insanlara ok atma, savaşma ve zorluklara dayanma becerisini kazandırmak olduğunu vurgular. Buna binaen sürek avına karar verildiğinde ordugâha, yani başkente yakın askerlerin hazır olmaları buyrulur. Avın çemberi üç ay içerisinde daraltılır ve hayvanların dışarı çıkmasına müsaade edilmez. Bu sırada bir hayvan kaçır veya bu işte ihmali görülen bir kişi bulunursa en ağır şekilde, bazan ölümle bile cezalandırılırdı. Av gerçekleşirken görevliler devamlı durum hakkında hana bilgi aktarırlar. Yine av sürerken, sanki bir savaştaymış gibi, kimi zaman han yüksek bir yere otağını kurdurur, hem kendi çocukları, hem de adamlarının avlanma ve ok atmadaki kabiliyetlerini ölçerdi (Bakınız, El-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, Çev. A.Batur, İstanbul 2014, s.64). Buna benzer bir av da 1387'lerde Emir Temür Gürcistan bölgesini fethettiğinde, Tiflis taraflarında ve yine 1391'lerde Toktamış Han ile çarpışmadan evvel yapılmıştır (Bakınız, Nizamüddin Şamî, **Zafername**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.248; Şerefüddin Ali Yezdi, **Emir Timur (Zafername)**, Çev. A.Batur, İstanbul 2013, s.153-154).

293 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, Çev. B.Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, s.364.

294 S.Y.Gömeç, “Kök Türkler ve Uygurlar Çağında Türk Ordu Teşkilatına Umumi Bir Bakış”, **Hunlar'dan Günümüze Türk Askeri Kültürü**, İstanbul 2019, s.159-178.

295 **DLTI**, s.127; **DLTIII**, s.401.

296 **DLTI**, s.87; **DLTII**, s.329; **DLTIII**, s.156, 276.

297 **DLTI**, s.87; **DLTIII**, s.156.

Arslan: Arslan²⁹⁸.

Ar börü: Sırtlan²⁹⁹.

Esri: Kaplan³⁰⁰.

Tonga/Tonka: Babür. Kaplan cinsinden, fili bile öldüren bir hayvandır. Kahramanlara ad olarak da verilir³⁰¹.

Biçin/Keylig: Maymun³⁰². Aynı zamanda oniki hayvanlı Türk takviminin bir yılıdır.

Bulan: Kıpçak illerinde avlanan iri-yarı bir yaban hayvanı³⁰³.

Buzagutılı: Sıçan gibi küçük bir hayvan³⁰⁴.

Kirpi: Kirpi³⁰⁵.

Oklug Kirpi: Büyük kirpi³⁰⁶.

Kiş: Samur³⁰⁷.

İçük: Samur ve sincap gibi hayvanların derisinden yapılan kürk³⁰⁸.

Kunduz: Kunduz³⁰⁹.

Kunduz Kayrı: Kunduz taşığından yapılan ilaç³¹⁰.

Kutuz/Kotuz: Yaban sığırı³¹¹.

Pars: Yırtıcı bir hayvan³¹². Ayrıca bir yılın adıdır.

298 **DLTI**, s.75, 81, 125, 142, 153, 308, 409; **DLTII**, s.13, 138, 146, 289, 312; **DLTIII**, s.5, 92, 263, 282, 412, 418.

299 **DLTI**, s.79.

300 **DLTI**, s.126.

Kaplan manasına kullanılan “esri” kelimesi Ebu Hayyan'ın sözlüğünde de geçiyor. Bakınız, Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.12.

301 **DLTI**, s.41; **DLTIII**, s.149, 368.

302 **DLTI**, s.346, 409; **DLTIII**, s.175.

303 Kaşgarlı Mahmud bu mahlûk için; “yukarıya kalkık boynuzu vardır” deyip, bu boynuzda su biriktiğine değinir. Bakınız, **DLTI**, s.413.

304 **DLTI**, s.446.

305 **DLTI**, s.415.

306 **DLTI**, s.415.

307 **DLTIII**, s.126.

“Kiş” sözü pek çok Türk lehçesinde mevcut olup, Bilge Kagan Yazıtı, kuzey tarafı 4 ve güney tarafı 12. satırda da geçer. Ayrıca bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.41; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.50; Grönbech, a.g.e., s.112.

308 **DLTI**, s.69.

Abdullah Battal “İçük” kelimesini kürk yerine manalandırdığını söylüyor. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.32-33.

309 **DLTI**, s.458.

Sulak bölgelerde yaşayan kemirici bir hayvan. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. X, 2. Baskı, Ankara 1993, s.3860; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.19.

310 **DLTI**, s.458.

311 **DLTI**, s.365, 495.

312 **DLTI**, s.344.

Porsuk/Porsmuk: Porsuk³¹³.

Sagur/Sogur: Bir tür tavşan³¹⁴.

Tabışgan/Tavişgan: Tavşan³¹⁵. Eski Türk takvimine göre bir yılın ismi olmuştur.

Çekün: Tavşan yavrusu³¹⁶.

Sogurlug: Tavşanı bol olan yer³¹⁷.

Sansar/Sarsal: Sansar³¹⁸.

Tegin: Teyin, samur, sincap³¹⁹.

Tonguz: Domuz³²⁰. Bir yıla da ad olarak verilmiştir.

Tonguz Merteği/Çocuk: Domuz yavrusu³²¹.

Azılamak: Domuzun dişi ile karşısındakini süsmesi³²².

Tilki/Tilkü: Tilki³²³.

Karsak: Derisinden güzel kürk yapılan bozkır tilki-si³²⁴.

Yangan/Yagan/Yengen: Fil³²⁵.

Kaltuk: Yaban sığırı boynuzu³²⁶.

Tarmak: Yırtıcı hayvanların pençesi (kuşlar dahil)³²⁷.

“Bir tilkü derisin ikile soymas (Bir tilki derisi iki kez soyulmaz)³²⁸.”

“Arslan kökrese at adaki tuşalır” (Arslan kükreyince atın ayağı dolaşır³²⁹).

313 **DLTIII**, s.417.

314 **DLTI**, s.363, 494; **DLTII**, s.227.

315 **DLTI**, s.346, 363, 494, 513, 525; **DLTII**, s.226-227.

316 **DLTI**, s.402.

317 **DLTI**, s.494.

318 **DLTI**, s.483.

319 **DLTIII**, s.370.

Teyin, tegin, tigin sözü bütün Türk Dünyasında hâlâ bilinmektedir.

320 **DLTI**, s.304, 346, 480; **DLTII**, s.343; **DLTIII**, s.363, 394.

321 **DLTI**, s.381, 480.

Çocuk tabiri Türkistan'da hâlâ domuz yavrusu yerine kullanılmaktadır.

322 **DLTI**, s.304.

Azılamak, herhalde azı dişi ile alâkalı olmalıdır.

323 **DLTI**, s.54, 421, 429; **DLTII**, s.15, 343; **DLTIII**, s.15, 175, 202, 244.

324 **DLTI**, s.473.

“Karsak” adı diğer tarihi sözlüklerde de geçiyor. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.38; Grönbech, **a.g.e.**, s.90.

325 **DLTIII**, s.29, 50, 295, 376; **DLTII**, s.210.

Eski Uygurca metinlerde de gördüğümüz bir isimdir. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.283; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.83.

326 **DLTI**, s.475.

327 **DLTI**, s.467.

Herhalde tırmalamakla alâkalı bir kelimedir. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.226.

328 **DLTIII**, s.244.

329 **DLTII**, s.146.

Alın arslan tutar, küçin sıçgan tutmas (Al ile arslan tutulur, güç ile sıçan tutulmaz)³³⁰.

IV. BÖLÜM

KUŞLAR VE BUNLARLA ALAKALI SÖZLER

Divanü Lûgat-it-Türk'te havada uçan ve kanatlı hayvanlara umumen “kuş”, ses çıkarmasına da “ötmek” denmektedir. Bilindiği üzere kuşlar pek çok Türk boyunun ongunu olması itibarıyla önemlidir. Ancak Türkler tarafından “alıcı kuş” diye de adlandırılan kartal, hayvanların bu türü içerisinde en asili ve güçlüsü olup, sayısız Türk halk hikâyesinin de kahramanı arasındadır. Bazan güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar hâkimiyeti temsil eden Hun, Bulgar gibi Türk devletleriyle, Selçuklulara da arma olan çift başlı kartal ise ulaşılmazın sembolü ve göklerin efendisi olduğundan Türk için ayrı bir öneme sahiptir.

Kanat: Kanat³³¹. Kuşların uçmaya yarayan organları.

Ang: Yağı ilaç yapılan bir kuş³³².

Angıt: Ördeğe benzer kırmızı renkli bir kuş³³³.

Bod: Toy kuşu³³⁴.

Baybayık: Kelebek denilen bir kuştur. Yuvasını ağaç dalları arasında örер, güzel öter³³⁵.

Bagırtlak/Bagırlak: Kuyruğu kısa bir kuş³³⁶.

Balıkçın/Balıkçıl: Balık avlayan bir ak kuş³³⁷.

Budursın: Bildircin³³⁸.

Çaplı: Şahin³³⁹.

Çağrı/Çakır: Yırtıcı doğan kuş³⁴⁰.

330 **DLTIII**, s.412.

331 **DLTI**, s.34, 357; **DLTII**, s.183, 267.

332 **DLTI**, s.40.

333 **DLTI**, s.93.

Ebu Hayyan sözlüğünde “angıt” için bir tür kırmızı kuş deniyor. Bakınız, Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.4; **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.10.

334 **DLTIII**, s.121.

335 **DLTIII**, s.179.

336 **DLTI**, s.503, 505.

Yabani ördeğe benzeyen ve çok öten bu kuş Anadolu'da da mevcuttur. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s.479.

337 **DLTI**, s.512.

338 **DLTI**, s.513.

339 **DLTI**, s.431.

340 **DLTI**, s.413, 421; **DLTII**, s.343; **DLTIII**, s.332.

Çakır şekliyle Anadolu ve diğer Türk Dünyasında hâlâ bilinmektedir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. III, 2. Baskı, Ankara 1993, s.1044.

Küzkünek: Çakıra benzer bir kuş³⁴¹.

Seçe: Serçe kuşu³⁴².

Çançarga: Serçe kuşu³⁴³.

Çekik: Serçeye benzer alacalı bir kuş³⁴⁴.

Turga/Turıga: Bir çeşit serçe³⁴⁵.

Kuşgaç: Serçe kuşu³⁴⁶.

Çulık/Çulluk: Üveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu³⁴⁷.

Çomguk/Çumguk/Çamuk: Ayağı, başı kızıl, kanadında ak tüy bulunan ala karga³⁴⁸.

Karakuş: Kartal³⁴⁹.

El Kuşu: Kartala benzeyen alacalı bir kuş³⁵⁰.

Karguy/Kırkuy/Çibek Karguy: Doğan ve atmacaya benzer bir kuş³⁵¹.

Karga: Karga³⁵².

Kargılaç/Karlıkaş: Kırlangıç³⁵³.

Keklik: Keklik³⁵⁴.

Talvır/Talbır: Keklik³⁵⁵.

Ular: Erkek keklik³⁵⁶.

Kekük: Seksek kuşu. Kemiği büyü ve tılsım için kullanılır³⁵⁷.

Ördek: Ördek³⁵⁸.

Kaşgak/Kaşgal/Kaşgalak: Ördek cinsinden bir kuş³⁵⁹.

Kıl Kudruk/Kıl Kuş/Kılkuyruk. Ördeğe benzer bir kuş³⁶⁰.

Köti Kızlak: Kabakuş denilir ve kuyruğu kırmızı olur³⁶¹.

Kızkuş: İnsanın üzerine düşecekmiş gibi alçaktan uçan ve kanatlarını açınca tüyleri rengarenk görünen bir kuş³⁶².

Kökürçgün: Güvercin³⁶³.

Ügi Kuşu: Baykuş³⁶⁴.

Kuburga: Baykuş³⁶⁵.

Yabakulak: Baykuş³⁶⁶.

Kepeli/Kebeli: Gece kuşu, yarasa, ışık etrafında geceleri uçan kelebek, pervane³⁶⁷.

Kugu: Kuğu kuşu³⁶⁸.

Korday: Kuğu cinsinden bir kuş³⁶⁹.

Kuzgun: Kuzgun³⁷⁰.

Laçın: Şahin³⁷¹.

341 DLTİ, s.528.

342 DLTİİ, s.219.

343 DLTİİ, s.242.

344 DLTİ, s.287.

Çekik kuşu Anadolu'da serçe büyüklüğündeki tarla kuşuna denmektedir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s.1112; **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.49.

345 DLTİİ, s.174.

Türkiye'nin bazı yerlerinde serçeye "turgay" adı verilmektedir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. X, 2. Baskı, Ankara 1993, s.3994.

346 DLTİ, s.455.

347 DLTİ, s.381.

348 DLTİ, s.33, 470.

349 DLTİ, s.331; DLTİİ, s.221.

350 DLTİ, s.49.

351 DLTİ, s.388; DLTİ, s.95; DLTİİ, s.241.

Bu kuşun adı tarihi bazı sözlüklerde de görülüyor. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.43; Grönbech, **a.g.e.**, s.103.

352 DLTİ, s.254, 425; DLTİ, s.26.

353 DLTİ, s.527.

Kazak-Kırgız Türkleri karlıkaşı hâlâ bayan ismi olarak kullanılmaktadır. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.169; **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.128.

354 DLTİ, s.479.

355 DLTİ, s.173.

356 DLTİ, s.122; DLTİ, s.213.

"Ular" adı eski sözlüklerde de görülmektedir. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.264; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.79.

357 DLTİ, s.287.

Ahmet Caferoğlu "kekük" için guguk kuşu diyor. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.104.

358 DLTİ, s.104; DLTİ, s.26, 391; DLTİİ, s.17, 391.

359 DLTİ, s.528.

360 DLTİ, s.337.

Bağırtlak, sülün ve suna kuşuna benzer bir hayvan. Bakınız, **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.137.

361 DLTİ, s.473.

362 DLTİ, s.326, 332.

363 DLTİ, s.226; DLTİİ, s.419.

364 DLTİ, s.9, 161, 489; DLTİİ, s.118, 238.

Ügi Kuşu'nun ismini İbn-i Mühennâ'da da görüyoruz. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.81; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.114; Grönbech, **a.g.e.**, s.210; **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.223.

365 DLTİ, s.489.

366 DLTİİ, s.56.

Kuman-Kıpçak Türkçesinde baykuşa "yabalak" da denmektedir. Bakınız, Grönbech, **a.g.e.**, s.213.

367 DLTİ, s.448.

368 DLTİİ, s.225, 240.

369 DLTİ, s.177; DLTİİ, s.240.

370 DLTİ, s.439; DLTİİ, s.240.

371 DLTİ, s.410.

"Laçın" adına Kök Türk harfli Miran Metinleri ve Ottuktaş III Yazıtında rastladığımız gibi, aşağı-yukarı bütün Türk

Sagzıgan: Saksagañ³⁷².

Sanduvaç: Bülbül³⁷³.

Semürgük: Bülbüle benzer bir kuş³⁷⁴.

Sanaç: Dağarcık kuşu³⁷⁵.

Sanaç Kesürgü: Kırmızı dağarcık³⁷⁶.

Sığırcık: Sığırcık kuşu³⁷⁷.

Sonkur/Sunkur/Şunkar: Sungur kuşu³⁷⁸.

Sundılaç: Yunt veya çayır kuşu³⁷⁹.

Süglin/Süvlin: Sülük kuşu³⁸⁰.

Şa: Alacalı bir kuş³⁸¹.

Tartar: Kumruya benzer bir kuş³⁸².

Tengelgüç/Tengelgün: Dölengeç kuşu³⁸³.

Teve/Tevi Kuşu: Deve kuşu³⁸⁴.

Tod/Toy Kuşu: Toy kuşu³⁸⁵.

Tugrul/Togrıl: Yırtıcı kuşlardandır³⁸⁶.

Turna: Turna kuşu³⁸⁷.

Turumtay: Yırtıcı bir kuş³⁸⁸.

Us/Üs: Kerkes kuşu³⁸⁹.

Übüp/Übgük: İbibik kuşu³⁹⁰.

Ürüng Kuş: Akdoğan³⁹¹.

Yangan: Alacakarga. Yalnız başı ak olan karga³⁹².

Yarısa: Yarasa³⁹³.

Yapgu: Yarasa³⁹⁴.

Yersgü: Yarasa³⁹⁵.

Yugak: Su kuşu³⁹⁶.

Yun Kuş: Tavus kuşu³⁹⁷.

Zambı: Gece öten ve çekirgeye benzeyen bir böcek.
Arak kuşu³⁹⁸.

Kök Tupulgan: Bir kuş adı³⁹⁹.

Alık: Kuş gagası⁴⁰⁰.

Bala: Kuş yavrusu⁴⁰¹.

Bukak: Kuş kursağı⁴⁰².

Çalgay: Kuş kanadının uçları⁴⁰³.

Uş: Kuşlarla, atların kuyruk sokumuna denir⁴⁰⁴.

Kuşlag: Kuşların çok olduğu yerdir⁴⁰⁵.

Kuşlamak: Kuş avlamak⁴⁰⁶.

Saçratgu: Bir çeşit kuş tuzağı⁴⁰⁷.

Sayramak: Şakımak, ötüşmek⁴⁰⁸.

Talpırma/Talbınma: Kanat çırpma⁴⁰⁹.

lehçelerinde de görülmektedir. Bakınız, I.A.Batmanov-A.Ç.Kunaa, **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Tuvi**, Vip. 2, Kızıl 1963, s.21-23; D.Vasilyev, **Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya**, Leningrad 1983, s.16; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.50; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.56.

Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, C. II, s.66; Caferoğlu, **a.g.e.**, s.125.

372 **DLTI**, s.439, 518.

Batı Türkçesinde umumiyetle saksagañ biçimiyle bilinmektedir. Bakınız, Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.87.

373 **DLTI**, s.529; **DLTIII**, s.178, 311.

Sanduvaç kuşu Anadolu'da da bilinmektedir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s.3536; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.58.

374 **DLTII**, s.290.

375 **DLTI**, s.358.

376 **DLTI**, s.358.

377 **DLTI**, s.501, 505.

378 **DLTII**, s.95; **DLTIII**, s.381.

379 **DLTI**, s.526; **DLTIII**, s.178.

380 **DLTI**, s.444.

381 **DLTIII**, s.211.

382 **DLTI**, s.485.

383 **DLTIII**, s.388.

384 **DLTI**, s.331.

385 **DLTIII**, s.142.

"Toy Kuşu" hakkında Ebu Hayyan da bilgi vermektedir. Bakınız, Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.106.

386 **DLTI**, s.482; **DLTIII**, s.381.

387 **DLTIII**, s.239.

388 **DLTII**, s.110; **DLTIII**, s.243.

389 **DLTI**, s.36, 228; **DLTII**, s.17; **DLTIII**, s.46.

Herhalde bir tür akbaba. Bakınız, **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.135.

390 **DLTI**, s.78, 110.

391 **DLTI**, s.331.

392 **DLTIII**, s.240, 376.

393 **DLTIII**, s.433.

394 **DLTIII**, s.433.

395 **DLTIII**, s.433.

396 **DLTI**, s.222; **DLTIII**, s.17.

397 **DLTIII**, s.144.

398 **DLTIII**, s.441.

399 **DLTI**, s.519.

400 **DLTI**, s.68.

401 **DLTII**, s.274; **DLTIII**, s.91, 232.

402 **DLTII**, s.285.

403 **DLTIII**, s.241.

404 **DLTI**, s.36.

405 **DLTI**, s.465; **DLTII**, s.273.

406 **DLTI**, s.22; **DLTII**, s.273, 348; **DLTIII**, s.299.

407 **DLTII**, s.331-332.

408 **DLTI**, s.467; **DLTII**, s.240, 311.

409 **DLTII**, s.173, 204-205.

Yapgak: Kuş avlanan bir çeşit tuzak⁴¹⁰.

Yök/Yük/Yüng: Kuş tüyü, kuş yeleği, ok yeleği⁴¹¹.

Yumurtga: Bütün kuşların yumurtasına denir⁴¹².

Sundılaç ışı ermes örktün tepmek (Harman dögmek çayır kuşunun işi değildir)⁴¹³.

V. BÖLÜM

EVCİL KÜMES HAYVANLARI, SU HAYVANLARI, SÜRÜNGENLER VE HAŞARATLAR

1- EVCİL KÜMES HAYVANLARI

Tarihteki Türkler her ne kadar tam manasıyla yerleşik bir topluluk değillerse de günlük hayatlarında kedi, köpek, tavuk, horoz gibi hayvanlarla faydasını çok eski zamanlardan beridir bildikleri arıyı yetiştirmeyi ihmal etmemişlerdir.

Barak: Çok tüylü köpek⁴¹⁴.

Çetük/Muş: Kedi⁴¹⁵.

Küvük/Kök Çetük: Erkek kedi⁴¹⁶.

İt/It: Köpek⁴¹⁷. Eski Türk takviminde yıllardan birinin adıdır.

Kançık: Dişi köpek⁴¹⁸.

Kutuz It: Kudurmuş köpek⁴¹⁹.

Kah Kah: Köpeği çağırmak için kullanılan söz⁴²⁰.

Kermek: Köpeğin ürmesi⁴²¹.

Kesgük: Köpeğin boynuna geçirilen halka, tasma⁴²².

410 **DLTIII**, s.42.

411 **DLTIII**, s.45, 70, 97, 143.

412 **DLTII**, s.313; **DLTIII**, s.433.

413 **DLTI**, s.526, 529; **DLTIII**, s.178.

414 **DLTI**, s.377, 497, 501.

415 **DLTI**, s.388, 438; **DLTII**, s.14, 105; **DLTIII**, s.127, 165, 267.

Çetük, Anadolu'nun bazı yerlerinde hâlâ kedi yavrusu şeklinde bilinip, birtakım bölgelerde de köpek eniği ile doğan kuşu yerine kullanılmaktadır. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. III, 2. Baskı, Ankara 1993, s.1151-1152; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.25; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.28.

416 **DLTI**, s.388, 391; **DLTIII**, s.165.

417 **DLTI**, s.35, 98, 116, 156-157, 164, 178, 228, 285-286, 294, 308, 336, 346, 363, 365, 375, 483, 513; **DLTII**, s.7-8, 10, 16, 23-24, 73, 84, 176, 221, 292, 298, 305, 353; **DLTIII**, s.23, 70, 214, 232, 255, 262, 291, 294, 300, 324, 404-405, 429.

418 **DLTI**, s.188, 475.

419 **DLTI**, s.365.

420 **DLTIII**, s.118.

421 **DLTII**, s.8.

422 **DLTII**, s.289.

Meçek: İt pislği⁴²³.

Kaz: Kaz⁴²⁴.

Takagu/Takuk: Tavuk ve horoza verilen genel ad⁴²⁵. Aynı zamanda Türklerde bir yıl ismidir.

Erkek Takagu: Horoz⁴²⁶.

Tışı Takagu: Tavuk⁴²⁷.

Taygan: Tazı, av köpeği⁴²⁸.

Tolarsuk: Evcil hayvanların arka ayağındaki bir kemik⁴²⁹.

Suyagu: Horozun ayağındaki mahmuz⁴³⁰.

Kak Kuk: Kazın çıkardığı ses⁴³¹.

Takuk Yalığı: Horoz ibiği⁴³².

Muyavlamak: Miyavlamak⁴³³.

2- SU HAYVANLARI

Alavan: Timsah⁴³⁴.

Baka: Kurbağa⁴³⁵.

Kurbaka: Kurbağa⁴³⁶.

Nek: Timsah⁴³⁷.

Balık: Balık⁴³⁸.

Başgan: Büyük bir balık⁴³⁹.

Çapak/Çabak: Göllerde bulunan ufak bir balık⁴⁴⁰.

423 **DLTI**, s.392.

424 **DLTI**, s.100, 104, 254, 256, 487; **DLTII**, s.177, 181, 359; **DLTIII**, s.128-130, 149, 332, 358, 384.

425 **DLTI**, s.217, 346, 447, 497; **DLTII**, s.286; **DLTIII**, s.11, 13, 97, 114.

426 **DLTI**, s.111, 447; **DLTIII**, s.13.

427 **DLTI**, s.447.

428 **DLTI**, s.421; **DLTII**, s.15, 343; **DLTIII**, s.174-175.

Eskiden beridir bilinen bir söz. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.70.

429 **DLTI**, s.502.

430 **DLTIII**, s.174.

431 **DLTIII**, s.129-130.

432 **DLTIII**, s.13.

433 **DLTII**, s.14.

434 **DLTI**, s.140.

435 **DLTI**, s.73; **DLTIII**, s.226.

436 **DLTIII**, s.122.

437 **DLTI**, s.346; **DLTIII**, s. 155-156.

Nek eski Uygur Türkçesinde bir çeşit yılan olarak gözükmektedir. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.136.

438 **DLTI**, s.73, 379, 381, 498, 501; **DLTII**, s.216, 231, 233, 349; **DLTIII**, s.334.

439 **DLTI**, s.438.

440 **DLTI**, s.381.

Anadolu'nun bazı yerlerinde iri pullu tatlı su balıklarına çapak denmektedir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme**

Çatuk: Çin'den getirilen bir balık boynuzu⁴⁴¹.

Arkag: Balık avlamak için kullanılan ucu eğri demir, olta⁴⁴².

İzdeng: Balık avlanan bir çeşit ağ⁴⁴³.

Kamıçak: Kurbağa yavrusu da denilen su böceği⁴⁴⁴.

Yengeç/Yegeç: Yengeç⁴⁴⁵.

3- SÜRÜNGENLER VE HAŞARATLAR

Nek Yılan: Ejderha⁴⁴⁶.

Büke: Ejderha, büyük yılan⁴⁴⁷.

Aplan: Fare cinsinden bir hayvancık⁴⁴⁸.

Argun: Fare cinsinden yarım arşın uzunluğunda bir hayvan⁴⁴⁹.

Müngüz Baka: Kaplumbağa⁴⁵⁰.

İngek: Kaplumbağanın dişisi⁴⁵¹.

Örümcek: Örümcek⁴⁵².

Bi/Bög/Böy: Örümcek nevinden bir böcek⁴⁵³.

Şutı: Kırkayak, örümcek, çıyan gibi bir böcek⁴⁵⁴.

Bit: Bit⁴⁵⁵.

Sirke: Başta türeyen bit yumurtası⁴⁵⁶.

Tarığ Biti: Tahıla düşen ufak hayvancık⁴⁵⁷.

Bürge: Pire⁴⁵⁸.

Sunzi: Pire soyundan bir hayvandır. Bunun "bit" olduğu sanılmaktadır⁴⁵⁹.

Kusgaç: Küçük, kara bir hayvancık; insanı ısırır⁴⁶⁰.

Katkıç: Çıyana benzer bir böcektir; insanı sokar⁴⁶¹.

Singek: Şehirliler sivrisineğe, göçebeler ise karasi-neğe derler⁴⁶².

Kimünçe/Kümüçe: Sivrisinek⁴⁶³.

Öyez/Övez: Bir çeşit sivrisinek⁴⁶⁴.

Kökegün: Gök sinek⁴⁶⁵.

Muguzgak: Bal arısına benzeyen bir sinek⁴⁶⁶.

Konguz: Osurgan böceği⁴⁶⁷.

Küye: Güve. Keçe ve keçeye benzeyen şeyleri yiyen böcek⁴⁶⁸.

Küzküni: Bok böceği cinsinden bir hayvandır. Gece-leri ses vererek uçar. Ateş böceği⁴⁶⁹.

Küzün: Kendisiyle serçe, fare ve köstebek gibi şeyler avlanan bir hayvan⁴⁷⁰.

Çadan/Çayan: Çıyan, kuyruğu örü, akrep⁴⁷¹.

Sakırku/Sakırğa: Kene⁴⁷².

Komşuy: Kanla dolmuş kene⁴⁷³.

Çekirge/Çekertgiş: Çekirge⁴⁷⁴.

459 DLTİ, s.422.

460 DLTİ, s.455.

Anadolu'da "kıskaç/kırşac" diye de bilinir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993, s.2840.

461 DLTİ, s.455.

462 DLTİ, s.13, 352; DLTİII, s.100, 367.

463 DLTİ, s.445; DLTİII, s.100, 358.

464 DLTİ, s.84.

Bu söz hâlâ Anadolu ve diğer Türk coğrafyalarında kullanılmaktadır. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. XII, 2. Baskı, Ankara 1993, s.4629.

465 DLTİ, s.188; DLTİI, s.287.

466 DLTİ, s.504.

467 DLTİII, s.363.

Uygur Türkçesinde kurtçuk ve böcek türü haşaratlara "konguz" denmektedir. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.181.

468 DLTİII, s.170, 329.

469 DLTİ, s.493.

470 DLTİ, s.404.

471 DLTİ, s.409; DLTİII, s.367.

472 DLTİ, s.489.

Anadolu'nun birtakım bölgelerinde hamamböceğine "sakırğa" deniyor. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. X, 2. Baskı, Ankara 1993 s.3519.

473 DLTİII, s.241.

474 DLTİ, s.490.

Sözlüğü, C. III, 2. Baskı, Ankara 1993, s.1073.

441 DLTİII, s.218.

442 DLTİ, s.141.

443 DLTİ, s.116.

444 DLTİ, s.487.

445 DLTİII, s.384.

446 DLTİ, s.346; DLTİII, s.155-156.

447 DLTİII, s.227.

448 DLTİ, s.120.

449 DLTİ, s.120.

450 DLTİII, s.225.

451 DLTİ, s.111.

452 DLTİ, s.152.

453 DLTİII, s.131, 141, 206.

454 DLTİII, s.218.

455 DLTİ, s.320, 348, 430; DLTİII, s.291.

456 DLTİ, s.430.

457 DLTİ, s.320.

458 DLTİ, s.427.

Pireye Türk Dünyasının bir kısım bölgelerinde bürçe de denmektedir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s.825; **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.43; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.23; Grönbech, **a.g.e.**, s.44.

Sırıçga: Çekirge⁴⁷⁵.
Zanbı: Gece öten çekirgeye benzer bir böcek; orak kuşu⁴⁷⁶.
Tor: Tuzak, kuş ve balık avlanan ağ⁴⁷⁷.
Yaru/Yaruk Yelim: Balık tutkalı⁴⁷⁸.
Alangır: Keleni, tarla faresi⁴⁷⁹.
Kelegü: Keleni, tarla faresi soyundan bir hayvan-
cık⁴⁸⁰.
Keler: Kertenkelelerin genel adıdır⁴⁸¹.
Boynak: Yılana ağrı veren keler⁴⁸².
Karıncı/Karıncak: Karınca⁴⁸³.
Çumalı: Karınca⁴⁸⁴.
Kösürge/Kösürgen: Köstebek⁴⁸⁵.
Kurt: Solucan soyundan olan hayvanlar⁴⁸⁶.
Küzün: Kendisiyle serçe, fare ve köstebek gibi canlı-
lar avlanan, fare cinsinden bir hayvan⁴⁸⁷.
Sıçgan: Fare, sıçan⁴⁸⁸. Ayrıca yıllardan birinin adıdır.
Sakırkan: Büyük sıçan, geme⁴⁸⁹.

475 DLTİ, s.489.

Bu söz Kuman-Kıpçak Türkçesinde "sarıncıka" şeklinde yazılmaktadır. Bakınız, Grönbech, a.g.e., s.160.

476 DLTIII, s.441.

477 DLTIII, s.121.

Tor kelimesi eski Uygur Türkçesinde de görülüyor. Bakınız, Caferoğlu, **Eski Uygur...**, s.247.

478 DLTIII, s.20, 24.

479 DLTİ, s.161.

Bir tür sincap olsa gerekir.

480 DLTİ, s.448.

Kelegü sözü hâlâ Türk Dünyasında kullanılmaktadır. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993 s.2726; **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.91; **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.39.

481 DLTIII, s.364.

Kertenkeleye bütün Türk Dünyasında verilen isimlerden birisi kelerdir. Bakınız, **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. VIII, 2. Baskı, Ankara 1993 s.2729; **Yeni Tarama Sözlüğü**, s.132.

482 DLTIII, s.175.

483 DLTİ, s.501; DLTIII, s.375.

484 DLTİ, s.448.

485 DLTİ, s.490, 522.

486 DLTİ, s.342; DLTIII, s.6.

487 DLTİ, s.404.

Bu hayvan belki "küzen" de denilen sansar olabilir. Bakınız, Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.56.

488 DLTİ, s.75, 120, 122, 124, 345, 409, 438, 448, 490, 521; DLTII, s.263; DLTIII, s.37, 263, 267, 282, 412.

489 DLTİ, s.521; DLTII, s.263.

Yalman/Yamlan: Tarla faresi⁴⁹⁰.

Yarpuz: Yılan yiyen bir tür fare⁴⁹¹.

Buzagutılı: Fare gibi küçük bir hayvan⁴⁹².

Yılan: Yılan⁴⁹³. Eski Türk takviminde bir yıl ismi ye-
rine de kullanılır.

Ok Yılan: Kendisini insan üzerine atan yılan⁴⁹⁴.

Sogan Yılan: Tulum gibi iri bir yılan⁴⁹⁵.

"Öldeçi sıçgan muş taşakı kaşır (Ölecek sıçan kedi
taşağı kaşır)⁴⁹⁶.

"Balık suvda közi taşın (Balık suda gözü dışarı-
da)⁴⁹⁷.

"Yazıdaki süvlin edergeli evdeki takagu içgınma
(Kırdaki sülünü ararken evdeki tavuğu kaçırma)⁴⁹⁸.

Taygan yügrügin tilkü sevmes (Tilki, tazının iyi ko-
şanını sevmez)⁴⁹⁹.

KAYNAKLAR

Abu Hayyan, **Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al-Atrâk**, Haz.
A.Caferoğlu, İstanbul 1931

Baigunakov, D-Sabdenova, G., "Some Results Of Stud-
ying The Ancient History Of Kazakhstan", **Proce-
dia-Social and Behavioral Sciences**, Vol. 131, 2014

Batmanov, I.A-Kunaa, A.Ç., **Pamyatniki Drevnet-
yurkskoy Pismennosti Tuvı**, Vıp. 2, Kızıl 1963

Caferoğlu, A., **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul
1968

Clauson, S.G., "Turkish and Mongolian Horses and Use
of Horses, an Etymological Study", **Central Asiatic
Journal**, Vol. 10, Wiesbaden 1965

Çağatay, S., "İslamiyetten Önce Türk Edebiyatı", **Türk**

490 DLTIII, s.37.

"Yalman" ismi başka sözlüklerde de geçiyor. Bakınız, **İbnü Mühennâ Lûgati**, s.84; Abu Hayyan, **Kitâbü al-İdrak Li-Lisan al-Etrâk**, s.118.

491 DLTIII, s.39.

492 DLTİ, s.446.

493 DLTİ, s.27, 37, 228, 346, 409; DLTII, s.18, 20, 275, 279;
DLTIII, s.29-30, 39, 367.

494 DLTİ, s.37; DLTIII, s.29.

495 DLTİ, s.409.

496 DLTİ, s.438.

497 DLTİ, s.379.

498 DLTİ, s.447.

499 DLTII, s.15, 174.

- Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976
- Çoban, E., "Macarların Turul Efsanesinde Türk Kültürünün İzleri", **6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C. II, Ankara 2009
- De Guignes, J.M., **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. II, İstanbul 1924
- Drompp, M.R., "Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region After A.D. 840", **Journal of the American Oriental Society**, 119/3, Michigan 1999
- Eckhardt, S., "Efsanede Attila", **Attila ve Hunları**, Yay. G.Nemeth, Terc. Ş.Başta, Ankara 1982
- Eliade, M., **Shamanism**. Archaic Techniques of Ecstasy, New York 1964
- El-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, Çev. A.Batur, İstanbul 2014
- Ercilasun, K., **Türk Tarihinde Asya Hunları**, Ankara 2019
- Eröz, M., **Yörükler**, İstanbul 1991
- Göher, F., "Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar", **Bilig**, Sayı 88, Ankara 2019
- Gömeç, S.Y., "Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri", **Uluslararası Askeri Tarih Dergisi**, No 87, Ankara 2007
- Gömeç, S.Y., **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2009
- Gömeç, S.Y., "Konar-Göçer Türklerde Ekonomik Hayat", **SDÜ. Sosyal Bilimler Dergisi**, Prof.Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı, Isparta 2013
- Gömeç, S.Y., **Türk Tarihinden İzler**, C. II, Ankara 2014
- Gömeç, S.Y., "Türk Kültüründe At", **Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır**, Konya 2016
- Gömeç, S.Y., **Kök Türk Tarihi**, 5. Baskı, Ankara 2016
- Gömeç, S.Y., "Divanü Lûgat-it-Türk'te Geçen Atasözleri", **Kerkük Çok Irak Değil. Prof.Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan**, Ankara 2017
- Gömeç, S.Y., **Türk Tarihinde Çingizliler**, Ankara 2017
- Gömeç, S.Y., "Türk Kültürünün Ortak Ögesi: Kurt", **Erciyes**, 41/485, Kayseri 2018
- Gömeç, S.Y., **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 4. Baskı, Ankara 2018
- Gömeç, S.Y., **Türk-Hun Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 2018
- Gömeç, S.Y., "Kök Türkler ve Uygurlar Çağında Türk Ordu Teşkilatına Umumi Bir Bakış", **Hunlar'dan Günümüze Türk Askeri Kültürü**, İstanbul 2019
- Grönbech, K., **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, Çev. K.Aytaç, Ankara 1992
- İbnü Mühennâ Lûgati**, Haz. A.Battal, İstanbul 1934
- Kapusuzoğlu, G., **Taiping Derlemesinde Türkler**, Ankara 2017
- Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I-IV, Çev. B.Atalay, Ankara 1986
- Kırilen, G., **Göktürklerden Önce Türkler**, Ankara 2015
- Klyastorniy, S.G-Sultanov, T.İ., **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003
- Koppers, W., "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İndo-Germenlik", **Belleten**, 5/20, Ankara 1941
- Levine, M.A., "Botai and the Origins of Horse Domestication", **Journal of Anthropological Archaeology**, Vol. 18, 1999
- Lindner, R.P., "Nomadism, Horses and Huns", **Past and Present**, No 92, London 1981
- Mori, M., "Yenisey Yazıtlarındaki Sekiz Adaklıg Barım Üzerine", **Erdem**, 3/8, Ankara 1987
- Nizamüddin Şamî, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949
- Orkun, H., **Eski Türk Yazıtları**, C. II, İstanbul 1938
- Orkun, H.N., **Eski Türk Yazıtları**, C. III, İstanbul 1940
- Ögel, B., **Türk Mitolojisi**, C. I, Ankara 1971
- Ögel, B., **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 1984
- Pumpelly, R., **Explorations in Turkestan**, Washington 1904
- Radloff, W., **Sibirya'dan Seçmeler**, Çev. A.Temir, Ankara 1976
- Şerefüddin Ali Yezdi, **Emir Timur (Zafernâme)**, Çev. A.Batur, İstanbul 2013
- Târîh-i Ungurus**, Haz. G.Hazai, Ankara 2017
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, C. I-XII, 2. Baskı, Ankara 1993
- Vasilyev, D., **Korpus Tyurkskih Runicheskikh Pamyatni-**

- kov Basseyna Yeniseya, Leningrad 1983
- Von Gabain, A., **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. M.Akalin, Ankara 1988
- Von Gabain, A., **Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen**, Helsinki 1950
- Watson, B., **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968
- Yalgın, A.R., **Cenupta Türkmen Oymakları**, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993
- Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara 1983
- Zamahşari, **Mukaddimetü'l-Edeb**, Haz. N.Yüce, Ankara 1988

DEVLET HİZMETİNDE GEÇEN BİR ÖMÜR: İSMAİL FÂZIL (CEBESoy) PAŞA (1856-1921)

ISMAIL FÂZIL (CEBESoy) PASHA - HIS MILITARY AND POLITICAL STRUGGLE - (1856-1921)

İsmet TÜRKMEN*

ÖZET

Köklü bir Osmanlı ailesine mensup olan İsmail Fâzıl Paşa, 1853 yılında Girit'in Kandiye şehrinde doğmuştur. Eğitim-öğretim hayatına İstanbul'da başlayan İsmail Fâzıl, başarılı bir öğrencilik dönemi sonrasında 1870 yılında Harbiye'ye girmiş ve buradan 1873 yılında Süvari Teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. Öğrenimi sırasında dikkatleri üzerine çeken İsmail Fâzıl Efendi, Erkân-ı Harbiye sınıfına seçilmiş olmasına rağmen bu sırada patlak veren 93 Harbi sebebiyle gönüllü olarak cephedeki yerini almıştır. Cepheye bulunduğu sırada, Tuna Şark Ordusu Başkumandanı Müşir Mehmet Ali Paşa'nın yanında bulunmuş ve onun güvenini kazanmış. Kurulan bu bağ İsmail Fâzıl'a Sultan II. Abdülhamit'in yaveri olma

yolunu açmıştır. 1882 ve 1884 yılları arasında yürüttüğü yaverlik görevinden affedilerek 4. Ordu (Erzincan) emrine verilmiş ve Mabeyn Müşirliği tarafından gözetiminde tutulmuştur. 1901 yılına kadar 17 yıl, 4. Ordu'nun çeşitli birliklerinde ve İran sınırında görev üstlenen İsmail Fâzıl'ın İstanbul'a gelmesine izin verilmiş, 28 Şubat 1901'den itibaren Erkân-ı Harbiye'de görev üstlenmiştir. İsmail Fâzıl Paşa'nın bu süreçte devlet bürokrasinin çok kritik noktalarında da vazifeler üstlendiğini görmekteyiz. Sırasıyla; 25 Ağustos 1908'de Harbiye Mektebi Nazırlığına, 26 Mart 1909'da Aydın'daki 14. Redif Fırkası Kumandanlığına ve Suriye Valiliği'ne, 1 Temmuz 1910'da 6. Redif Fırkası Müfettişliğine atanan Paşa, 1 Şubat 1912'de 7. Kolordu Komutanlığı gibi

* Prof. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (iturkmentug@gmail.com),
ORCID No: 0000-0002-8198-5707

üst düzey bir göreve getirilmiştir. Rütbesi, 25 Ağustos 1908'de Korgeneralliğe yükseltilen Paşa, 6 Ocak 1914'te emekli olmuştur. Emekliye sevk edilmesine rağmen Paşa, ülke meselelerini yakından takip etmiş gerek savaş sırasında gerekse sonrasında yaşanan kötü gidişata kayıtsız kalmamış, gelişmeleri oğlu Ali Fuat (Cebesoy) Paşa vasıtasıyla takip etmeye çalışmıştır.

Harbiye'deki öğrencilik döneminde yetişmesinde önemli bir yere sahip olan İsmail Fâzıl Paşa, Mustafa Kemal Atatürk'ün 9. Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya geçmesini sağlayarak Millî Mücadele'nin seyrinde önemli bir hamleyi de böylece gerçekleştirmiştir. İlerlemiş yaşına rağmen İsmail Fâzıl Paşa, Sivas Kongresi'nde İstanbul delegesi ve Misak-ı Millî yemininin edildiği Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde ise Yozgat mebusu olarak bulunmuştur. Paşa, Meclis'in İtilaf Devletleri marifetiyle kapatılmasından sonra, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yine Yozgat Mebusu olarak dâhil olmuştur. Paşa ilerlemiş yaşına ve kronik rahatsızlıklarına rağmen, 3 Mayıs 1920 tarihinde seçildiği Nafia Vekilliği görevini 25 Aralık 1920'ye kadar devam ettirebilmiştir. İsmail Fâzıl Paşa, 18 Nisan 1921'de Ankara'da vefat etmiştir.

Çalışmamızda hayat yolculuğunu, ayrıntıları ile kalem almaya çalıştığımız İsmail Fâzıl Paşa'nın gerek askerî gerekse siyasî tecrübe birikimi, öncelikle arşiv kayıtlarından ve bizzat kendisinin kaleme aldığı eserlerinden hareketle değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsmail Fâzıl Paşa, Mustafa Kemal Atatürk, Ali Fuat Cebesoy, TBMM.

ABSTRACT

İsmail Fâzıl Pasha, a member of a well-established Ottoman family, was born in Crete (Heraklion) in 1853. İsmail Fâzıl, who started his education life in Istanbul, entered the Military Academy in 1870 after a successful education period and graduated from there in 1873 with the rank of Cavalry Lieutenant. İsmail Fâzıl Efendi, who attracted attention during his education, voluntarily took his place in the front line due to the 93 War (1877-78 Ottoman-Russian War) that broke out at that time, although he was elected to the Military Academy class. While he was at the front, he was next to Müşir Mehmet Ali Pasha, the Commander of the Danube Eastern Army, and gained his trust. This relation paved the way for İsmail Fâzıl to be an aide of Abdülhamit II. After working as aide between 1882 and 1884, he was stripped of his duty and placed under the command of the 4th Army (Erzincan) and was

detained by the Mabeyn Müşirliği. İsmail Fâzıl, who had served in various units of the 4th Army and on the Iranian border for 17 years until 1901, was allowed to return to Istanbul, and from on February 28, 1901, he took office in the Military Academy. We see that İsmail Fâzıl Pasha also assumed duties at very critical points of the state bureaucracy during this period. The pasha was appointed respectively as the Minister of the War College on August 25, 1908, as the 14th Reserve Infantry Division in Aydın and the Syrian Governor on March 26, 1909, as the inspector of 6th Reserve Infantry Division on July 1, 1910, and lastly as the commander of 7th Army Corps on February 1, 1912 as a high-level post. Pasha, whose rank was promoted to be a Lieutenant General on August 25, 1908, retired on January 6, 1914. Despite being sent to retirement, Pasha closely followed the country's affairs, did not remain indifferent to the bad course of both during and after the war, and tried to follow the developments through his son Ali Fuat (Cebesoy) Pasha.

İsmail Fâzıl Pasha, who had an important role in Atatürk's education while he was a student at the Military Academy, made an important move in the course of the National Struggle by allowing him enter Anatolia as the 9th Army Inspector. Despite his advanced age, İsmail Fâzıl Pasha was the delegate of Yozgat and deputy at the Sivas Congress and the Last Ottoman Parliament, where Misak-ı Milli (the National Pact) was sworn. Pasha, after the closure of the Parliament by the Entente Powers, had been included in the First Grand National Assembly of Turkey again as deputy of Yozgat. Despite his advanced age and chronic illnesses, Pasha was able to continue his duty of Nafia Ministry until 25 December 1920, he was elected for this post on May 3, 1920. İsmail Fâzıl Pasha died in Ankara on April 18, 1921.

We tried to write İsmail Fâzıl Pasha's life voyage in detail and we tried to evaluate his military and political experience primarily from the archive records and the works he wrote himself.

Key Words: İsmail Fâzıl Pasha, Mustafa Kemal Atatürk, Ali Fuat Cebesoy, TBMM.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine ve modern Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temellerinin atıldığı sürece, tanıklık etmiş olan İsmail Fâzıl Paşa, köklü bir Osmanlı ailesine mensup olup, 1853 yılında Girit'in (Kandiye)'te şehrinde doğmuştur (Cebesoy, 2000a: 48; Çoker, 1995: 969). Paşa, adaya ticaret maksadıyla

la gelmiş olan Sökeli Cebecioğulları'ndan İbrahim Ağa'nın oğlu olup, küçük yaşta babasını kaybetmiş, annesi ile 1867 yılında İstanbul'da bulunan eniştele-ri Demir Efendi'nin yanına geçmişlerdir (Safa, Basım Yılı Belirtilmemiş: 16). Alsas Huguenot kökenli Müşîr Mehmet Ali Paşa'nın damadı olan İsmail Fâzıl Paşa, Ali Fuat Cebesoy ve Mehmet Ali Cebesoy'un babası ve Türkiye'de kanser tedavisini ilk defa başlatmış olan Dr. İsmail Fâzıl Cebesoy'un dedesidir (Cebesoy, 2000b: 19).

Eğitim-öğretim hayatına İstanbul'da başlayan İsmail Efendi başarılı ve çalışkan bir öğrenci olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. İsmail Fâzıl, 1870 yılında Harbiye'ye girmiş; 1873'te Süvari Teğmen rütbesiyle mezun olarak Erkân-ı Harbiyye sınıfına seçilmiş, 12 Temmuz 1876 tarihinde de Erkân-ı Harbiyye Mektebi'ni bitirerek Kurmay Yüzbaşı olan İsmail Fâzıl, "Erkân-ı Harbiye Sınıfları Yüksek Riyâzîye ve Tâbiyye-i Cesime Mu'allimliği"ne tayin edilmiştir (Cebesoy, 2000a: 48). İsmail Fâzıl Bey, 1876'da Tuna Şark Ordusu Başkumandanı olup 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Arnavutluk'ta şehit düşen Müşîr Mehmet Ali Paşa'nın üçüncü kızı Zekiye Hanım'la evlenmiştir (Cebesoy, 2000b: 48-49). 1880'de dünyaya gelen oğluna Mehmet Ali adını; 1882'de dünyaya gelen oğluna da Ali Fuat adını vermiştir (Cebesoy, 2000a: 48-49; Cebesoy, 2000b: 39).

İsmail Fâzıl Bey, Harbiye Mektebi'ndeki öğreniminin ardından 1873'te Süvari Teğmen rütbesiyle mezun olarak Erkân-ı Harbiye sınıfına ayrılmıştır. Daha sonra 1 Temmuz 1876 tarihinde Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni bitirerek Kurmay Yüzbaşı olmuş ve öğretmen olarak Harbiye Mektebi'nde görevlendirilmiştir. 93 Harbi'nin başlamasının ardından, okuldaki görevi üstünde olarak İşkodra Fırkasına memur edilmiştir. 8 Mayıs 1878'de Doğu Rumeli'deki eşkiya faaliyetlerinin artması üzerine buradaki fırkada yer almıştır. Bu süre içinde 23 Mayıs 1877'de Kolağalığa (Kıdemli Yüzbaşı) ve 1 Ekim 1877'de Binbaşılığa yükseltilmiştir. 21 Temmuz 1880 tarihinde Padişah Yaverliği görevine getirilmiş ve 3 Ağustos 1882'de Kaymakamlık payesine hak kazanmıştır. 13 Mart 1884'e değin yaverlik görevinden affedilerek 4. Ordu (Erzincan) emrine verilmiş ve Mabeyn Müşirliği'nden gözüaltında tutularak hareketlerinin gözlenmesi istenmiştir. 1901 yılına kadar 17 yıl, 4. Ordu'nun çeşitli birliklerinde ve İran sınırındaki hizmetinin ardından İstanbul'a gelmesine izin verilmiştir. 28 Şubat 1901'den itibaren Erkân-ı Harbiye'de görev almıştır. Bu arada 7 Ağustos 1894'te Albay, 30 Mart 1901'de Tuğgeneral olmuştur.

25 Ağustos 1908'de Harbiye Mektebi Nazırlığına atanmıştır. 26 Mart 1909'da Aydın'daki 14. Redif Fırkası Kumandanlığına, Suriye Valiliğine, 1 Temmuz 1910'da 6. Redif Fırkası Müfettişliğine nakledilmiştir. Paşa, 1 Şubat 1912 tarihinde 7. Ordu Kolordu Komutanı olmuştur. Aynı yıl içinde İzmir Toplu Kuvvetler Komutanlığı'na getirilmiştir (Babacan, 2005: 36). 2 Şubat 1913'te Harbiye Nezareti Süvari Dairesi Başkanlığı'na atanmıştır. 25 Ağustos 1908'de Korgeneral olmuştur. 6 Ocak 1914'te emekli olmuştur (MSB Arşivi, Ş. Erkân, S. 276, 9.3.1936).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından evvel askerlik mesleğinden emekliye ayrılan İsmail Fâzıl Paşa, Osmanlı Devleti'nin savaş süresince içinde bulunduğu vaziyete tanıklık etmiştir. Emekliye ayrılmasına rağmen ülke meselelerini yakından takip etmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde emekliye ayrılmış olan İsmail Fâzıl Paşa, savaş sonrası yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmamış, gelişmeleri başta oğlu Ali Fuat Paşa vasıtasıyla takip etmeye çalışmıştır (Özçelik, 1993: 47-55).

1. MİLLÎ MÜCADELE'NİN HAZIRLIK SÜRECİNDEKİ HİZMETLERİ

İsmail Fâzıl Paşa'nın Millî Mücadele'nin seyrine yönelik en önemli girişimi; Mustafa Kemal Paşa'nın İttihat ve Terakki yetkililerinin yanı sıra Hürriyet ve İtilafçılarla da yakınlaşmasına yönelik yakalattığı fırsat olmuştur. Bu yakınlaşmanın arkasında Mustafa Kemal Paşa'yı okul yıllarından beri tanıyor olması ve aralarında kuvvetli bir manevi bağ bulunmasının tesiri mühimdir (Cebesoy, 2000a: 51-52). Gerek İsmail Fâzıl Paşa gerekse Ali Fuat Paşa yaptıkları görüşmede Mustafa Kemal'in İttihatçı olmadığına dair teminat verdikten sonra Mehmet Ali Bey'i ikna etmeye çalışmışlardır (Orbay, 1993: 34-35). Saatlerce süren ilk görüşmede, Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile vatanın geleceği hakkında değerlendirme yapmışlardır. Vatanın kurtuluşu için tek çarenin bir "Millî mukavemet" hareketi yaratmak olduğu hususunda görüş birliğine varmışlardı. Bu harekette ordu, milletle hareket edecekti (Zürcher, 1987: 198). İstanbul'a gelmeden önce sahip olduğu millî mukavemet fikrini bir sır gibi vicdanında saklayan Mustafa Kemal Paşa, bu durumu Nutuk'ta şu şekilde ifade etmiştir: "Ben milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekâmül bir Millî sır gibi vicdanımda taşıyarak peyderpey, heyet-i içtimaiyemize tatbik ettirmek mecburiyetinde idim." (Atatürk, 1999a: 22). Mustafa Kemal Paşa, Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da iktidara gelmenin bütün yollarını denedikten sonra Anadolu'ya geçmek ve "millî mukavemet"te bulunmak gibi "ağır ve kati"

bir kararı her köşesinden incelemiş ve “bundan başka bir şey yapmak ihtimali olmadığına” inanmıştır. Biz-zat kendisinin de belirttiği gibi, Mustafa Kemal Paşa, Mütareke Dönemi’nde İstanbul’da bulunduğu altı aylık sürenin bir kısmını politik faaliyetlerle değerlendirirken, diğer bir kısmını da Anadolu’ya geçmek ve millî mukavemetin fikri hazırlıklarını tamamlamakla meşgul olmuştur (Yalçın ve Koca, 2005: 134).

Bu doğrultuda, Mustafa Kemal Paşa’nın yetişmesinde de ayrı bir yere sahip olan İsmail Fâzıl Paşa, Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesini sağlayarak Millî Mücadele’nin seyrinde önemli bir hamleyi de böylece gerçekleştirmiştir. Millî Mücadele’yi Anadolu’da devam ettirmek maksadıyla çareler arandığı dönemde, İsmail Fâzıl Paşa’nın şu ifadesi mücadeleye ve Mustafa Kemal Paşa’ya olan güvenini gözler önüne sermektedir: “Mustafa Kemal Paşa beni çağırdığı anda ve emrine girmesem namerdim.” (Yalçın ve Koca, 2005: 187-192). Bu dönemde, Mustafa Kemal Paşa’nın emrinde yer almaktan da şeref duyacağını belirtmesi kendisinin ne kadar alçak gönüllü ruha sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

İsmail Fâzıl Paşa bu arada birkaç gün Ankara’da kaldıktan sonra Sivas Kongresi’nde İstanbul Murahhası (delege) olarak bulunmak üzere Sivas’a hareket etmiştir (Cebesoy, 2000b: 125). 3. Kolordu Kurmay Başkanı tarafından 15. Kolordu Kurmay Başkanlığı’na çekilen bir telgrafta Sivas’a İsmail Fâzıl Paşa’nın 24 Ağustos 1919 tarihinde geldiği ifade edilmektedir (ATASE Tarih Belgeleri Dergisi, 2000: Belge No:3096). Bununla birlikte, Mustafa Kemal Paşa ise, Sivas Kongresi’ne katılmak üzere, 29 Ağustos 1919 tarihinde Sivas’a ulaşmıştır (Atatürk, 1999a: 110-112). 4 Eylül 1919 saat 14:00’de Sivas Lisesi salonunda başlayacak olan Sivas Kongresi’nde, İstanbul delegesi olmak üzere yerini almıştır. İsmail Fâzıl Paşa kongrede başta manda meselesi olmak üzere birçok konuda görüş beyan etmiştir (Cebesoy, 2000a: 79). Kongre’nin 11 Eylül 1919 tarihinde sona ermesinin ardından, Millî Mücadele’de gerek İstanbul yönetiminin gerekse Anadolu’da tecelli eden Temsil Heyeti’nin üzerinde uzlaşma sağladıkları Misak-ı Millî hayat bulmuştur (Çavdar, 2011: 29-30).

Mebusan Meclisi seçimleri, Mustafa Kemal Paşa’nın Sivas’tan Ankara’ya geldiği 27 Aralık 1919 tarihine kadar tamamlanmış ve Müdafaa-i Hukukçu adayların zaferiyle sonuçlanmıştır. İsmail Fâzıl Paşa da Osmanlı Mebusan Meclisi’nin son dönemi için yapılan seçimde Yozgat Milletvekili olmuştur (Çoker C: III, 1995: 970). Seçim sonrası İstanbul’a ulaşan mebuslardan bazıları Meclis açılmadan “memleket menfaatini muhafaza ve

müdafaa için” vatan görevinde fikir birliği tesis etmek maksadıyla İsmail Fâzıl Paşa’nın da aralarında yer aldığı milletvekilleri, “Bölük” adı altında bir birlik oluşturmaya yönelmişlerdir. Meclis açıldıktan sonra, Mecliste “Bölük” adıyla bir fırkanın kurulduğu ve Yozgat Mebusu İsmail Fâzıl Paşa başkanlığında 12 kişiden oluşan bir merkez heyetinin olduğu bilinmektedir (Güneş, 1987: 429-430). Ülkenin barışa ulaşmasından sonra Siyasî Fırka biçimine dönüşüp iç politikada önemli görevler yapacağı belirtilen Bölük’ün o aşamada millet tarafından kabul edilebilecek barış şartlarını hazırlamayı, iç ve dış politikaya ilişkin görüşlerini belirleyip hükümete iletmeyi, hükümetin bu görüşleri benimsemesi halinde ona güvenoyu vermeyi amaçladığı ifade edilmiştir. İsmail Fâzıl Paşa, millî bağımsızlığın gerçekleştirilmesi doğrultusunda alınan “Misak-ı Millî” kararlarının alınmasında görev üstlenmiştir. Misak-ı Millînin Osmanlı hukuku açısından tartışmalı olan varlığını tam anlamıyla yasallaştırmakla beraber bu sayede millî devletin temellerini de atmıştır. Misak-ı Millî böylelikle, TBMM tarafından yürütülen Millî Mücadele’nin çerçevesini çizmiştir (Turan, 2003: 628-629).

2. ANKARA’YA GELİŞİ VE TBMM’YE KATILMASI

Millî Mücadele döneminde ön plana çıkmış olan İsmail Fâzıl Paşa’nın da içinde bulunduğu bu grup, Ali Fuat Paşa’nın hatıratında ifade ettiği üzere, “Arslan Millî müfrezesinin himayesinde Adapazarı’na gelmişler, Düzce tarafının emniyette olmaması yüzünden cenuba dönerek Doğan Çay İstasyonu’na muvasalat etmişlerdi. Aynı yerde başka başka istikametlerden gelmiş olan Mebuslar arasında Nadi (Yunus Nadi) Bey de vardı. Mebus arkadaşlar, oto drezinlerle trenlerin Ankara’ya hareket ettikleri istasyona kadar getirilmiş ve buradan Ankara’ya yolcu edilmişti. O günlerde Erkan-ı Harp Miralayı İsmet (İnönü) ve Binbaşı Saffet (Arakan) Beyler” Ankara’ya gelmişlerdi (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 23, Belge: 603).

İşgalci kuvvetlerin artan baskıları karşısında Salih Paşa Kabinesi de istifa etmek zorunda kalmış, 5 Nisan 1920’de Damat Ferit Paşa, dördüncü defa sadarete getirilmiştir (Tansel, 1991, C: 3, 85). Bu durum Damat Ferit Paşa’ya da Millî Mücadele’ye karşı girişeceği faaliyetler için zemin hazırlamış durumdaydı. Bu maksatla Damat Ferit Paşa, İsmail Fâzıl Paşa gibi Millî Mücadele’nin önde gelenlerinin içinde yer aldığı isim listesini de İngilizlere sunmuştur. Bu şekilde gerek Kuva-yı Millîye’ye gerekse ulusun istek ve kararlılığına karşı koymaya çalışan hükümet ve padişah, 11 Nisan’da Mebuslar Meclisi’ni dağıtmıştır (Tansel, 1991,

C: 3, 80-85). Fakat İstanbul Hükümeti'nin ve padişahın hiçbir girişimi, 23 Nisan 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasına engel olamamıştır.

İtilaf Devletleri'nin beklentilerine dair kararların alınmadığı Meclisin millî irade dikkate alınmaksızın kapatılmasının ardından, 15 Haziran 1920'de "Kuva-yı Millîye adı altında çıkartılan fitne ve fesadın hazırlayıcısı ve teşvikçilerinden olduğu" iddiasıyla idamına dair İstanbul I. Divan-ı Harbince gıyabında verilen hüküm padişah tarafından onanmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin feshi üzerine Ankara'ya gelerek 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışında hazır bulunan İsmail Fâzıl Paşa'nın Türk milletine sağladığı üstün hizmetleri yaşamında edindiği bilgi birikim ve tecrübeleri Millî Mücadele Dönemi'nin ilk yıllarından itibaren dikkat çekmektedir.

İstanbul'un işgali ve milletvekillerinin bazılarının tutuklanmasından sonra "salâhiyet-i fevkalâde-yi haiz bir meclisin" Ankara'da toplanmasını gerekli gören Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye adına 19 Mart 1920 tarihinde ilgili makamlara bir emir göndererek yeniden seçim yapılmasını istemiştir (Akın, 2001: 47). Bu kritik günlerde, Meclisin toplanmasını ve açılmasını güçleştirecek birtakım gelişmeler de yaşanmıştır. 19 Mart 1920 tarihinde gönderilen talimata karşılık kimi yerlerde duraksamalar ve engellemeler de yaşanmıştır (Atatürk, 1999a: 750). Yaşanan bu gelişmeler de Mustafa Kemal Paşa'yı, Meclisin açılması noktasında daha hızlı hareket etmeye sevk etmiştir. Yaşanan tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen, Meclisin, 23 Nisan 1920 Cuma günü açılmasına karar verilmiştir. Meclis, 23 Nisan 1920 Cuma günü saat 13.45'te en yaşlı üye sıfatıyla Sinop Mebusu Şerif Bey'in başkanlığında toplanmıştır. Mecliste toplam 337 mebus bulunması gerekirken ilk toplantıya 115 mebus katılabilmektedir (Demirel, 2003: 105-109).

2.1. İLK İCRA VEKİLLERİ HEYETİ'NİN OLUŞTURULMASI

24 Nisan 1920 tarihinde ikinci birleşimde komisyon, aralarında Yozgat Mebusu olarak seçilen İsmail Fâzıl Paşa'nın da yer aldığı mebusların mazbatalarını incelemiştir (TBMM Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), Devre (D): I, C. I: 6). Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa kürsüden, Mondros Mütarekesi'nin imzasından Meclisin açılışına kadar gelişen olaylara değinen uzun bir konuşma yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, ayrıca bu konuşması esnasında yürütmenin hangi esaslara dayandırılması gerektiği konusuna da değinmiştir. Millî Mücadele Dönemi'nde uygulanacak hükümet biçimi-

ni büyük ölçüde belirleyecek olan bu konuşmasında, Meclis yetkilerinin sadece sınırlı bir yasama yetkisi altına alınamayacağına ve Meclis'in üzerinde herhangi bir kuvvetin de mevcut olamayacağına işaret etmiştir (TBMM ZC, D.I, C.I: 32). Aynı günün beşinci oturumuna gelindiğinde ise, Meclis Başkanlığı seçimi yapılmıştır. Bu oturumda Mustafa Kemal Paşa, 120 oydan 110 oy alarak Meclis Başkanlığına, İsmail Fâzıl Paşa 44 oyla ikinci başkan vekilliğine seçilmişlerdir (TBMM ZC, D.I, C.I: 42). Bu esnada Ankara'daki siyasî oluşumun esaslarının belirlenmesinde mebuslar arasında görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Bursa Mebusu Muhittin Baha Bey, "Bizim hükümetimiz Osmanlı Hükümeti'dir. Bir hükümet teşkil ediyor değiliz." demek suretiyle bu oluşumun geçici olacağı kanaatini aktarmıştır. Bu kanaate sahip olan Kırşehir Mebusu Müfit Efendi de "hükümet istihlas edinceye kadar muvakkat bir idare" kurulmasını önermiştir (Akın, 2001: 199-200). Erzurum Mebusu Celalettin Arif Bey'in teklifi ile Meclis işlerini düzenlemek ve etkinliğini sağlamak üzere 15 kişiden oluşan "Muvakkat İcra Heyeti" seçilerek hükümet gibi çalışmaya başlayacaktır. Meclis içinde bazı mebuslar ise esasında, "amacın bir hükümet kurmak olmadığını, halifesi esir edilen bir hükümetin gasbedilmiş hukukunu geri almak için Ankara'da toplandığını" belirtmek suretiyle maksadı aşan siyasî girişimler içinde bulunulmaması gereğine işaret etmişlerdir (TBMM ZC, D. I, C.I: 55).

İsmail Fâzıl Paşa, Geçici İcra Heyeti seçimlerinden önce söz alarak, bu göreve kimlerin tayin olacağını bilmediklerini ve divan-ı riyasetin kendilerine bu kimseleri göstermesini ve onların içerisinde seçimlerin yapılmasını ve tayin edilmelerini teklif etmiştir. Fakat teklif, Celalettin Arif Bey tarafından sakıncalı bulunarak "âzâ-yı muhteremenin ara-yı umumiyesiyile intihâb" olunmasına işaret etmiştir.

Sonuç itibarıyla ilk Meclisin toplanmasının ve idareye meclis üyelerince el konulmasının ardından yeni yönetimin, en önemli girişimi İcra Encümeni ve Layiha Encümeni şeklinde iki heyet seçmesi olmuştur. İsmail Fâzıl Paşa, Şevket ve Hulusi Efendilerin, oyların tasnif görevini aldığı yürütme işlerini geçici olarak üstlenecek olan encümen seçiminden hemen sonuç alınamamıştır (TBMM ZC, D. I, C.I: 58-59). Seçim sırasında ilk oylamaya 107 kişi katılmıştır. Seçilme yeterliliğinin 54 kabul edildiği bu turda Celalettin Arif Bey 71, Cami Bey (Baykut) 66, Bekir Sami Bey (Kunduh) 58, İsmet Bey (İnönü) 42, Hakkı Behiç (Bayiç) 33, Dr. Adnan (Adıvar) 27, Şeyh Servet Efendi 26, Ferit Bey 24, Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 23 oy almıştır. 103

kişinin katıldığı ikinci turda oyların 58'ini alan Fevzi Paşa çizgiyi geçerken, üçüncü turda göreceli çoğunluk esasına göre yapıldığından Hamdullah Suphi, Şeyh Servet, Ferit Bey ve Dr. Adnan Adıvar son turda seçilebilmişlerdir (TBMM ZC, D. I, C.I: 59-61). Ayrıca Meclis Genel Kurul Kararı ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey ve TBMM Reisi olması sıfatı ile Mustafa Kemal Paşa'dan oluşan, 8 kişilik geçici bir hükümet kurulmuştur. Muvakkat İcra Encümeni adı ile kurulan bu heyet TBMM'nin ilk yürütme organı ve ilk hükümetidir. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere, Meclis yürütme yetkisini ilk günden eline alarak, Millî Mücadele'yi ve millî egemenliği birlikte gerçekleştirmiştir.

2.2. İCRA VEKİLLERİ HEYETİ'NE SEÇİLMESİ VE FAALİYETLERİ

TBMM'nin 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanmasının ardından yeni Türk devletinin temelleri atılmıştır. Meclis, 24 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'yı meclis başkanı seçerek, yasama ve yürütme yetkisini de üzerinde toplamıştır. Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda; Meclis Başkanı, Hükümet ve Devlet Başkanı'dır. Meclis tarafından 25 Nisan 1920 tarihinde "İcra Kuvveti Kurulmasına Dair 5 Numaralı Kararı" alınmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, 1998: 5). Alınan bu Meclis kararıyla, Fevzi Paşa ile Celaleddin Arif, Cami, Bekir Sami, Hamdullah Suphi Beylerden oluşan İcra Encümeni kurulmuş ve TBMM Başkanı'nın, bu geçici kabinenin de tabii başkanı olduğu belirtilmiştir (Velidedeoğlu, 1990: 30). Bu karar çerçevesinde; 25 Nisan 1920 ile 3 Mayıs 1920 tarihleri arasında görev yapmak üzere; bir "Muvakkat İcra Encümeni" seçilmiştir. Bu esnada, 25 Nisan 1920'de kurulan Layiha Encümeni, hemen çalışmalarına başlamış ve bir haftalık (25 Nisan-1 Mayıs) çalışma sonucunda, beş madde halinde hazırladığı "İcra Vekillerinin Seçimine Dair Kanun Tasarısı"nı Meclis'e sunmuştur. Meclis Genel Kurulu'nda iki gün süren görüşmeler sonucunda, 2 Mayıs 1920'de hükümet içerisinde yer alacak vekillerin ne şekilde seçileceğini belirleyen "İcra Vekilleri Sureti-i İntihabına Dair Kanun" dört madde halinde kabul edilmiştir (TBMM ZC, D. I, C.I: 185).

3 Numaralı Kanun'da, İcra Vekilleri Heyeti'nin Reisi'ne dair bir hüküm bulunmadığı için, Meclis Başkanı'nın bu heyete başkanlık etmesi tabii görülürken, kanun gereğince vekiller Meclis tarafından mebuslar arasından seçilecek, vekiller arasında çıkacak anlaşmazlıklar da Meclis tarafından çözülecekti. Anlaşılacağı üzere, yasama organının başı aynı zamanda yürütme organının da başı olarak belirlenmiştir. 3

Mayıs'ta Meclis'in ikinci oturumunda oyların tasnifinin ardından, üçüncü oturumda seçim sonuçlanmıştır. Her vekil için ayrı ayrı olmak üzere salt çoğunlukla yapılan seçimde İsmail Fâzıl Paşa, Nafia Vekilliği görevine 137 oydan 79'unu alarak getirilmiştir. (TBMM ZC, D. I, C.I: 196-198). Ayrıca seçimlerde Heyeti Temsiliye adayları başarılı olmuşlardır. TBMM'nin ilk hükümetinde ilerlemiş yaşına rağmen İsmail Fâzıl Paşa da siyasî yaşamında bir dönüm noktasına ulaşmıştır. Böylece, Meclis reisi sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında kurulan Meclis Hükümeti'nde, İsmail Fâzıl Paşa ilk Nafia Vekili olarak görev almıştır. Seçimlerin hemen ardından İcra Vekilleri Heyeti çalışmalarına başlamıştır. Yapılan bir dizi toplantının ardından bir program hazırlanmış ve bu program 9 Mayıs'ta ilk oturumda Maarif Vekili Rıza Nur Bey tarafından okunmuştur (TBMM ZC, D. I, C.I: 241-242). İcra Vekillerinin bu programı, mebuslar tarafından beğenilmekle birlikte oldukça kısa bulunmuştur. Mecliste cereyan eden görüşmelerin ardından program kabul edilmiştir.

Kabul edilen bu programda nafia işleri özetle şu şekilde ifade edilmiştir:

"Ülkenin iktisat bakımından çok gerekli olup da şimdiye kadar yapımına başlanmamış olan ana ulaşım yollarının, bilinen bunalım yüzünden, bu yıl yapımının sürdürülememesi zorunluluğu vardır. Ancak mevcut olan yollarda halkımızın işlemesine engel olan harap yol parçaları ile köprülerin onarımı ve bu yollarda yapımı bitmemiş olan önemli bölümlerin yapımının bitirilmesine başlanacağı gibi Ankara-Sivas demiryolunun yapımı Yahşi Han durağına kadar tamamlanıp işletilmesiyle ilgili önlemler alınmıştır." (Velidedeoğlu, 1990: 34).

Mustafa Kemal Paşa İcra Vekilleri Heyeti'nin bu kısa süre içinde teşkilini; "Meclis'in tarih-i küşadı olan 23 Nisan'dan beri bir hafta kadar zaman geçmiş bulunuyor. Bu müddet zarfında, bittabi memleket ve millet işleri ve bilhassa menfi cereyan ve faaliyete karşı tedbir almak hususu bir gün bile tevakkuf edemezdi ve etmemiştir." şeklinde ifade etmiştir (Atatürk, 1999b: 590). Bu hassasiyet kendisini en açık şekilde Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda ve İstiklal Mahkemeleri'nin teşkilinde de göstermişti.

Bu hususta, Mustafa Kemal Paşa'nın da ifade ettiği üzere; "Meclis 1920 tarihinde Hıyanet-i Vataniye Kanununu ve müteakip aylarda İstiklâl Mahkemesi Kanunlarını da vazetmekte inkılâbın icabat-ı tabiyesine tevessül eylemiş" diğer bir ifade ile Millî Mücadele'nin amacına ulaşabilmesi için koşulların gereklerini ye-

rine getirmiş oluyordu (Atatürk, 1999b: 592). Buna karşın İstanbul yönetimi mevcut kanun maddelerini Millî Mücadele yanlılarının aleyhinde kullanmaktaydı. İsmail Fâzıl Paşa bu duruma ilişkin çekincesini Meclis'te şu şekilde ifade etmiştir: "Kanun-u cezanın tatbik edilmek istenilen şu maddesi pek açık söyleyeceğim, bunu bizim hakkımızda tatbik ettiler, hatta Ali Fuat Paşa hakkında da tatbik ettiler. Bu iltibastan nasıl çıkacağız?" (TBMM ZC, D. I, C.I: 79-80). Bu çekincenin giderilmesi maksadıyla İsmail Fâzıl Paşa'nın da içlerinde yer aldığı milletvekilleri TBMM'ye şu teklifi sunmuştur:

"Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Alisi'ne

İstanbul'un ve Halifenin esareti dolayısıyla toplanan Meclis-i Ali ileride müşkül bir vaziyette kalmamak için ecnebi tesiri altında bulunan İstanbul'daki Hükümetin ittihaz ettiği ve edeceği her türlü taahhüdât ve mukarreratın kabul edilmeyeceğine dair bir madde-i kanuniye yapılmasını ve bunun bütün cihana müstacelen ilanını teklif ederiz." (TBMM ZC, D. I, C.I: 2)

Millî savunmaya ve Millî güvenliğe karşı en ağır fiillerden birini teşkil eden vatana ihanet, bireyin vatandaşlık bağı ile bağlı olduğu devlete karşı sadakat borcuna aykırı hareket etmesini ifade etmektedir.

Meclis bu konuda çok hızlı bir tutum sergilemiş ve vatana ihanet suçlarını yeniden tanımlama gereği duymuştur. Çıkarılan bu kanunlar ile TBMM otoritesine karşı isyan halinde bulunanların cezalandırılması amaçlanmıştır. Yapılan bu kanun düzenlemelerinin her şeyden evvel Ankara rejiminin otoritesini kabul ettirme çabasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

2.2.1. DEMİRYOLLARI İDARESİ'Nİ MİLLÎLEŞTİRME FAALİYETLERİ

Birinci Dünya Savaşı sırasında demiryollarındaki gayrimüslimlerin aleyhteki faaliyetleri İsmail Fâzıl Paşa'nın Nafia Vekâleti görevi esnasında en üst seviyeye çıkmıştır. Savaşın sonunda Osmanlı Devleti'nin mağlup olması ile imzalanan Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti'nin fiilen sona erdirmiştir. Mütareke, Osmanlı devlet idaresine siyasî, askerî ve ekonomik anlamda sınırlandırmalar getirerek, devletin egemenlik haklarını kısıtlamıştır. Özellikle Mütarekenin 10. ve 12. maddeleri, hükümet yazışmaları dışında ki telgraf telsiz haberleşmesinin denetlenmesini ve Toros Tünelleri'nin İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesini öngörmekteydi. Buna göre hükümet yazışmaları dışında telgraf ve telsiz haberleşmesinin de-

netlenmesinin İtilaf Devletleri denetimine bırakılmış olması resmî makamların ülke içinde meydana gelen olumsuzluklarla ilgili çabuk ve doğru haber alabilmelerinin ve verebilecekleri muhtemel talimatları gönderebilmelerinin önünde önemli bir güçlük meydana getirmiştir (Bıyıklıoğlu vd, 1962: 44-46). Nitekim Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından özellikle Çukurova bölgesinde yaşanan gelişmeler ve bölgedeki komutanların mesajlarının Ermeni telgraf memurlarınca engellenmesi bunun en büyük göstergesidir (Keleşylmaz, 2003: 114-115).

Bu sayede İtilaf Devletleri yurdun farklı bölgelerinde gerçekleşmesi muhtemel direnç hareketlerini ve kıpırdanmaları engelleyerek Türk milletinin işgallere karşı tepki göstermesine engel olamaya çalışmışlardır. Böylelikle mütareke sonrasında meydana gelen yabancı işgal müdahaleleri, Ermeniler ve Rumlar gibi zümrelerin olumsuz faaliyetleri Türk milletinin ileride yaşayabileceği kötü günlerin habercisi niteliğindedir. Bu doğrultuda devletin savaş esnasında yaşadığı önemli sorunlardan biri de dil bilen ve aynı zamanda güvenebilir elemanın yokluğudur. Bu eksiklikten ötürü stratejik faaliyetlerde sansür ve istihbarat işlerinde büyük sıkıntılar yaşanmıştır (Keleşylmaz, 2000: 143). Bu durum Millî Mücadele sırasında var olan kısıtlı imkânlarla, milletimize bağımsızlığını kazandıracak kadronun işini daha da zorlaştırmıştır. Millî Mücadele'nin başlangıcından itibaren aktif rol oynayan İsmail Fâzıl Paşa'nın I. TBMM'de Nafia Vekilliği sırasında da Millî Mücadele öncesinde yaşanan gelişmelere benzer nitelikte olaylar meydana gelmiştir. Bu dönemde karşılaşılan önemli problemlerden birisi de gayrimüslimlerin özellikle Rum telgraf memurlarının Millî Mücadele aleyhine girişimleridir. İsmail Fâzıl Paşa bu durumu Meclis'e sunduğu bir takririnde şu şekilde ifade etmiştir:

"Demiryollarının hüsn-ü idaresi memleketin her türlü menafine muvafık olduğu halde bunun aksi takdirinde mazarratlar tahaddüs ettikçe malumdur. Müdürlerim Behiç Bey'in şimdiye kadar şimendiferlerin gerek emr-i idaresinde reviyet ve iktidarı ve istikameti mücerreb ve musaddak olduğu halde her nasılsa Hristiyan ve Yunan tebaasından olan memurların bi-hasbî'z-zarure şimdiye kadar istihdamlarında zaruret var ise de Müslüman unsurların bu fertten yani Hristiyanlardan gördükleri birçok zarar ve felaketten dolayı asabiyetleri gün be gün tezayüt ederek bunları istihdamlarını bir ikzar-ı mebni olduğu iddiasını rivayet etmektedirler." (Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi, Kutu (K).176, Belge (B).8, Tarih (T). 11.12.1336).

Yaşanan bu olumsuzlukları önlemek amacıyla İsmail Fâzıl Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderdiği yazısında demiryollarında gayrimüslimlerin yerine Müslümanların görevlendirilmesi ve haberleşme dilinin Fransızcadan Türkçeye çevrilmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir (TİTE Arşivi, K.177, B.14, T. 05.09.1336). İsmail Fâzıl Paşa, demiryollarında görevli Hristiyan ve özellikle de Yunanlı memurların görevlerine devam ettirilmesinin Müslümanlar nezdinde yarattığı olumsuz havaya önemle temas etmiştir. Ermeni ve Rum unsurların yerlerine Müslüman görevlilerin istihdamı konusunu da hazırladığı raporda özetle şu şekilde ifade etmiştir:

Demir yollarının hüsn-ü idaresi memleketin her türlü menafiine muvafık olduğu halde bunun aksi takdirinde zeki mazarratlar tahaddüs ettiği malumdur. Müdürlerim Behiç Bey'in şimdiye kadar şimendiferin gerek emr-i idaresinde reviiyyet ve iktidarı ve istikameti mücerreb ve musaddak olduğu halde her nasılsa Hristiyan ve Yunan tebaasından olan memurların bi-hasbî'z-zarure şimdiye kadar istihdamlarında zaruret var ise de Müslüman unsurların bu fertten yani Hristiyanlardan gördükleri birçok zarar ve felaketlerden dolayı asabiyetleri gün begün tezayüt ederek bunların istihdamlarını bir ikzar-ı mebni olduğu iddiasını rivayet etmektedirler.

Bu rivayat ve şayiât her tarafta ol derece taammum ve tevessu' etmiştir ki bunun aksini ispat ile ikna etmek imkan haricine çıkmıştır.

Bu şayialardan mütevellid olan mazarrat bi'n-netice Behiç Bey efendinin şahsında terekkuz ediyor. Peyder pey ve ahir emir muma ileyhe gönderilen pek şedit bir şahsa kasıt hasmianlar bu babda delail-i katiye teşkil ettiler.

Şimendiferlerin hüsn-ü idaresi Behiç Beyin müdüriyet-i umumiyede bekası memuriyetiyle amil olduğuna vekâletçe kanaat-i kamile hâsıl olduğundan hem kendi şahsını vikaye etmek ve hem de bu rivayat ve şayiata bir nihayet vermek ve cevab-ı kati tahtında görülmüş olduğundan şimdiki halde Yunan tebaasından ve belli başlı göze batan [Heralakus]u ma aile hudud-u hariciyeye yahut başka uzak mahallerini olur onun behemahali tebeiyyeydi. Ve [Marmurazıl ve Esiliki Mesaratı Diyolu] ma aile [Marmurazıl Dardler Sofi] [Telgrafçı Aleksandır Fayuti] ve daha bunlar gibi göze batanların Yunanların tehdida şayiât ve muhacematı bir dereceye kadar tehvin ve tahfif etmek üzere behemahal ibadları.

Balada zikredilenlerden maada tebeiyyeleriyle ahval-ı nafir hayriyeyi izale edecek olanların dahi ibadı hassaten olunur.

Dirici ve Ankara'dan Cemal, ba-Safci diyo gibi vazaif-i adiyede müstahtem Hristiyan yerlerine hemen Müslümanlardan tedarik ve tayiniyle onların ve emin ellerine yine verilmesi

Bu icraatın hemen mevki-i tatbiki konulması şimendiferlerin maatip ve merkatını bir takım muhali ve şedid cereyanlarıyla atalaete mahkum kılmak noktasından ala Salame Bey elzem görüldüğünden sabiku'l-beyan eşhasu hakkında görülen muamelelerin hemen icrasını mumaileyh Behiç Beyin reviiyyet ve maslahat-i vataniye viranesinden bikelam..”(TİTE Arşivi, K. 176, B. 8, T. 11.12.1336).

Nafia Vekili İsmail Fâzıl Paşa'nın yukarıda bahsettiğimiz önlemleri almasında etkili olan gelişme, Konya Valisi Haydar Bey'in Anadolu Demiryolları Müdürü Behiç Bey'e gönderdiği yazısında da doğrulanmaktadır (TBMM ZC, D.I, C. III: 349). Bu yazıda demiryolları telgraf memurlarının bütün harekâtı, içerideki Rum ve Ermenilere aktardıkları çok açık bir şekilde bir kez daha vurgulanmıştır (TİTE Arşivi, K. 177, B. 6, T. 01.09.1336). Aleyhteki bu faaliyetlere karşı alınan önlemlerin ne derece önemli olduğunu da İsmail Fâzıl Paşa, TBMM'ye verdiği takdirde şu şekilde ortaya koymuştur: “Şahs-ı muhıkları himayeye ruh-u memleketin ve saltanatın olan şimendiferlerin selamet-i hareketi himaye maksadıyla talimatla tevcih eylediğim icraat biraz mü'ziç olsa dahi min kabul-i emirin rüyet-u iktidarlardan ve vataniyyeden beylerden beklerim.” (TİTE Arşivi, K. 176, B. 8, T.11.12.1336). Felaket senelerinin yaşandığı ve uçuşumun kenarına gelindiği dönemde yeni devletin kurucuları, dışarıda emperyalist güçlere karşı mücadele verirken içeride de bu güçlerin kışkırttığı azınlıklara karşı mücadele vermek zorunda kalmışlardır.

İlgili verilerden de anlaşıldığı üzere, mücadelenin ilk dönemlerinden itibaren ülke geleceği açısından hayati önem taşıyan demiryollarına gereken önem vermeye çalışılmakla birlikte alınan önlemlerin başında gelen demiryolları idaresini millileştirme hareketi millî güvenlik açısından da olağanüstü önem taşımıştır (TİTE Arşivi, K. 179, B. 18, T.03.02.1337). İsmail Fâzıl Paşa'nın başlatmış olduğu bu mücadele ışığında kendisinden sonra görevi devralan devlet görevlileri ülkenin yapılanmasında öncelikle demir ve kara yollarının inşası için gerekli çalışmaları yapmış, demiryollarının yabancı şirketlerden alınıp millî-

leştirilmesi için büyük gayretler göstermiştir (Ergin, 1977: 29-30).

2.2.2. DİĞER FAALİYETLERİ

İsmail Fâzıl Paşa'nın Nafia Vekilliği görevi esnasında önemli olarak gördüğümüz problemlerden birisi de demiryolu taşımacılığı için gerekli olan kömür meselesidir. Bu duruma ilişkin ilk örnek; Meclis Başkanlığı'na Niğde Mebusu Vehbi Bey ve arkadaşlarının sundukları, 13 Mayıs 1920 tarihli, demir yolları idaresinde kömürün mevcut olup olmadığına dair takrirdir (TBMM ZC, D.I, C.I: 285-286). Söz konusu takrire İsmail Fâzıl Paşa, 25 Mayıs 1920'de verdiği cevapta; Ankara, Eskişehir, Afyonkarahisar, Konya ve Ulukışla hattının İngiliz kuvvetleri tarafından kullanılamaz hâle getirildiğine işaret etmiştir. Daha sonra bu hattın 20. Kolordu Kumanda Heyeti ve Sivas-Ankara Şimendiferi İşletme Müdürü Vasfi Bey'den oluşan heyet tarafından işletmeye açık bir hâle getirildiğini ifade ederek buna karşılık elde bulunan mevcut kömürün en iyi ihtimalle 1920 yılı Aralık ayına kadar yeterli olduğunu belirtmiştir (TBMM ZC, D.I, C.II: 4-5). Bu hususta gerekli önlemlerin alındığını ve ilerleyen dönemde de tren hattının faal hâle getirilmek istendiğini ifade etmiştir. Esasında gerekli önlemlerin bu dönemde alınmasını güçleştiren sorunların başında, İtilaf kuvvetlerinin işgallerini, özellikle hammadde bölgeleri ve bu bölgelere giden yollar üzerinde yoğunlaştırmış olmaları gelmektedir (TBMM ZC, D.I, C.II: 5). Millî Mücadele'nin ilk yıllarında ise durumun kontrol altına alınması hususunda güçlük çekilmiştir. İsmail Fâzıl Paşa, 20 Aralık 1920 tarihinde Hamdi Namık Bey'in "şimendiferlerin istihlak ettiği adımlar hakkındaki" sualine karşılık, Meclis kürsüsünden Nafia Vekâleti'nin demiryollarında kömür kullanmak için kömür madenleri işletmek üzere bütçesinde yeterli parası olmadığına dikkat çekmiştir. Bu problemin aşılabilmesi için, Müdafaa-i Millîye'nin yeteri kadar amele taburları teşkil ederek bu taburların Uşak, Afyon Karahisar ve Kütahya civarında olan kömür madenlerini çıkarmaları üzerinde durmuştur (TBMM ZC, D. I, C.VI, s.443).

Bu açıklamaya ek olarak Müdafaa-i Millîye Vekili Fevzi Paşa'nın açıklaması; Oturak, Kütahya, Bozüyük'teki linyit yataklarının cepheye yakın olmalarından dolayı, özellikle son dönemde meydana gelen askerî hareketlerin bu bölgeden istifade edilmesini zorlaştırdığı yönündedir. Ayrıca bu doğrultuda Karaman'daki maden kaynaklarından istifade edileceğini ve gerekli çalışmaların da yapıldığı yönünde Fevzi Paşa tarafından Meclis'e açıklama yapılmıştır (TBMM

ZC, D.I, C.VI: 444). Bu konuda mebusların yaptıkları açıklamada dikkati çeken diğer bir husus, ülkedeki şartların son derece zor olmasına rağmen ağaçların kesilmesine ve ormanların bu yolda tahrip edilmesine karşılık ormanlara karşı duyulan hassasiyettir (TBMM ZC, D.I, C.VI: 190-192). Bu durum tüm olumsuz şartlar altında dahi Türk insanının memleketine beslediği sevginin en açık ispatıdır.

İsmail Fâzıl Paşa'nın Nafia Vekilliği döneminde 21 Ağustos 1920 tarihine gelindiğinde, Meclis gündemini işgal eden diğer bir konu da Anadolu hattı memurlarının maaşlarının verilmesi hususu olmuştur. Sunulan kanun maddesine göre; "Hükümet tarafından vaziyet edilmiş olan Anadolu şimendiferi memurun maşatına mahsuben Hazine-i Maliye'den 16 bin liranın sarfına Maliye Vekâleti mezundur." (TBMM ZC, D.I, C.III: 349). Kanunun okunmasının ardından söz alan İsmail Fâzıl Paşa, işgalci güçlerin demiryolları üzerindeki tahribatlarına işaret ederek, işgaller sırasında Fransızların ve İngilizlerin Eskişehir'de yetmiş bin liraya ve en kıymetli demiryolu malzemelerine el koymalarına değinmiştir (TBMM ZC, D.I, C.III: 349-367). Türk milletinin demiryollarının İstanbul hükümetlerince bu şekilde sahipsiz bırakılması, ülke müdafaası vermekte olan TBMM'nin ve dolayısıyla Nafia Vekilliğinin işini zorlaştırmıştır. İsmail Fâzıl Paşa'nın Meclis kürsüsünden mebuslarına; "Zira ne para mevcut, ne de amele..." şeklinde seslenmesi Millî Mücadele'nin hangi şartlarda cereyan ettiğini gözler önüne serilmesi açısından önem arz eder (TİTE Arşivi, K.177, B.27, T. 14.7.1336). Dönemin şartlarını tüm açıklığı ile ortaya koyan bu ifade de işgalci güçlerin şartları, Türk milleti aleyhine ne denli zorlaştırdığını görmek mümkündür. Bu bağlamda, 22 Ağustos 1920 tarihinde, Bağdat Demiryolu Hattı'nın maaş ve masrafları için 96 bin lira harcama yapılmasına ilişkin Nafia ve Maliye Vekâletleri ve encümenlerin kararnameleri gündeme alınmıştır (TBMM ZC, D.I, C.III: 349). Bu hususta, söz alan İsmail Fâzıl Paşa, bu istenilen paranın hangi noktalarda kullanılacağına ilişkin sualleri ve tenkitleri dinlemeye hazır olduğunu ifade etmiştir. Ardından Celalettin Arif Bey'in yazılı ve Ali Şükrü Bey'in sözlü suallerine cevap vermiştir (TBMM ZC, D.I, C.III: 370). Müzakerelerin içeriğini daha çok demiryolu hattında görevli gayrimüslimler ve burada görevli bulunan kimselerin aldıkları maaşlar teşkil etmektedir.

Görüşmelerde Besim Atalay'ın dikkat çektiği konu, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde uzun yıkıcı savaşlar neticesinde ortaya çıkan ekonomik buhranın, toplumun temel değerlerinde yarattığı tesirdir. Bu

dönemde ahlaki yozlaşmanın bir diğer göstergesi ise bulaşıcı bir hastalık gibi devletin tüm kademelerine ve topluma sirayet eden rüşvetin artmasıdır. Besim Atalay bu durumu Meclis'te şu şekilde ifade etmiştir: "Seferberliğin son ikinci senesinde bir kelime doğdu. Bilir misiniz: Anafor. Bu kelime şüphesiz şimendifer idarelerinden doğdu ve pek iyi biliyorum. İzmir'le Karahisar arasında işleyen şimendifer idare memurları, gardöfrenleri, hulâsa hepsi. Hepsi bu kelimeyi pek iyi biliyorlardı. Kelime mantar gibi büyüdü. Yağlı leke gibi sirayet etti. Memleket de baştan ayağa kadar anaforcu oldu. Anafor adeta meşru bir şekil aldı." (TBMM ZC, D.I, C.III: 371)

İsmail Fâzıl Paşa bu ifadelerle karşılık, kendilerinin görevi çok kısa süre önce aldıklarını söyleyerek yolsuzluk iddiaları hakkında bir şikâyetin olmadığına ilişkin Meclise teminat vermiştir. Bu konu hakkındaki hassasiyetini ise şu şekilde ifade etmiştir: "Eğer şu bir buçuk ay zarfında anafor meselesi deveran ediyor ve bana da haber verildiği halde aldırılmamışsam ve hakkından gelememişsem, bu kürsüye bir daha çıkmam..." (TBMM ZC, D.I, C.III: 371). İsmail Fâzıl Paşa, milletimizin en kritik dönemlerinde karşı karşıya kaldıkları bu probleme karşı son derece sert bir tavır koymuşlardır. İçeride de bir yandan ayaklanmalarla mücadele eden Meclis, diğer yandan otorite boşluğunun yaratmış olduğu rüşvetle de mücadele etmek zorunda kalmıştır.

23 Ağustos 1920 tarihinde gündeme alınan bir diğer mesele ise, Anadolu Şimendifer İdaresi'nin maaş ve masraflarını teşkil eden 145 liranın 1920 senesi bütçesinde masrafları içerisine alınmasıdır. İsmail Fâzıl Paşa, Anadolu şimendiferinin önemine; "Bu şimendiferlerin tahrikini ve bunların seyr-ü hareketinin intizarını temin etmek bize farzı ayndır. Zira müdafaa-ı memleket nokta-ı nazarından pek ehemmiyetli bir meseledir." ifadesiyle değinerek, Meclisin Bağdat demiryolları hususundaki hassasiyetini buraya da göstermesini istemiştir (TBMM ZC, D.I, C.III: 399). Ayrıca İsmail Fâzıl Paşa; "Şimendiferin, yalnız sevkiyat-ı askeriye ile meşgul" olduğunu belirterek bu hususun önemini ortaya koymaya çalışmıştır (TBMM ZC, D.I, C.III: 370). Paşa'nın ısrarlı takibi neticesinde, "Anadolu Demiryolu işletme dairesinin maâşat ve masarifatı için talep edilen yüz kırk beş bin liranın sarfına mezu niyet itası hakkında" TBMM'ye sunulan takririn ilgili maddelerinin oylaması ile kabul edilmiştir (TBMM ZC, D.I, C.III: 400).

Meclis gündemine alınan diğer bir mesele ise, 6 Kasım 1920 tarihinde, Siirt Mebusu Mustafa Sabri

Efendi'nin Garzan Köprüsü'nün tamiri hakkındaki kanun teklifidir. Bu teklife Nafia Vekâleti'nden verilen yazılı cevapta gerek maddi imkânların yetersizliğinden gerekse "memurin-i fenniye'nin" olmamasından dolayı köprünün inşasına mevsim şartları da dikkate alınarak başlanamadığı, fakat çalışmalara ertesi yıl başlanacağına ilişkin Nafia Vekili namına müsteşarı tarafından hazırlanan cevap yazısı, 2 Kasım 1920 tarihinde Meclise verilmiştir. Mecliste bu konu üzerine yapılan görüşmeler esnasında milletvekillerinin ifadeleri, dönemin şartlarında yaşanan sıkıntıları gözler önüne sermektedir. Söz alan Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey'in; "Hakikaten şimdiye kadar oralara birçok valiler gitmiş, birçok kumandanlar oradan geçmiş, birçok harekât-ı askeriye yapılmıştır. Maateessüf Basur ve Garzan köprüleri yapılmamıştır." ifadelerine ek olarak; Siirt Mebusu Mustafa Sabri Efendi; "Orada binlerce hayvan telef oluyor, koyunlar, merkepler, insanlar telef oluyor. Seksen vali gelmiş, geçmiş o köprüyü yaptıramamışlar. Diyoruz ki orada hâkimiyetimiz var. Hâkimiyetimizi ne ile ispat edeceğiz." demiştir (TBMM ZC, D.I, C.V: 272). Mebusların temas ettiği üzere mevcut dönem şartları içinde ülke bayındırlık sahasında geri kalmakla birlikte, bu bunalımlı dönem içinde istiklâl mücadelesi vermekte olan TBMM gerek askerî gerekse ekonomik yatırımlar açısından zor duruma düşmüştür.

2.2.3. NAFIA VEKÂLETİNDEN DÜŞÜRÜLMESİ

İsmail Fâzıl Paşa Aralık 1920 tarihinin başlarından itibaren Mecliste özellikle demiryolları idaresi ve trenler için gerekli olan araç ve gereçlerin temini noktasında muhalif grupla karşı karşıya kalmıştır (TBMM GCZ, C. I: 272). Bursa Mebusu Emin Bey'in 4 Aralık 1920 tarihinde, demiryollarının tamirâtı ve işletilmesi hususundaki sual takriri ile ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Takririn okunmasının ardından söz alan Karesi Mebusu Hasan Basri; "Meydanda Nafia Vekâleti de yok, dâhiliye de yok. Takrirleri gönderecek vekalet yok ki!..." ifadeleriyle eleştirisini yöneltmiştir (TBMM ZC, D.I C.VI: 189). İsmail Fâzıl Paşa, takrire ilişkin, 7 Aralık 1920 tarihinde trenlerin yedek parçaları hususunda lazım olan çalışmaları, bu tarihten iki veya üç ay önce başlattığını belirtmiş, bu hususta İtalya'ya bir heyetin gönderilmek istendiğini fakat bu tarihte maddi olanaksızlıklardan dolayı bunu gerçekleştiremediklerini de ifade etmiştir. Buna karşılık elde hazır bulunan sadece ahşap malzemelerden yararlanılmadığına değinmiştir. Ülkenin farklı bölgelerindeki demiryolu hatlarından ve dekovil raylarından yararlanılmadığını ifadelerine eklemiştir (TBMM ZC,

D.I, C.VI: 255-256). İsmail Fâzıl Paşa'nın ardından söz alan Bursa Mebusu Operatör Emin Bey, daha önce Nafia Encümeni'nde görev aldığı dönemde İsmail Fâzıl Paşa'nın da ifade ettiği üzere Avrupa'ya gerek araç ve gereçlerin alınması amacıyla kanun tasarısı hazırladıklarını fakat bu süre zarfında bu konuda gerekli hazırlıklara henüz başlanılamadığını ifade etmiştir. Bu noktada Karesi Mebusu Hasan Basri, İsmail Fâzıl Paşa'ya ve hükümete hitaben; "Paşa hazretlerinin verdiği izahattan anlıyoruz ki, yedek alet, edevat ve yağlar hakkında maalesef bir şey yapılmamıştır. Şimdi bunun yapılmamasını esbabını, bendeniz asıl anladığıma göre, maliyecilik ve daha doğrusu hükümetçilik zihniyetinde görüyorum." demek suretiyle sert bir eleştiri yöneltmiştir (TBMM ZC, D.I, C.VI: 257). İsmail Fâzıl Paşa bu eleştirilere karşılık gelen açıklamanın kâfi olduğunu ve Müdafaa-i Millîye Vekâletinin yapacağı açıklama üzerine ilkbahar mevsiminde projeleri takdim edeceğini ilave etmiştir (TBMM ZC, D.I, C.VI: 258). 20 Aralık 1920 tarihinde ise, Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey, İtalya'ya demiryolu malzemesi almaya gönderilen iki mebus hakkında Meclis Başkanlığı'na; "Nafia vekâletince şimendifer alet ve edevatı mubayaa etmek üzere arkadaşlarımızdan iki kişinin İtalya'ya azimet bittensip azimet etmek üzere olduklarını istihbar ettim. Giden arkadaşların mütehasıs olmadıklarını anladım." ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, suiistimal iddiasıyla gensoru önergesi vermiştir (TBMM ZC, D.I, C.VI: 429).

Mehmet Şükrü (Karahisar-ı Sahip) Bey'in bu takririne karşılık Mustafa Kemal Paşa, Bakanlar Kurulu'nun "Şimendifer yedek edevatı mubayaa etmek üzere Avrupa'ya izam edilecek komisyon azasından olan Kozan Mebusu Dr. Mustafa ve Saruhan Mebusu İbrahim Süreyya Beylere tahsisatlarının tam olarak itasına dair teklifi"ni okutmuştur. Bu teklifin okunmasının ardından söz alan Karesi Mebusu Abdülgafur Efendi Mustafa Kemal Paşa'ya; "Reis Beyefendi bu istizaha hiç lüzum yok, emri vaki karşısındayız. Aldığımız habere göre bunların gittiği anlaşılıyor." demiştir (TBMM ZC, D.I, C.VI: 430). Abdülgafur Efendi'nin bu ifadesine 25 Aralık 1920 tarihindeki oturumda söz alan Mehmet Şükrü Bey de (Karahisar-ı Sahip) "Gördüm ki Meclis-i Âliniz her vakit emri vaki karşısında bulunduğu gibi bu defa da emri vaki karşısında kaldı..." diyerek Meclis içerisinde muhalif grubun niyetini ortaya koymaktadı (TİTE Arşivi, K. 176, B.10, T. 23.12.1336).

İsmail Fâzıl Paşa, 25 Aralık 1920 tarihinden daha önce Meclis Kuruluna Mehmet Şükrü Bey tarafından verilen önergeye ilişkin söz alarak bahsi geçen mese-

leyi şu şekilde özetlemiştir: "23 Ağustos 1336 tarihinde bu şimendiferlerin yedek eşyasını almak lüzumu katisi hiss olunmuş idi ki, bunlar alınmadıkça yeniden tamir edilecek yeni eşyası yoktur. Gelelim iki zatın gönderilmesi meselesine. Bunlardan başka mahsus olarak Anadolu hat tamirâtı mühendisi Necip Efendi bir de Eskişehir'den ustabaşı Mustafa Efendi gönderildi. Asıl mütehasıs bunlardır, eşyayı bunlar seçecekler ve bakacaklar, gerek haritasını ebadını tetkik edecekler, muvafık olanlarını alacaklar. Ancak, bu mesele mubayaa aşağı yukarı zannederim 150 bin liraya tebliğ olacaktır. 150 bin liralık bir mubayaatı yalnız bir Necip Efendiye, bir mütehasıs veya ustabaşı Mustafa Efendiye bu parayı teslim etmeye ben cesaret edemem." diyerek, Mecliste cereyan etmekte olan tartışmalara cevap vermeye çalışmıştır. Mehmet Şükrü Bey, İsmail Fâzıl Paşa'nın Mecliste arz etmeye çalıştığı bu duruma karşılık, "Meclis bütçesinin bu kadar açık olduğu bir zamanda tasarrufa riayet etmenin" lazım olduğunu ve "kendilerinin mütehasıs olarak gönderdikleri bu zevata itimatları yoksa" itimat ettikleri kimseleri bu vazifeye vermelerinin daha uygun olacağını söylemiştir. Mehmet Şükrü Bey daha sonra İhsan Bey ile birlikte "verilen izahat kâfi olmadığından Nafia Vekâleti'ne adem-i itimat edilmesi" amacıyla gensoru vermişlerdir (TBMM ZC, D.I, C.VI: 11-17). İsmail Fâzıl Paşa oylamaya geçilmeden evvel sonradan gönderilen kişilerin kayrıldığına ilişkin suçlamalara karşın şu savunmayı yapmıştır:

"Bu adamların kayrıldığı sözünü olanca kuvvetimle reddederim. Zira ben hiçbir zaman vatanıma, millette zarar verecek bir meselede bulunmadım ki bu sefer de iki arkadaşına beş-on para vermek suretiyle onları kayırayım da milletimi izrar edeyim. Eğer böyle olmuş olsa idi Sultan Hamid zamanında hiçbir vakit hiç biriniz benim kadar on yedi sene bu dağlarda sürünmezdi. Bu şerefimi muhafaza edin. İsterseniz itimat ediniz, isterseniz etmeyiniz. Binaenaleyh öyle Nafia Vekili anlamadan, dinlemeden şu işi yapmış demek... Katiyen bu cehaleti kabul edemem. Sizin işinize gelmiyorsa âlâsını tayin edebilirsiniz. Ona bir şey diyeceğim yok. Ha şimdi mesele, bugün milletin başına çökmüş olan buhran-ı maliyi eğer bu dört bin lira, üç bin lira miktarındaki tahsisat ki bu da tamamıyla bir hüsnüniyete müpteni-mubayaatta bir suiistimal olmasını bir fenalık olmasın diye vuku bulan bu maksat ve niyet-i haliseyi başka maksada tebdil edecek olursanız bunu da olanca kuvvetimle reddederim. İşte benim söyleyeceğim bundan ibarettir. (Huz ma safa da, ma keder) artık başkasını isterseniz yapabilirsiniz." (TİTE Arşivi, K. 171, B. 6, T. 25.12.1336).

Mustafa Kemal Paşa, üçüncü oturumda oylama sonuçlarını, “Nafia Vekili İsmail Fâzıl Paşa Hazretlerine karşı 28 itimat, 2 müstenkif, 69 adem-i itimat...” olarak açıklamıştır (TBMM ZC, D.I, C.VII: 18-28). Gensoru oylaması sonucu İsmail Fâzıl Paşa’nın Nafia Vekilliği görevinden düşürülmesi 69 güvensizlik oyuna karşılık 28 güvenoyu ile gerçekleşecektir. İsmail Fâzıl Paşa’nın vekillik görevinden düşürülmüş olmasından sonra da demiryolu malzemesi alımına ilişkin suiistimal kuşkusu devam etmiş ve Meclis gündemine taşınmıştır. İtalya’dan demiryolu malzemesi satın almaları için görevlendirilen Süreyya Bey ve Dr. Mustafa Bey 22 Haziran 1338 (1922) tarihli Meclisin üçüncü oturumda yöneltilen eleştirilere cevap vermişlerdir. İlk olarak söz alan İbrahim Süreyya Bey, özetle şu ifadelerle yer vermiştir:

“Harp sırasında idi. Acele, yani mubayat için bizi gönderdiler. Sonra burada münakaşa olmuş. Biz giderken 110 bin lira tahsisat verdiler. Bu parayı İtalyan frangı yaptılar, bize verdiler ve biz İtalya’da gittik ve tüccar olarak gittik. Bu parayı orada bankaya verdik banka üzerinden faiz yürüttük, yani menafiini muhafaza ettik. Aynı zamanda alacağımız eşya için buradan bize bir liste vermişlerdi. Bu listede belki üç-dört yüz kalem eşya vardı. Orada aldığımız malları yağ vesaire gibi mallar dâhil olmak üzere uzmanlara götürüyorduk ve bunların tahlillerini yaptırıyorduk. Raporları burada vardır. Nafia İdaresine verdik. Biz buraya geldiğimiz zaman 1 100 000 frank kadar hesabı buraya tamamıyla teslim ettik. Nafia Vekaleti’ne verdik. Nafia Vekâleti vasıtasıyla şimendiferin muhasebecisi hazır olduğu halde bu hesabat tetkik edilmiştir ve buna dair bize vesika vermişlerdir.” (TBMM GCZ, C. III, 1985: 502-504).

Listede yer alan demiryolu malzemelerinin ilgili faturaların teslim edildiği üzerinde durulmuştur. Bu ifadelerin ardından Mecliste “kâfi sesleri”nin yükselmiş olması İbrahim Süreyya Bey’in konuşmasının mebusları tatmin ettiğini düşündürmektedir. İbrahim Süreyya Bey’in hemen ardından söz alan Dr. Mustafa Bey ise benzer ifadelerle yer vererek herhangi bir şekilde suiistimalin olmadığı ve banka vasıtası ile kendilerine tahsis edilen paranın tutarını gösterir hesap cetvelinin ve bunun karşılığında alınan malların faturalarının Nafia Vekâleti ve demiryolları idaresince muhafaza edildiği üzerinde durmuştur. Gerek İbrahim Süreyya Bey’in ve gerek Dr. Mustafa Bey’in Mecliste demiryolu malzemesi alımına ilişkin yaptıkları izahat Meclis genel kurulunca yeterli bulunmuş ve meclis gündemine bundan sonraki tarihlerde alınmamıştır.

VEFATI

İsmail Fâzıl Paşa, bakanlık görevinin ardından “damar sertliği” hastalığı tanısı sonucu Ankara’nın sert iklimi nedeniyle buradan doktorlarının önerisiyle uzaklaştırılmak istenmiştir. Bu durumu Ali Fuat Paşa, şu şekilde izah etmiştir:

“Batı Cephesi Kumandanlığı’ndan ayrılmış, 21 Kasım 1920’de Moskova Büyükelçiliği’ne tayin olunmuştum. Hasta babamı yalnız başına bırakacaktım. İtiraf etmeliyim ki, işlerimin fazlalığından kendiyi lüzumu kadar meşgul olamamıştım. Doktorlar, Avrupa’yı veya İstanbul’u arzu etmediğine göre, Antalya’ya giderek bir müddet istirahat tavsiyesinde bulunmuşlardı. Mustafa Kemal bir kabine toplantısından sonra beni kenara çekerek:

-İsmail Fâzıl Paşa’nın sıhhi durumunu iyi görmüyorum. İstirahate çok ihtiyacı var. Fakat Ankara’dan ayrılmak istemiyor. Bir kere de siz ısrar ediniz.” demişti. Aynı ricayı babama iki üç defa tekrarlamıştım. Akşam buluştuğumuz zaman muhakkak suretle Almanya’ya gitmesini, annemi de yanına almasını söyledim. Biraz düşündü sonra:

-Hayır dedi. Ankara’dan ayrılmayacağım.

Sordum: -Neden babacığım?

-Ankara’da oturmaktan zevk duyuyorum. Ankara’dan ayrılacağım gün, veda ziyaretine gittiğim zaman, babamı fazla heyecanlı buldum. Yüzümden, gözümünden öptü. İşte o zaman Ankara’da neden kalmak istediğini ilk defa açıkladı:

-Bu mukaddes mücadelenin zaferle neticelenmesini görmek müyesser olmazsa, beni bu Millî iradenin merkezinde bir yere gömersiniz. Bu arzumu Mustafa Kemal’e de söyle. Bir oğlum sen isen bir oğlum da odur. Başımı öne eğdim. Ağlamamak için dudaklarımı ısıırıyordum. Muteessir olduğumu anlar anlamaz konuyu değiştirdi.” (Cebesoy, 2000b: 106-107)

Ali Fuat Cebesoy’un burada naklettiği gibi İsmail Fâzıl Paşa kendisine, sıhhati için Ankara’dan ayrılması yönünde yapılan telkinleri reddetmiş ve bu sebeple rahatsızlığı geçmemiştir. Rahatsızlığı giderek şiddetlenen İsmail Fâzıl Paşa, 18 Nisan 1921’de Ankara’da gözlerini hayata kapamıştır. Hacıbayram Dergâhı’nda toprağa verilmiştir. Ailesi “Cebesoy” soyadını almıştır.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşunda emeği geçen vefalı, üstün bilgi birikimiyle ve ahlakıyla millî değerleri en üst seviyede yaşamış olan İsmail Fâzıl Paşa

gerek askeri sahada gerekse devlet adamlığı ile günümüz devlet adamlarına örnek olabilecek donanımına sahiptir. Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine tanıklık etmiş olan İsmail Fâzıl Paşa devlet hizmeti yolunda ilk sınavını Karadağ Harbi'nde vermiştir. Tecrübelerini sınıdığı son sınavı ise Millî Mücadele sırasında Nafia Vekilliği görevi olmuştur. İsmail Fâzıl Paşa'nın kırk yıllık süre içinde verdiği hizmeti mısralara şu şekilde aktarılmıştır:

"Arş-ı hüdaya yükseldi namı,

'Gazi, şehid' der tarih-i namı

Rahmet Allahî Rahmeten ve seâhu" (Safa, 21).

SONUÇ

İsmail Fâzıl Paşa, Osmanlı Devleti'nin dağılmasına tanıklık ettiği sırada mücadelenin merkezinde olmakla birlikte, devlet içinde yaşanan haksızlıklara ve devleti yıkıma götüren olaylara karşı çıkmış, ilerlemiş yaşına rağmen kendisini gelecekte milletin kurtuluşunu sağlayacak imkânların sağlanmasına adanmıştır.

Meclis-i Mebusan'ın feshi üzerine Ankara'ya gelecek 23 Nisan 1920'de hazır bulunmuştur. İlk kurulan Vekiller Heyeti'ne, 3 Mayıs 1920'de Nafia Vekili seçilmiştir. Üstlenmiş olduğu bu önemli görevinde olağanüstü tedbirli ve titiz davranmıştır. Millî Mücadele yıllarının hemen başlarında demiryollarında görevli gayrimüslimlerin aleyhteki faaliyetlerinin giderek arttığı dikkati çekmektedir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra işgal kuvvetlerince başlatılan gasp, zulüm ve yağmalara gayrimüslim gruplar da kurdukları teşkilatlarla katılmışlardır. İşgalci güçler bu doğrultuda; Türk milletinin işgallere karşı tepki göstermesini engellemeye yönelik çalışmalarını özellikle demiryolu ve haberleşme ağı üzerinde yoğunlaştırmıştır. Tüm bu girişimler ise kısıtlı imkânlar dâhilinde yapılmaya çalışılmıştır. Paşa, Nafia Vekilliği görevi süresince özellikle demiryollarının millî kuvvetlere geçmesi ve yeniden teşkilatlandırılması hususunda; gayrimüslimlerin yerine Müslüman memurların görevlendirilmesi doğrultusunda girişimlerde bulunarak, demiryollarında millîleştirme siyasetini ilk kez hayata geçiren bürokrat olmuştur. Aleyhte hareket eden Yunanlı telgraf memurlarının yerlerine Müslüman unsurların görevlendirilmesi ve haberleşme dilinin Fransızcadan, Türkçeye çevrilmesi hususunda Paşa, Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimleri neticesinde millî güvenlik sağlanmıştır. İsmail Fâzıl Paşa'nın vekillik görevinin hemen sonrasında bu gö-

reve gelen bürokratlarca da benzer nitelikte önlemler alınmaya devam edilmiştir.

İsmail Fâzıl Paşa'nın Nafia Vekilliği görevi sırasında yaşanan sıkıntıların başında demiryollarında kullanılan kömürün temini hususu gelmektedir. İsmail Fâzıl Paşa, İstanbul'un işgalinin hemen sonrasında Fransızların ve İngilizlerin, Eskişehir hattı üzerinde yaptıkları tahribatın buna neden olduğu üzerinde durmuştur. Bu duruma ilişkin olarak Müdafaa-i Millîye Vekili Fevzi Paşa'nın özellikle demiryollarının daha etkin kullanımı için gerekli olan linyit yataklarının cepheye yakın olmalarından dolayı ve askerî harekât-ların bu bölgeden istifadeyi zorlaştırdığı yönündeki açıklaması yaşanan sıkıntıları açıkça gözler önüne sermektedir. Yaşanan sıkıntıların aşılması için henüz işgale uğramamış yerlerde demiryolu için gerekli maden kaynaklarının çıkarılmasına ilişkin çalışmalar İsmail Fâzıl Paşa zamanında başlatılmıştır.

Bu dönemde işgalci güçler tarafından demiryolu ağının tahrip edilmesi ve önemli sayılabilecek mühimmata İngilizler tarafından el konulması üzerine İtalya'dan demiryolu malzemesi alımı yoluna başvurulmuştur. İsmail Fâzıl Paşa'nın Nafia Vekilliği'nden düşürülmesine ilişkin süreçte bu surette gelişmiştir. İsmail Fâzıl Paşa, İtalya'dan alınacak yedek parça işinde çok fazla titiz davranmasına rağmen, Karahisar Mebusu Şükrü Bey'in verdiği gensorunun 25 Aralık 1920'de Genel Kurul'da görüşülmesi sonunda, yapılan oylamada güvensizlik gösterilmesi üzerine başkanlık görevinden düşürülmüştür. Bu tarihten sonra, rahatsızlığının artmasına rağmen Ankara'dan ayrılmamış, her fırsatta bu mukaddes mücadelenin zaferle neticeleneceğine inandığını sürekli ifade etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda emeği geçen ve-falı, üstün bilgi birikimi ve ahlakıyla millî değerleri en üst seviyede yaşamış olan İsmail Fâzıl Paşa gerek askerî sahada gerekse devlet adamlığı ile günümüz devlet adamlarına örnek olabilecek niteliklere sahiptir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, TBMM Arşivi, MSB Arşivi, TİTE Arşivi.

2. Makaleler ve Kitaplar

Ahmad, Feroz (1986), İttihat ve Terakki, (İstanbul: Kaynak Yayınları).

Akın, Rıdvan (2001), TBMM Devleti (1920-1923) Bi-

- rinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare, İstanbul.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara: Genelkurmay ATASE yayını, 109 (49).
- Atatürk, Mustafa Kemal (1999a), Nutuk-Söylev (1919-1920), (Yay. Haz. İsmail Arar, Uluğ İğdemir, Sami N. Özerdim) Cilt I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını).
- Atatürk, Mustafa Kemal (1999b), Nutuk-Söylev (1919-1920), (Yay. Haz. İsmail Arar, Uluğ İğdemir, Sami N. Özerdim) C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını).
- Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler (1999), (Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları).
- Babacan, Hasan (2005), Mehmet Talat Paşa (1874-1921), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını).
- Bayur, Yusuf Hikmet (1983), Türk İnkılabı Tarihi, 2. bsk., Cilt: 2, Kısım: 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını).
- Cebesoy, Ali Fuat (2000a), Millî Mücadele Hatıraları, (İstanbul: Temel Yayınları).
- Cebesoy, Ali Fuat (2000b), Sınıf Arkadaşım Atatürk, (İstanbul: Temel Yayınları).
- Çavdar, Necati (2011), "Tevfik Paşa Hükümeti'nin Sulh Hazırlıkları Ve Paris Sulh Konferansı'na Sunduğu Ermeni Meselesine Dair Bir Çözüm Önerisi", Gazi-osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6 (1), 19-34.
- Çoker, Fahri (1995), Türk Parlamento Tarihi, (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları), 6, Cilt: III.
- Demirel, Ahmet (2005, Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup, 3. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Ercoşkun, Tülay (2007), "İsmail Fâzıl Paşa'nın (Cebesoy) Islahata Dair Görüşleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 26 (42): s. 181-199.
- Gotthard, Jaeschke (1971), Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, (Çev: Cemal Köprülü), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (1952), Sayı:1, (Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Tarihi Dairesi Yayını).
- İsmail Fâzıl Paşa (1329), 92-93 Osmanlı-Karadağ Seferi, (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matba'ası).
- İsmail Fâzıl Paşa (1329), İslâhata Dâir Miitâla'ât-i Umûniyye, (İstanbul: Matba'a-i Osmanîye).
- İsmail Fâzıl Paşa (1329), Meşâhîr-i Askeriyemizden Bir Sahîfe, (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matba'ası).
- Keleşyılmaz, Vahdet (2000), "Birinci Dünya Savaşı'nda Ulusal Güvenlik ve Dil Bilir Eleman İhtiyacı", Askeri Tarih Bülteni, (Ankara: ATASE Başkanlığı Yayını), 25 (48): 143-147.
- Keleşyılmaz, Vahdet (2003), "Belgelerle Anadolu Kongreleri Öncesi Türkiye'den Bir Kesit", Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu (27-29 Mayıs 2002): 113-122.
- Orbay, Rauf (1993), Cehennem Değirmeni Siyasî Hatıralarım, Cilt: I, İstanbul.
- Safa, Peyami (Basım Yılı Belirtilmemiş), Güzide Serdarımız Ali Fuad Paşa ve Pederi Merhum (İsmail Fâzıl) Paşa, Orhaniye Matbaası.
- Selek, Sebahattin (1970), Millî Mücadele, Cilt: II, İstanbul.
- Tansel, Sebahattin (1991), Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt I, Ankara.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları (1985), C. I-III, (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları).
- TBMM ZC, D.I, Cilt: I-VII.
- Turan, Mustafa (2005), Millî Mücadele'de Siyasî Çözüm Arayışları (30 Ekim 1918-24 Temmuz 1923), 2. bsk., Ankara.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet (1990), İlk Meclis Millî Mücadele'de Anadolu, İstanbul.
- Yalçın, E. Semih-Koca, Salim (2005), Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçışı, (Ankara: Berikan Yayınları), Ankara.
- Zürcher, Erik Jan (1987), Millî Mücadele'de İttihatçılık, (Çev.: Nüzhet Salihoğlu), İstanbul.

SİYASİ SINIRLARDAN TÜRKLÜĞÜN YENİ DÜZENİNE:

DIŞ TÜRKLER MESELESİNİN DEVLET POLİTİKASI HALİNE GELMESİNDE TÜRK MİLLİYETÇİLERİNİN ETKİLERİNE BAKIŞ

Selim YILDIZ*

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ulus-devlet olarak kuruluşu sürecinde milletleşme ve yeni devletin kurumsallaşma çabaları öncelikli bir yer teşkil etmiştir. Dış Türklere yönelik sevgi bağları zaman zaman dile getirilmesine rağmen etkili bir Dış Türkler politikası ortaya konamamıştır. II. Dünya Savaşı sürecinde resmî milliyetçilik dışında filizlenmeye başlayan Türk milliyetçileri, Dış Türkler meselesine daha fazla eğilmeye başlamışlardır. Türk milliyetçileri dünya-daki demokratikleşme hareketleri ve insan hak ve hürriyetleri doğrultusunda Dış Türkleri hem Türkiye hem dünya gündemine taşımaya çalışmışlardır. Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nde Dış Türkler meselesini bir devlet politikası haline gelme-

sinde Türk milliyetçilerinin etkileri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dış Türkler Meselesi, Devlet Politikası, Türk milliyetçileri

ABSTRACT

During the establishment of the Republic of Turkey as a nation-state, the efforts of nationalization and the institutionalization of the new state had a priority. Although the ties of love towards the Foreign Turks were expressed from time to time, an effective Foreign Turks policy could not be put forward. II. Turkish nationalists, who started to sprout outside of official nationalism during the World War II, began to focus more on the issue of Foreign Turks.

* Öğretim Görevlisi Dr. Ardahan Üniversitesi, Nihat Delibalta Gölü MYO, Ortak Dersler Koordinatörlüğü. selim-yildiz@ardahan.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2485-3468>.

Turkish nationalists have tried to bring the Foreign Turks to the agenda of both Turkey and the world in line with the democratization movements in the world and human rights and freedoms. In this study, it has been tried to reveal the effects of Turkish nationalists on the foreign Turks issue becoming a state policy in the Republic of Turkey.

Key Words: Foreign Turks issue, State Policy, Turkish nationalists

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu öncesinde "Halk Fırkası'na Türk harsını kabul etmiş olan her Türkiye'li fert dâhil olabilir" (Alpkaya, 2013: 39) denilirken, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda "Türkiye ahali-sine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur" denilmiştir. Yine Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal de aynı doğrultuda "Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir" diyerek siyasi sınırlar içinde bir Türklük ve millet tanımı ortaya koymuş, milliyetin esas ırka değil siyasal sadakate bağlanmıştır.(Tanör, 2016: 308-310)

Bu iki husustan birincisinde coğrafi sınırlar içinde bütünleşme kültürel birlikte kurgulanmıştır. İkincisinde Türklük kavramı etrafında bir bütünleşme anayasal olarak ortaya konmuştur. Bu konuda Recep Peker, Türk milletinin siyasi ve içtimâî camiası içinde kendilerine Kürtlük, Çerkezlik ve hatta Lazlık ve Pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş olan vatandaşların da Türk milletinden sayıldığını belirtmiştir. Siyasi sınırlar dışındaki Türkler için ise Peker "Ayrı ayrı dinlere sahip olan ve vatanımızın hudutları haricinde yer yer ya müstakil devletler kurmuş veya başka devletlerin tebaası vaziyetinde bulunmuş olan Türkler hakkında sıcak bir sevgi ile meşbu alakamızı muhafaza ederiz." Diyordu. Ancak Peker, bu kütellerle olan kan ve tarih karabetini siyasi iştigallerinin dışında bir ilim mevzu-su olarak düşündüklerini de belirtmiştir. (Parla, 1992: 109)

Bununla birlikte Türk İnkılâbı'nın yerleşmesinde etkili olmuş isimlerden biri olan Mahmut Esat Bozkurt ise Türk milletinin hayatîyetini meydana getiren unsurları; tarih birliği, dil birliği, hars birliği olarak ortaya koymakla beraber mezhep ve kıta Türklüğü yani Şîî, Sünnî Türk; Rumeli Türklüğü, Anadolu Türklüğü vb. yani coğrafya temelli Türklüğü reddederek Türklüğü bir bütün olarak görmüştür. (Kaplan vd. 1981: 242-245) Mahmut Esat Bozkurt, Roma Hukuku Profesörü Mişon Vantura ile aralarında Türkçe konuşup konuşmama mevzusu temelinde geçen konuşmalarda

da Türklüğün iki şekilde ileri sürülebilir olduğunu vurgulamıştır. Biri kültür, vicdan Türklüğü, diğeri ise kanun yani nizam Türklüğü idi. Bu çerçevede Bozkurt, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Boşo adlı bir Rum mebusun, "benim Türklüğüm Osmanlı Bankası kadardır" dediğini örnek verir ve bunu o dönem teba-ı şahane-den olarak söylediğini ve bunun "kanun Türk'ü" olduğunu ifade etmiştir. (Bozkurt, 1936: 5-6)

Diğer yandan Millî Mücadele'nin yürütülmesinde önemli yararlılıkları görülen ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra resmî görev almayıp tarih çalışmalarına yönelen İsmail Hâmî Danişmend (Küçük, 1993: 465), Türkiye Cumhuriyeti'nde milliyet konusunda "Bizde milliyetin hususi tarifleri gibi resmî tarifleri de rengârenk bir mozaik teşkil edebilecek kadar çeşitlidir" eleştirisi ile bir takım tespitler ortaya koymuştur. Esasında bu tespitler millete de milliyetçiliğe de bakış ve farklılık konusunda da yol gösterici niteliktedir: Bunlar; Anayasada tabiiyet prensibi, CHP programında dil, kültür, mefkûre birliği, Millî Müdafaa Vekâleti'nin askerî liselere alacağı talebe şartnamesinde öz Türk ırkından olma şartı yani ırk esas, 1932 yılında TTK tarafından liselerde okutulmak üzere tertip edilen lise Tarih kitabının birinci cildinde Baykal Gölü'nden Tuna boylarına kadar uzanan Türklük hududu ile Turancılık, Maarif Vekâleti'nin yine liselerde okutturduğu kitabın Tanzimat Edebiyatı bahsinde devlet hududunun referans alınması ve Mustafa Kemal'in Panislamizm ve Panturanizme yönelik eleştirisini ifade eden konuşmasına yer vermesi ile vatan esas şeklinde ortaya konulmuştur. (Danişmend, 1983: 5-8)

Bu bağlamda yeni kurulan Türk devleti, siyasi sınırlar içinde bir Türk milleti kavramı ortaya koymaya yönelmiştir. Bu kapsamda kimi zaman etnik vurgulara ağırlık vermiş kimi zaman da milletleşme temelinde duygu yönü ağır basan ifadelerle yönelme söz konusu olmuştur. Bununla birlikte vatandaşlık bağı veya siyasal sadakat öne çıktığı için de siyasi sınırlar dışında kalan Türkler konusunda doğal olarak çok da iddialı olunamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşunu takip eden süreçte özellikle Balkanlarda Türklere yönelik gerçekleştirilen baskılar karşısında yüz binlerce Balkan Türküne kucak açmış (Ağanoğlu, 2001: 306-335) olmasına rağmen Dış Türkler meselesini bütünüyle ele alamamış, Osmanlı Devleti'nin çöküşü, ulus-devletin kuruluşu ve yeni dünyanın getirmiş olduğu konjonktür içinde hareket etmek durumunda kalmıştır. Mesele soydaşıktan öte Türk milletinin davası haline getirilememiş, "Büyük Devlet İdeali" ortaya konamamıştır. Dolayısıyla tasaların başında

Türkiye'nin olması meseleyi bir ilim mevzusu olarak ele almayı zorunlu kılmıştır. Yine de Türkiye'nin gerek Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışındaki etkileri gerekse Türkoloji'nin gelişmesinde büyük katkıları olan Dış Türklere devletin kapılarını açarak geleceğe yönelik politikalarının da temellerini hazırladığı anlaşılmaktadır.

Türk milliyetçilerinin özellikle 1940'lı yıllardan itibaren millî kültür, madde-mana muvazenesi, maddi ve manevi kalkınma vb. yanında etkili şekilde antikomünist bir misyon yüklenmesinde Dış Türklerin de tıpkı Türkiye gibi bağımsız birer devlet olmasını sağlama düşüncesi etkili olmuştur. Türkiye Türklüğünün uzak geçmişini ifade eden Türkistan coğrafyası ile Karadeniz'in kuzeyi, Balkanlar coğrafyası ve Batı Trakya, Kıbrıs Türklüğü, Musul-Kerkük toprakları Türk milliyetçilerinin gündeminde hep var olmuştur. Bu varoluşta Türk milliyetçiliğinin doğuşu yıllarında Kazanlı Yusuf Akçura, Kırımlı İsmail Gaspıralı, Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu gibi kişilerin kendini hissettirmiş olmasının Dış Türkler konusunun sürekliliğini sağladığını söyleyebiliriz.

Bu çerçevede "Türkiz" dergisi yazarlarından Recai Coşkun'un Türk dünyası açısından ortaya koyduğu üç önemli tespit bulunmaktadır. Bunlardan biri Türk ve İslam dünyasının yüzyıllar boyunca süregelen kültürel donukluktan kurtulmak için 1800'lü yılların son çeyreğinde emareleri görülen ancak 1900'lerin başlarında iyice belirginleşip kurumsallaşan bir "aydınlanma atılımı" ile tarihten silinme tehdidini bertaraf etmeye çalıştığıdır. İkincisi, Türk dünyasının değişik köşelerinde birbirine yakın zamanda başlayan bu aydınlanma hareketinin Macaristan'dan İstanbul, Tiflis, Bakü, Taşkent'e ve Doğu Türkistan'a; Kahire'den Bahçesaray ve Kazan'a yayıldığı ama her hareketin birbirini yakından takip etmeye çalıştığı ve beslediğidir. Üçüncü tespit ise hem Osmanlı'nın çöküşü hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna uzanan istiklal mücadelesine Türk dünyasının her yanından yakın ilgi duyulduğu ve maddi-manevi desteğin esirgenmediğidir. Azerbaycan Millî Marşı'nın ve Çırpınırdın Karadeniz'in yazarı olan ve Balkan Savaşları'nda Türklere destek olmak için Edirne'ye gelen Ahmet Cevat, Millî Mücadele Döneminde "Uzaktaki Kardeşime" şiirini yazan Mağcan Cumabay, "Tufan: Anadolu Kışlağının Muzaffer Ordularına" şiirini yazan Süleymanoğlu Çolpan bu sürekliliğin yapıtaşları olmuştur. (Coşkun, 2012: 44-47)

Bu süreklilik, ilgi ve destek Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsal yapılarında da kendini göstermiş, Türkiye Türklüğü dışından birçok ilim adamı Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsallaşmasında görev almışlardır. Türk kültürüne kazandırdığı eserlerle Reşit Rahmeti Arat, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde Sosyoloji Bölümü hocalığı yapan Tahir Çağatay, Fuat Köprülü'nün asistanlığını yapmış olan Akdes Nimet Kurat, Kazan Türkleri'nden olup Türk lehçeleri üzerine çalışmaları olan Saadet Çağatay, yine Kazan Türkleri'nden olan Ahmet Temir, Altan Deliorman'ın babası, Bulgaristan Türkleri'nden olan ve Bulgaristan Razgard'da ilk Türk matbaasını kuran Necmettin Deliorman, 1921'de Buhara Cumhurbaşkanı olan ve daha sonra Türkiye ile Türkistan arasında köprü olan ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün kurucularından Osman Hoca bu isimlerden bazılarıdır. (Yaman vd. Ankara 2015) Bunlardan Türkiye'de tarihçiliğe büyük katkıları olan Zeki Velidi Togan Sovyetlere karşı Türkistan Bağımsızlık Mücadelesi olan "Basmacılık Hareketi"ne liderlik yapmış olması (Yeşilot vd. 2021: 281-289) yönüyle ayrıca Mehmet Emin Resulzade ise Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çabalar göstermesi yönüyle önemli bir yere sahip olmuşlardır. Nitekim Türk dünyasında komünizme karşı çıkarılan ilk siyasi dergi olarak bilinen "Yeni Kafkasya" dergisinin yükü büyük ölçüde Mehmet Emin Resulzade ve Azerbaycanlı milliyetçilerin omuzlarında olmuştur. Derginin asıl amacı Azerbaycan'ı istiklaline kavuşturmak olsa da Bolşevik esareti altındaki bütün milletlerin masumiyetini savunmaktan çekinmemiştir. (Can, 2007: 11-114)

Türkiye'nin Atatürk Döneminde Bakü Türkoloji Kongresi'ne (1926) delege göndermesi ve ortak alfabeye konusuna olan desteği de aslında 1990'larda yeniden gündeme gelecek olan politikaların başlangıcı olmuştur. 26 Şubat ile 6 Mart günleri arasında yapılan kurultaya Sovyetler Birliği'nde yaşayan hemen bütün Türk halklarından temsilcilerin yanında Rus ve bazı Avrupalı Türkologlar da katılmıştır. Bu Kurultay'ın delege listesinde isimlerinin karşısında Ankara ve İstanbul yazan dört kişi; Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Bey ve Macar Mesaroş Yula ve Avusturyalı P. Vittek olmuştur. Kurultay'a 131 kişi katılmış, 17 oturum düzenlenmiş; tarih, dil, edebiyat, yazım, alfabe, etnografi ve medeniyet ile ilgili 38 bildiri sunulmuş ve uzun uzun tartışmalar yapılmıştır. Bakü Kurultayı'nda ilmi ve siyasi çeşitli konular gündeme getirilmiş ve tartışılmıştır ancak ana konu Türk halklarının ortak bir yazı sisteminde birleşmeleri ve ortak bir edebî dilin oluş-

turulmaya çalışılması olmuştur. Bu iki ana konuyu, bilhassa Arap yazısının bırakılıp Latin yazısının alınmasını Rus Türkolog ve siyasetçiler bütün güçleriyle desteklemişlerdir. Rus Türkolog Samoyloviç, ortak alfabe yanında Gaspıralı İsmail Bey gibi ortak edebi dili de arzu ettiğini samimi bir şekilde açıklamıştır. Türkiye'yi temsilen kurultaya katılanların alfabe konusunda tek kelimesi bile kayıtlarda yer almamıştır. Vahit Türk'e göre, Türkiye'yi yönetenler alfabe konusunda Sovyet politikasını çözmüşler ve Latin alfabesinin Türkler arasında yaygınlaştırılacağını anlamışlardır. Zaten Azerbaycan başta olmak üzere bazı Türk halkları Latin harflerini kullanmaya başlamışlardır. Türkiye bu konuda istekli olduğunu göstermemiş ve Sovyet coğrafyasındaki hemen bütün Türk halkları Latin yazısını benimsedikten sonra Harf Devrimi'ni yapmış, yani Sovyetler Birliği'yle bir satranç oynamış ve ilk oyunu kazanmıştır. Türkiye'nin tavrı, Kurultay'daki Latin karşıtlarının önderi durumundaki Galimcan Şeref'in de dikkatini çekmiş ve Azerbaycan'ı adeta Türkiye'nin emrinde olmakla suçlamıştır. Kurultay tutanaklarının bugüne getirdiği çok önemli bir başka konu da Türk, Türkçe, Türk halkları, Türk-Tatar halkları, Türk-Tatar dilleri, Turan vb. kavramların çok rahat bir şekilde ve içi tam dolu olarak birer terim niteliğinde Türk olanlar ve olmayanlar tarafından da kullanılması olmuştur. (Türk, 2012: 29, 41)

1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi'ne "Türk-Tatar Dillerinin Karşılıklı Münasebetleri" ve "Türk-Tatar Dillerinde İlmi Terminolojinin Tanzimi Prensipleri" başlıklı bildirilerle katılan Kırımlı Bekir Sıtkı Çobanzade, Yeni Alfabe Merkez Komitesi'nin 6-13 Mayıs 1931'de Almatı'da yaptığı toplantıda "Türk Alfabelerinin Birleştirilmesi" sorunu ile yetinmeyerek yazım, terminoloji ve Türk dillerinin birleştirilmesi gibi konuları da gözden geçirmiştir. (Akça, 2012: 83)

Atatürk Döneminde Türklüğün araştırılmasına verilen önem, Bulgaristan'ın Razgard kasabasında meydana gelen olaylara karşı gösterilen tepki (Darendelioğlu, 1975: 65-68), Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Romanya elçiliğine getirilmesi ve Gagauzlar'la ilgilenmesi (Anzerlioğlu, 2016: 143-152) ve ilerleyen yıllarda resmî milliyetçilik dışında gelişme gösteren daha çok Atsız ve çevresiyle varlığını ortaya koyan Türk milliyetçilerinin dergi ve gazete faaliyetleri ile Dış Türkler konusunu bir şuurla dönüştürmesi, konuyu Türk milliyetçilerinin temel meseleleri arasına sokmuştur.

TÜRK MİLLİYETÇİLERİNİN TEMEL MESELESİ OLARAK DIŞ TÜRKLER

Resmî milliyetçilikle Atsız ve çevresinin öne sürdüğü milliyetçilik anlayışlarının örtüştüğü noktalar daha çok etnik vurgularda belirmiştir. Nitekim resmî milliyetçiliğin Fransız yurttaşlığı anlayışı ve etnik milliyetçiliğe dayalı milliyetçilik anlayışını Halkevleri'nin yayınlarında, ders kitapları vb. görmek mümkündür. Atsız ise Türkler arasında bir siyasal birliği amaç eden siyasal ve etnik tabanlı milliyetçiliğin kapılarını açmıştır. Bu doğrultuda "Bütün Türkler bir ordu, katılmayan kaçaktır", "Fertler ölür, millet yaşar", "Sen yok, biz varız" gibi sloganlar "Atsız Mecmûa"nın kapağında yer almıştır. (Uzun, 2005: 240-241) Atsız, ulus-devlete karşı Turan'ı, resmî milliyetçiliğe karşı ırkçılığı ve Batılılaşmaya karşı Türkleşmeyi savunmuştur. (Akpolat, 2008: 53-54)

II. Dünya Savaşı sırasında Sovyet ve Alman orduları saflarında Türklerin bulunması da Dış Türkler meselesini daha aktif hale getirmiş, savaştan sonra komünizmle mücadelenin dünya genelinde önem kazanması ise Türk milliyetçilerinin Sovyet egemenliğindeki Türklere ve diğer Türklere olan ilgisini artırmalarını sağlamıştır. Bu süreçte Türkiye, yarısı Sovyetler Birliği ve İngiltere, diğer yarısı da Alman etkisinde olan bir ateş çemberi ile çevrelenmiş durumdaydı. Alman ordularının Sovyetler Birliği topraklarında hızla ilerlemeleri mülteci Türk liderleri arasında olduğu kadar Türkiye'deki Türkçü çevrelerde de ciddi bir heyecan ve hoşnutluk yaratmıştır. (Andican, 2020: 419)

Bu çerçevede görünüşte Sabahattin Ali-Atsız Davası (Yıldız, 2018: 97-98) gibi görünen ancak hakikatte resmî milliyetçilik ile Atsız'ın temsil ettiği milliyetçilik düşüncesinin çarpışması olan davalar sürecinde esir Türk bölgelerine yönelik düşünce de sesini duyurmaya başlamıştır. Bu süreçte Turancılık suçlamasıyla yargılanan 23 Türk milliyetçisi içinde ileride Türk milliyetçiliğinin genişlemesine ve büyümesine liderlik yapacak olan Alparslan Türkeş de bulunuyordu. Türkeş'in sorgulama sırasında verdiği ifadeler, aynı zamanda savunulan Türk milliyetçiliği anlayışının sınırlarını ve varlık nedenini ortaya koyması açısından da önemlidir. Bu ifadeler şu şekildedir:

"Biz milliyetçiyiz. Biz bütün Türklerin, dünyada yaşayan bütün Türklerin mutlu olmasını istiyoruz, esaretten kurtulmasını istiyoruz. Yani bu fikir, eğer Turancılıksa; bu fikri taşıyoruz. Biz komünizme karşıyız. Komünizm ideolojisi, beğenmediğimiz bir siyasi ve iktisadî görüştür. Biz, milliyetçi yazılar yazmayı, mem-

lekete hizmet kabul ettik. Onun için ‘Orkun’ dergisine yazı gönderdim. Nihal Atsız Bey’le zaman zaman memleket meseleleri üzerine mektuplaştık” (Yalçın, 2000: 36)

Burada hemen şunu da ifade edelim ki Türkeş’e göre Turan, yani Türk birliği yalnız Asya’dakiler değil, bütün Türklerdir. Türkeş, Atsız’la konuşmalarında “*Mazide olmuş olan şeyler istikbalde de olabilir*” şeklinde Ali Fuat Paşa’ya ait olduğunu söylediği sözün doğruluğu üzerinde Türklerin Oğuz Han zamanında birleştikleri gibi istikbalde de birleşebileceklerini konuştuklarını da bildirmektedir. (Nalbantoğlu, 2010: 21)

Dış Türklere yönelik artan ilginin bir örneği olarak gösterilebilecek Hüseyin Nihal Atsız, Macarların 1956 yılında Sovyetlere karşı başkaldırısından duygulanarak Macar vatanseveri ve Türk dostu İmre Toth’a ithafen “Kardeş Kahraman Macarlar” şiirini kaleme almıştır. İmre Toth da İlhan Darendelioğlu’nun “Toprak” dergisinde Türk kardeşlerine hitaben yayınlanan yazısında Sovyet esaretinde yaşayan Hun-Türk-Macar ulusların hürriyet meyvesine kavuşacaklarını ifade etmiştir. (Toprak, Mart-Nisan 1971: 7)

Turancılık düşüncesi yüzünden bacanağı Mehmet Kaplan’la da arası açıldığı Ömer Özcan tarafından ifade edilen Atsız, Türk dünyasının sıkıntıları ile daima ilgilenmeye ve bunları dile getirmeye çalışmıştır. Atsız’ın Kerkük’te Türkmenlere karşı yapılan katliamın 6. Yıldönümünde “Ötüken”i Kerkük Özel Sayısı olarak çıkardığı görülmektedir. Doğu Türkistan, Kıbrıs ve İran Türkleri’nin meseleleri bu çerçevede yazılarının ana konuları olmuştur. Dış Türklerin savunucusu olan Atsız, hocası Zeki Velidi Togan’ın ölüm yıl dönümünde “Ötüken”i özel sayı olarak neşrettiği gibi Abdülkadir İnan, M. Sadık Aran, Kırımlı Edige Mustafa Kırımlı, vatansever bir Macar mülteci olan İmre von Taht ile de münasebet halinde olmuştur. Atsız, Kazak Türkleri’nden olan Hasan Oraltay’ın “Alaş” isimli kitabına da bir takdim yazısı yazmıştır. Doğu Türkistan davasının önemli isimlerinden olan Hızırбек Gayretullah da 1958’de Atsız’la tanışmıştır. (Özcan, 2020: 375-377) 1950’lerde Türkiye’ye geldiğinde Zeki Velidi Togan tarafından himaye edilen Gayretullah, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) sekreterliği yaptığı gibi Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) teşkilatlarında da bulunmuş ve MHP yöneticileri tarafından önemsenmiştir. (Öztürk, 2016: 19-69)

Yine Türk milliyetçilerinin 1960’larda Kıbrıs Türk-lüğü’nün komünizm karşısında içinde bulunduğu durumlara ve adanın geleceğine dikkat çeken yazılar

kaleme aldıkları görülmektedir. Fethi Tevetoğlu bu yönde Asya Milletleri Komünizmle Mücadele Konferansı Umumî Heyeti’ne sunduğu raporda Kıbrıs’ta bütün hür dünyanın güvenini tehdit eden sorunlar olduğunu ifade etmiştir. Bu dönemde Kıbrıs’ta komünizmin temsilcisi Terakkiperver Emekçi Halk Partisi ile doğrudan irtibatlı olan “Haravgi” isimli bir günlük gazete ve komünist teşekküller faaliyet gösteriyordu. (Mücadele, Mart 1965: 24) Milliyetçi çevreye yakın isimlerden olan Gökhan Evliyaoğlu da 23 Nisan 1961 tarihli bir yazısında Komünist Parti’nin Kıbrıs’ın Yunanistan’a ilhakı konusunda Kıbrıslı Savaşçıların Millî Örgütü (EOKA) tarafından yönlendirildiği hatta Rusya’da yetişmiş siyasilerin ise Komünist Parti’yi sevk ve idare için Kıbrıs’a gönderilebileceğine işaret etmiştir. (Evliyaoğlu, 1962: 89)

Diğer yandan CKMP Genel Başkanı Alparslan Türkeş’in Kıbrıs konusunda 1960’larda hükümete yönelik eleştiri ve önerilerinin ise hem millî hem gerçekçi hem de stratejik olduğu görülmektedir. CKMP Genel Başkanı Alparslan Türkeş, 8 Eylül 1965 ve 19 Ocak 1966’da iki defa hükümete Kıbrıs konusunda muhtıra vermiş, hükümetin çalışmalarının tatmin edici olmadığını, Birleşmiş Milletler’in Kıbrıs’ta Makarios’un Kıbrıs’ı temsile yetkili tek kişi olarak görmesi ve açıklamaları, yapılan müzakerelerde Türkiye’nin kuvvetlenmemesi, askerî müdahale şartlarını hesaba katmaması vb. konularında hükümet uyarılmıştır. (Türkeş, 1974: 131-139)

“Millî Yol” dergisinin de 1960’larda Türk dünyasında yaşanan gelişmeleri yakından takip ettiğini, Türk-lüğün yaşadıklarını sayfalarına taşıdığını görüyoruz. Bu noktada Batı Trakya Türkleri, Kerkük Türkleri ve Kıbrıs ön sıralarda yer almıştır. Kerkük’te Ruslar adına çalışan Komünist Kürtlerin Türklere yönelik gerçekleştirdiği katliamlar uzun uzun anlatılmıştır. 1970’lerde Ülkücü Ocakları Birliği ve Genç Ülkücüler Teşkilatı tarafından da protesto edilen 14 Temmuz 1959’daki Türk katliamından (Feyzioğlu, 2005: 415, 419) sonra Türklere yönelik Komünist Kürtler tarafından yürütülen işkence ve sindirme faaliyetleri artmıştır. Öldürülen Kerkük Türkleri’nin kimisi direk-lere asılmış, kimisi yerde sürüklenmiştir. Bu noktada “Millî Yol” dergisi hisli, mert, gamlı, başı dik ve millî haysiyeti yüksek diye tarif ettiği Kerkük Türkleri’nin hoyratlarına da sayfalarına yer vermiştir. (Millî Yol, 23 Şubat 1961: 8-10)

Bazı Dış Türk temsilcilerinin komünizmle mücadelede Türkiye’de Türk milliyetçileri ile birlikte hareket etmesi Kıbrıs’ta, Kerkük’te, Rusya Türkleri’nde ve

Doğu Türkistan'da yaşananlar göz önünde tutulduğunda Türk milliyetçilerinin komünizmle mücadeleyi aynı zamanda bir istiklal ve Türk dünyası davası olarak anladıklarını söyleyebiliriz. Buna bir örnek olarak Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği (TKMD) Başkanı İlhan Darendelioğlu, Nevzat Yalçıntaş, Ahmet Karabacak ve İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği (İÜTB) Başkanı Ufuk Şehri'nin destekleriyle Taksim'de düzenlenen mitinge Doğu Türkistan davasının lideri İsa Yusuf Alptekin ve Türkistanlıların yerel kıyafet ve gök bayraklarıyla en ön sıralarda yer almaları gösterilebilir. (Karabacak, 2011: 61)

Türkçüler Derneği ve İlhan Darendelioğlu'nun "Toprak" dergisi ve matbaası da Dış Türklerin milliyetçi isimlerinin uğrak yerlerinden olmuştur. Türk dünyası mensuplarının gelişi Türkiye'deki Türk milliyetçiliği düşüncesine hem liderlik özelliği katmış, hem Türkiye'ye zarar gelmemesi şartıyla Türk dünyası temelinde yelpazeyi genişletmiştir. Ayrıca Türk milliyetçisi gençlerin millî heyecanı artırılmasına katkı sunmuştur. Nitekim böyle isimlerden biri de Özbek Türkleri'nden olan ve "Dış Türkleri Araştırma Enstitüsü"nün kurulması önerisinde bulunan Ziyaeddin Babakurban'dır. (Güçlü, 2019: 75-77) Babakurban, Türkiye'deki Türkistanlılar adına Meclis ve Senato Başkanlıklarına başvurarak, Demirperde gerisindeki hürriyetinden mahrum insanları hatırlamak için Amerika'da 1959'dan beri her yıl Temmuz'un üçüncü haftasında "Esir Milletler Haftası"nın Türkiye'de yapılmasını talep etmiştir. (*Millî Yol*, 27 Temmuz 1962: 11) Bu yönde kamuoyunun yetersizliği fikrinde olan Babakurban, İstanbul'da 1953 yılının Nisan ayından Eylül ayına kadar altı nüsha intişar eden, ilmî, içtimâî ve kültürel mahiyette "Türkistan" isimli dergiyi çıkarmıştır. (Babakurban, 1962: 13)

Ziyaeddin Babakurban, dünya basınında işlenmemiş bir mevzu olarak gördüğü Dış Türkler meselesinin "Turancılık" ve "Pantürkizm" gözüyle değil Rus ve Çin emperyalizminden kurtulmak isteyen "milletlere istiklal, insanlara hürriyet" meselesi olarak tanımlanmasından yanadır. Babakurban'ın tasnifinde Dış Türkler, birinci grupta; Sovyetler egemenliğindeki Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Sibiryâ ile birlikte Çin'in Sinkiang diye isimlendirdikleri Doğu Türkistan'dan, ikinci grupta ise İdil-Ural, Kırım Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan ibaret görülmüştür. Türkistan'da yaşayan insanların ekseriyetinin Türk ırkından ve yüzde doksan dokuzunun Sünnî mezhebinde dâhil olduğunu vurgulaması ise meselenin Dış Türkler davasını savunanlar tarafın-

dan da tam anlamıyla anlaşılamadığını ortaya koyan bir nokta gibi durduğunu belirtmeliyiz. Ancak buna rağmen Babakurban'ın özellikle 1950'lilerin sonu ve 1960'ların başında ısrarla "Türk Dünyası" kavramı üzerinde yoğunlaşarak hür dünya umumî efkârına 6 milyon Türk'ün yok edildiğini söylediği zulmü anlatma kaygısına düşmesi, Türkiye Cumhuriyeti'ni ise "Türk Dünyasının Hür Mümessili" olarak görmesi ayrı bir önemdedir. (Babakurban, 1962: 3, 4, 29)

Hızırбек Gayretullah ise "Millî Yol" dergisinde "Esir Milletler" in yaşadığı toprakların milliyet ve din bakımından Türklerle meskûn ve dünyaya insanlığı öğreten Türk cedlerinin mirasçıları olduğuna dikkat çekmiştir. (*Millî Yol*, 13 Nisan 1962: 13) Ülkücü hareketin önemli isimlerinden Galip Erdem ise "Esir Milletler Davası"nın birbirine benzemeyen iki yönüne işaret etmiştir. Bunlardan birisi kapitalist sömürgecilik ve İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda, İtalya, İspanya ve Portekiz tarafından temsil edilmişlerdi. Buna 1917 Sovyet İhtilali'nden sonra kara bir leke daha eklenmiştir. Öyle ki Erdem'e göre, bu ikinci safha yani kızıl sömürgecilik, kapitalist sömürgecilik mumla aratmıştır. (*Mücadele*, Temmuz 1964: 3)

"Esir Türkler" yerine "Tutsak Türkler" ifadesini kullanan Galip Erdem, "milletdaşlık" kavramını daha doğru buluyordu. Ona göre, "Tutsak Türkler Davası", Türk milliyetçilerinin hayal zenginliği sonucu meydana çıkmış bir oyun değil, dünyanın inkâr edilemez gerçeğidir. Ancak tutsak milletdaşların durumuna Türk milliyetçileri dışında Türkiye'yi yönetenlerin seyirci kaldığını ve bir yabancından daha daha uzak durduğunu söyleyen Erdem, Türkiye Cumhuriyeti uyruğu olmayan Türkleri üç bölüme ayırmıştır:

Anavatanlarında veya tarihin çok uzun bir dönemi boyunca bütün özellikleri ile anavatan haline getirdikleri topraklar üzerinde oturan fakat yabancı bir devletin hâkimiyeti altında yaşayanlar: Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, İdil-Ural, Kırım, Afganistan, İran Türkleri.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişme ve yükselme dönemi boyunca fethedilen ülkelere yerleştirilen ve "Fatihlerin Çocukları" olarak tanınan Türkler: Balkanlar ve Ortadoğu devletleri içinde azınlık halinde yaşayan bu Türkler elli boyunca Türkiye'ye göç etmişlerdir. Fatihlerin çocukları manen ve maddeten, dayanılmaz bir baskı altında tutulmuşlardır.

Sömürgeleikten kurtulmuş sayılabilecek Kıbrıs Türkleri ile Arjantin, ABD, Japonya, Finlandiya ve bazı Batı

Avrupa ülkelerinde birkaç bin kişilik topluluklar halinde yaşayan mülteci Türkler. (Erdem, 1975: 222-225)

Türk milliyetçilerinin ayrıca Amerika’da ilan edilen “Esir Milletler Haftası”nın Amerika’dan çok Türkiye’yi ve Türk milletini ilgilendiren yönlerine dikkat çekerek dünya gündemine oturtmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. “Esir Milletler” çemberine düşmüş olanların büyük çoğunluğu dini, dili, kanı, adı ve rengi Türk milletinden olanlardı. Bu sebeple emperyalizmin siyasi, iktisadî hatta kültürel şeklinin bile yıkıldığı ve protesto edildiği bir çağda komünist esareti altında bulunan milletlerin maruz kaldığı insanlık dışı muameleye öncelikle Türkiye’nin karşı çıkması gerekiyordu Türk milliyetçilerine göre ne yazık ki Türkiye Dışişleri Bakanlığı “Esir Milletler”in sesine kulak tıkama gafletinde bulunuyordu. (Toprak, Ağustos 1972: 9)

Türkiye’de hükümetlerin ve Dışişleri Bakanlığı’nın Dış Türkler konusunda pasifliği ve kayıtsızlığı karşısında Ağustos 1969’da Erol Kılınç, Ülkü Ocakları adına yaptığı açıklamada millî dış politika gerekliliği üzerinde durmuştur. Ayrıca Rusya, Çin, Irak, Suriye, Afganistan, Kıbrıs, Batı Trakya ve Balkan Türklüğüne dair “Esir Türkler Davası” veya “Dış Türkler”le ilgili olarak çeşitli uyarılarda bulunmuş ve öneriler ortaya konulmuştur. Bunlar:

Esir Türkler davasının daha köklü ve yurt çapında ele alınmasını temin bakımından, uygun görülecek tarih, “Esir Türkler Haftası” olarak kanunlaştırılıp ilan edilmelidir.

Hükümetimizce Esir Türkler davası süratle Birleşmiş Milletlere getirilip müzakere edilmelidir.

Devlet eliyle kurulacak bir ilmi enstitü tarafından Dış Türkler ülkelerinin tek tek ve bir arada, bütün cepheleriyle araştırılması en kısa zamanda sağlanmalıdır.

Aramızda politik münasebetler bulunan devletlerin tabiiyetindeki özellikle Rusya’daki Türklerle haberleşme ve karşılıklı seyahatler için anlaşmaya varılmalıdır.

TRT, yabancı dillerde yaptığı neşriyatın yanı sıra Dış Türkler için de mahallî lehçelerle neşriyatlar yapmalı, Türkiye’yi Dış Türklere; Dış Türkleri de Türkiye Türkleri’ne tanıtmalıdır.

Türk basını Dış Türkler davasına Vietnam’dan daha çok yer vermeli, Türk’e yakışacak bir ilgi göstermelidir.

Dış Türklerin Türkiye ve hür dünyadaki temsilcilerine ve teşekküllerine yardım ve himaye göstermelidir.

Türk Hükümeti, İslam dünyası ve hür dünya nezdinde “Esir Türkler”in kurtuluş davaları lehine tesir icra etmelidir.

Din adamlarımız ve dinî teşekküllerimiz camilerde, okullarda ve neşriyatlarında Esir Türkler için kampanya açmalıdırlar.

Ders kitapları, harita ve atlaslardaki Türk ülkeleri hakkındaki yanlış malumatlar düzeltilmeli, noksanlar tamamlanmalıdır. (Kılınç, 2012: 201)

Erol Kılınç, Kızıl Çin’in 1969’da Doğu Türkistan’ın Lobnor Gölü havzasında yaptığı atom denemesini de protesto ettiklerini, yaptıkları beyanların uluslar arası alanda akis bulduğunu, hatta Almanya’daki Azatlık Radyosu-Radyo Liberty’de Kazakça ve Uygurca programlarda ele alındığını da anılarında yazmaktadır. (Kılınç, 2012: 201)

Bununla birlikte Ülkü Ocakları, eğitim serisi kitapları içinde de “Yaşasın Dünya Türklüğünün Bağımsızlık Mücadelesi” hitabıyla “Esir Türkler” isimli kitap da yayınlamıştır. Kitapta 1959’da ilan edilen “Esir Milletler Haftası”nı Ülkü Ocakları’nın “Esir Türkler Haftası” olarak andığı dile getirilmiş, Türk kültür birliğinden bahsedilmiş, Esir Türkler; Kırım, Kafkasya, Azerbaycan, Batı Türkistan, Irak, İran, Yugoslavya, Bulgaristan, Batı Trakya, Doğu Türkistan Türkleri olarak ele alınmıştır. Türkiye’de hükümetlerin Esir Türklere karşı ilgisiz kaldığı bu yayında da belirtilmiş, Türkiye’de ve Esir Türkler arasında kültür yozlaşımı, başkalaştırma-kendine yabancılaştırma metotlarına karşı şuurlu olmak ve faaliyette bulunmak gereği üzerinde durulmuştur. (Esir Türkler, ty: 5, 74)

Birleşmiş Milletler Teşkilatı’nca her yıl Temmuz ayının üçüncü haftasında kutlanan “Esir Milletler Haftası”nın 1978’te Ülkücü Gençlik Derneği tarafından bütün yurttan “Esir Türkler Haftası” olarak kutlanmaya başlayacağı bildirilmiş ve hafta boyunca ölüm orucuna başlamışlardır. İstanbul Ülkücü Gençlik Derneği Başkanı Fethi Yıldız, Türk dış politikasında Dış Türklere daha fazla önem verilmesi gerektiğini söylemiş, konunun yeterince anlaşılmamış olmasını Türk’ün Türk’e ihaneti olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Marmara Sineması’nda üç gün süren toplantıda Dış Türkler konusunda öğretim üyeleri tebliğlerini sunmuşlar, Dış Türklerin müzikleri dinletilmiş, “Güneş Ne Zaman Doğacak” adlı film gösterilmiştir. Dış Türklere yönelik baskı, zulüm, işkence ve eziyeti yansıtan bir fotoğraf sergisi açılacağı da açıklanmıştır. (Turhan, 2014: 1082)

MHP Genel İdare Kurulu (GİK) Üyesi ve 12 Eylül 1980 Darbesi sonrasında MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası'nda yargılanmış olan Taha Akyol (Bahar, 2011: 249-250) da "Esir Milletler" konusunu değerlendiren isimlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Akyol, Sovyet egemenliğindeki "Esir-Tutsak Türkler"le ilgili olarak tarihsel süreci tetkik etmekte ve oradan konuyu millî uyanış sürecine getirmektedir. Akyol'a göre Moğol istilasından sonra Türkistan, sosyal bütünleşmesini yani nüfus kesafeti ve sosyal hareketlilik yönündeki gelişmesini bir türlü başaramamıştır. Yüz binlerce insanın ölmesi ve göçe zorlanması Türkistan'ın içine kapanmasına, insanların birbirlerine sadece kabile ve küçük hanlıklarla bağlanması sonucunu doğurmuştu. Timur İmparatorluğu ise hem kısa hem de sosyal yapıda değişiklikler yapamayan bir siyasi-askerî prestij devleti olduğu için, imparatorluğun yıkılmasından sonra Türkistan siyasi birliğini kaybederek tribal karakterli hanlık, emirliklere bölünerek Çarlık Rusya'sının egemenliğine girmiştir. Bu bölünmüşlük, İsmail Gaspıralı ve Ceditçilerin uyanış hamlelerinde Mollaların yani Kadimcilerin tepkilerine de yansımıştır. (Akyol, 1983: 119, 126) Türkistan'daki cedit grupları, ülkede sadece modern eğitim ortamını sağlamakla kalmamışlar, oluşturdukları organizasyonlar aracılığıyla başta Türkiye olmak üzere çeşitli ülkelere öğrenci göndermeye çalışmışlardır. Ceditizm Hareketi'nin en yoğun olduğu yerlerden biri olan Buhara'da 1908 yılında Terbiye-i Etfal (Çocukların Eğitimi) adlı bir gizli bir cemiyet kurulduğu gibi Ceditçiler tarafından Aralık 1912'de "Turan" isminde bir gazete çıkarılmıştır. (Andican, 2020: 23-24)

Sovyetler döneminde rejimin totaliter karakteri millî uyanış ve bağımsızlığı en zalimane metotlarla geciktirmiştir. Lenin'in amacı ise mazlum milletler üzerinde Rus milletinin değil, Rus proleteryasının hâkimiyetini kurmaktan ibaretken Stalin döneminde de komünizmin bir tür Rus sömürgeciliği olarak yerleştirilmesi faaliyetleri devam etmiştir. Buna karşı Taha Akyol, Zeki Velidi Togan'ın "Hatıraları"na atıfta bulunarak Stalin'in Milliyetler Komiserliği Yardımcılığı'na kadar yükselmiş olan Galiev'in, mazlum milletlerin kurtuluşu yolunda milletlerarası komünist veya kapitalist emperyalizme karşı "Turan Devleti"nin öncülüğünde bir "mazlum milletler ittifakı" yani koloniler enternasyonalini tasavvur ettiğine işaret ediyordu. 1980'lerde Akyol, Ziya Gökalp'in, Mümtaz Turhan'ın, Erol Güngör'ün ve Mehmet Eröz'ün vurguladıkları manada bir millet olma cehdinin Türkistan Türklüğü içinde de başlamış olduğuna, "Şark Rönesansı"nın başlayacağına, emperyalizmi ise genel savaşın değil

medeniyetin mağlup edeceğine inandığını söylüyordu. (Akyol, 1983: 130-139)

Bolşevik İhtilali'nin iki önemli aktörü, Lenin ve Stalin'in Ekim 1917'de kurulmasını sağladıkları dünya düzeninin ilginç bir şekilde aynı yüzyıl içerisinde 1985 yılında iktidara gelen halefleri Gorbaçov döneminde yıkılması yeni bir düzen tartışmalarını gündeme getirmiştir. 1989'da Sovyetler Birliği'nin savaşı, kan dökülmeden, sürpriz bir şekilde yıkılması geride bırakılan yüzyılın en önemli olaylarından biri olmuştur. Eski Sovyet ülkeleri, bloklarının yıkılmasından sonra kısa bir tereddüt geçirmişler ve 1991 yılında peş peşe bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. (*Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2000: IX)

Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de, Özbekistan 31 Ağustos 1991'de, Türkmenistan 27 Ekim 1991'de, Kırgızistan 12 Aralık 1991'de ve Kazakistan 16 Aralık 1991'de istiklallerini ilan etmişlerdir. Bu kardeş Cumhuriyetleri ilk tanıyan ülke de Türkiye olmuştur. Türkiye, Türk Cumhuriyetleri'nin uluslararası alanda tanınmasına katkılar sağladığı gibi tam bir plan dâhilinde olmasa da onlara krediler açarak sosyal ve ekonomik anlamda gelişmelerine de öncülük etmiştir. Türkiye eğitim alanında da Türk Cumhuriyetlerinde okullar açmıştır. (Saray, 1998: 250-254)

TÜRKLÜĞÜN YENİ DÜZENİNE DOĞRU: DIŞ TÜRKLER MESELESİNİN DEVLET POLİTİKASI HALİNE GELMESİNDE TÜRK MİLLİYETÇİLERİNİN ETKİLERİ

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığı ile bağımsız bir Türk dünyası kavramı da ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını ilan etmesinden 10 yıl önce Türk dünyasına yönelik Turan Yazgan öncülüğünde İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" umdesine uygun olarak 1980'de "Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın (TDAV) kurulmuş olması oldukça anlamlıdır.

TDAV, Kentav, Celalabad, Çallı Arça gibi yerlerde açılan okullarda tüm zorlamalara rağmen İngilizce ve Rusça eğitim yerine kasıtlı bölme ve parçalamalara karşı onları tekrar birleştirecek bir tek alfabenin, bir tek yazı dilinin yaratılmasını en büyük ihtiyaç kabul etmiş ve bu ihtiyacı bütün gücüyle karşılamaya yönelmiştir. Zamanla Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın eğitimi mümkün olduğu kadar Türkiye'deki eğitime paralel hale getirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti vatan-

daşları için İnkılâp Tarihi, bölge vatandaşları için ise Umumî Türk Kültürü dersleri mecburi tutulmuştur. Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi binasında faaliyet gösteren vakfın Türk dünyası için önemi vakfın kurumsal internet sitesinde Türk dünyası terimini ilk yerleştiren, Türk ülkelerinde ilk Türkçe eğitimi başlatan, Türk dünyası ile ilgili ilk gençlik ve çocuk şöleni düzenlemesi, Türkiye’de ilk Türk halkları asamble-si konferansı ve Aksakallar konferansı düzenleyen, Türkiye’de ilk Türk kadın kurultayı düzenleyen, Türk dünyası müziğini derleyip korosuyla ilk tanıtan, Türk dünyası ressamlarına ilk resim sergileri açan vb. şeklinde sıralanmıştır. Vakfın yönetim kurulunda Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde TRT Genel Müdürü olan Prof. Dr. Şaban Karataş da 14 Şubat 2016’da vefatına kadar bir süre bulunmuştur. (<https://turan.org/turk-dunyasi-arastirmalari-vakfi/> Erişim Tarihi: 15.12.2021)

Bununla birlikte şeklen bağımsızlığını ilan etmiş cumhuriyetlerin, bağımsızlıklarını pekiştirme ve bunun gereklerini yerine getirme yönünde cesaretlendiren en önemli olay ise Rusya’nın Çeçenistan çıkmazı olmuştur. Rusya Federasyonu, aldığı önemli siyasi ve mali desteğe rağmen, diğer cumhuriyetler gibi hukuki bağımsızlığı dahi olmayan Çeçenistan’nın kendisine karşı hareketini bastıramamıştır. Diğer cumhuriyetlere göre Moskova’nın yanı başında bulunan ve orta büyüklükte bir vilayet kadar yüzölçümü ve nüfusu bulunan bu ülke dört yıl gibi uzun bir savaşa rağmen ayakta kalabilmiştir. (Yalçınkaya, 1998: 258)

Sovyetlerin içinde bulunduğu durum ve Çeçenistan krizine paralel şekilde Türkiye’de Türk milliyetçileri tarafından millettaş olarak görülen Sovyet hegemonyası altındaki Dış Türklere olan ilgi daha da artmıştır. Bu ilgede Türk dünyasına yönelik devlet adına ilk somut çalışmalarının Anavatan Partisi’ne (ANAP) geçmiş bulunan Namık Kemal Zeybek’in Kültür Bakanı olduğu dönemde kendini gösterdiğini söylememiz yanlış olmayacaktır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, Zeybek’in Kültür Bakanlığı kadrosunda Dış Türklere ilgili birimlerin başında 27 Mayıs 1960 Askerî Hareketi’nden sonra kurulan ve liderliğini Emekli Subay Vecihi Öğütçüoğlu’nun yaptığı, Alparslan Türkeş’in önemseydiği ve ülkücü gençliğin yetişmesinde etkili olmuş olan Galip Erdem’in seminerler verdiği Üniversiteliler Kültür Derneği’nin üyelerinin bulunmasıdır. Gerek Acar Okan gerekse Ayvaz Gökdemir bu isimlerdendir. (Okan, 2015: 111-115) Bu dönemde Kültür Bakanlığı Müsteşarlığı görevine Zeybek’in önerisi ile getirildiğini (28. 8. 1989) ifade

eden Acar Okan, Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kutadgu Bilig, Divan-ı Lügatit Türk vb. eserlerin basımları, Millî Kütüphane’de Bilgi Bankası’nın kurulması, Sinema Kanunu’nun hazırlanması, Yunus Emre Oratoryusu’nun Ayasofya’da icrası, Çanakkale ve Afyon Kocatepe Şehitlikleri’nin bakım ve onarımı, Devlet Sanatçılığı’nın kapsamının genişletilmesi vb. yanında Türk dünyasına yönelik de faaliyetlerin yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu kapsamda başta Yesevi Türbesi olmak üzere Türk dünyasındaki tarihi yapıların restorasyonu, Kültür Antlaşmaları ve Kültür Kurultayları yapılmış, Türk kültür merkezleri ile ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış, Avrasya Televizyonu’nun kurulması sağlanmış, Ayvaz Gökdemir Devlet Bakanı olunca da Türk Dünyası Koordinatörü olarak yeni yapılanmaya gidilmiş, 120 kadar personelle çalışma alanları genişletilmiştir.(Okan, 2015: 197-244)

Türk dünyasının birlikteliği konusunda ilmî anlamda atılan ilk adımlardan biri ise alfabe konusunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda 18-20 Kasım 1991’de İstanbul’da Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Başkanı İnci Enginün tarafından Türk dünyasının çeşitli ülkelerinden dil bilimcilerin katıldığı bir toplantı düzenlenmiştir. Ortak alfabe konusunda ikinci toplantı ise 8-10 Mart 1993’te Ankara’da toplanmıştır. (Kara, 2012: 196-197)

12 Eylül 1980 Darbesi’nden sonra MHP’nin devamı olarak görülen Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) de Programı’nda, Türk dış politikasına yön veren temel ilke olarak “milletlere istiklal, insanlara hürriyet” anlayışını benimsemiş, Türk’ün olduğu yerleri Misak-ı Millî olarak tasavvur etmiştir. MÇP, dış politikanın millî tarih ve dolayısıyla kültür boyutunu ihmal eden anlayışları reddetmiştir. MÇP Programı’nda ABD ve diğer müttefiklerin terörü bizzat veya dolaylı destekleme ve cüretlendirmelerini düşmanlık olarak gördüklerini, Yunanistan’ın Lozan’a uymaya mecbur olduğu, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin (KKTC) dost ve müttefiklerce tanınmasının sağlanması konularında uyarılarda bulunmuştur. Dış Türklere ilgilenmeyi bir macera değil realist dünya görüşü olarak gören Türk milliyetçileri, Türkiye’ye dışarıdan gelen Türkler için daha koordineli hareket edilmesi, onlar için vakıf kurulması görüşünde olmuştur. Ayrıca Türkiye’nin eğitim ve kültür politikalarının Türk dış politikasının ve istihbaratının bir parçası olarak görülmesi gerektiğini vurgulamıştır. (*Milliyetçi Çalışma Partisi Programı*, 1988: 78-80)

MÇP Programı dışında, MÇP’nin yayın organlarından “Bizim Ocak” dergisi de Dış Türklere sayfalarında

geniş yer ayırmış, Bulgaristan'da Türklere uygulanan baskıları "Esaret Yüreklende" başlığı ile kamuoyuna taşımıştır. (*Bizim Ocak*, Temmuz 1987) Başka bir sayısında ise "Dış Türklere"i kapak konusu yapmıştır. Dergi, bu konuda Türkiye Cumhuriyeti'nin ve hükümetlerinin konuya ilgisizliğinden şikâyet ediyor, İsmet Bozdağ'a atıfla Atatürk'ün dil, inanç ve tarih köprüsü üzerinde onların bize yaklaşmasını beklemekten ziyade Türkiye Türklüğünün Dış Türklere yaklaşması gerektiği yönündeki cümlelerine işaret ediyordu. Ancak dergi, dil ve tarih encümenlerinin tutarlılığı konusunda da eleştiriler getirmiş, ciddi bir kültür emperyalizmi olduğunu, hümanizm kanalıyla bu emperyalizme fırsat verildiğini, tarih konusunda Dış Türklere ilgili olarak Sadri Maksudi Arsal, Zeki Velidi Togan ve "Türk Rönesansı"nı gerçekleştirmek amacıyla Türk insanının gelişmesinin sırrını Orta Asya Türk Kültür ve Medeniyeti'nde arayan Ziya Gökalp hariç Yugoslav, Alman ve Fransız Türkologlarının eserlerinin tercüme edilmesinden öteye gidilmediğine dikkat çekmiştir. Oysa kültür ve din konusunda meseleye ciddi anlamda eğilmek gerekiyordu. (*Bizim Ocak*, Temmuz 1988: 26-31)

"Bizim Ocak", "21. yy'a Hazır mıyız? Türk Dünyası" kapak konulu sayısında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığına kavuşmasından sonra da farklı görüşlere sahip büyük çoğunluğun kabul ettiği "21. yüzyılın Türk yüzyılı olacağı" düşüncesinin siyasi ve sosyal olayların çizdiği trende göre artık hayal ürünü olmaktan çıktığını yazmış ancak bazı uyarılarda da bulunmuştur. Buna göre, arzu edilen sonucun alınabilmesi için tarafların konuya aynı ehemmiyette ilgi göstermeleri gerekiyordu. Mesele Türkiye nezdinde bir millî ülkü olarak benimsenmeli, çağın yükselen değerleri arasında gösterilen serbest pazara 21. yy Türklüğünün kurban edilmemesine dikkat edilmeli ve para Kızılama olmamalı, Türkiye "ağabey" sorumluluğunu idrak etmeliydi. Derginin Türkiye'de gözlemlediği anlayışa göre, Türk'ün bağımsızlık sevdası ve kahramanlığı, millî ve manevi bağlar yerine insanların heyecanlanması için Azerbaycan'daki petrolden, Özbekistan'daki pamuktan, Kazakistan'daki nükleer birikimden, Türkmenistan'daki doğalgazdan bahsedilmesi samimiyeti sorgulatmaktaydı. Ayrıca Ermenilerin Karabağ'da yaptıkları katliamlara ve adeta "İkinci Endülüs Hadisesi"ni andıran Bosna-Hersek katliamlarına karşı diplomatik caydırıcılıktan uzak bir bakışın olması da eleştiri konusu yapılmıştır. (*Bizim Ocak*, Haziran 1992: 10-14)

Bu kapsamda MÇP Genel Başkanı Alparslan Türkeş, Başbakan Süleyman Demirel ile birlikte 200 kişilik bir kafile ile Türk Cumhuriyetleri'ni ziyaret etmiştir. Nisan ayının son haftası gerçekleşen ziyaret 6,5 gün sürmüş, Devlet Bakanı Cavit Çağlar ve Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in de bulunduğu heyet 4 Mayıs 1991'de Türkiye'ye dönmüştür. (*Bizim Ocak*, Mayıs 1991: 6) Türkeş, görüşmelerinde ortak alfabe konusunda olumlu karşılandığını ancak Tacikistan'a İran'ın mollalar gönderip kendi alfabelerini kabul ettirerek Türkiye'den önce davrandıklarını belirtmektedir. Azerbaycan'da ise "Başbuğ" sloganıyla¹ karşılanan Türkeş, Azatlık Meydanı'nda çok dürüst insan dediği Halk Cephesi lideri Ebulfez Elçibey'le dört yüz-beş yüz bin kişiye hitap ettiklerini bildirmektedir. Türkeş, Türkiye'nin Türk dünyasına yol gösterici olması durumunda başarılı sonuçlar alınacağı fikrini taşıyordu. Bu yüzden Türkeş, "Türk Cumhuriyetleri Yüksek Konseyi" adıyla bir "İşbirliği Konseyi"nin kurulmasını telkin etmiştir. Konsey'in ilk başkanının Azerbaycan Cumhurbaşkanı olmasını, bunu sırasıyla diğerlerinin takip edeceği düşünülmüştür. Türkeş tarafından "Daimi İşbirliği Meclisi" adıyla her Türk Cumhuriyeti'nden onar veya on beşer kişinin katılacağı bir uzmanlar kurulu ve genel sekreterin "Türk Cumhuriyetleri Yüksek Konseyi" için gerekli çalışmaları yürütebileceği ifade edilmiştir. (Turhan, 2016: 346)

Türkeş, Azerbaycan'da Elçibey'e yönelik gelişen muhalefete karşı da harekete geçmek gerektiğini düşünmüş, Kafkas coğrafyasında ve hâlâ Sovyet etkileri devam eden, tam anlamıyla bağımsızlığına kavuşmamış olan Türk Cumhuriyetleri'nde Türkiye'nin etkin olmasına işaret ediyordu. Türkeş, Kafkas coğrafyasında etkin olmak ve Elçibey'e destek olmak amaçlı, Ülkü Ocakları Derneği'nin eski başkanlarından İrfan Özcan ve cezaevinden yeni çıkmış bulunan Atilla Kaya'yı Azerbaycan'da ülkücü bir birlik kurmak amacıyla görevlendirmiştir. İsmi bizzat Türkeş'in verdiği "Rüzgâr Birliği"nin eğitimi için kamp bölgesini yani

1 "Ortadoğu" ve "Kurultay" gazeteleri araştırmacılarından Ali Kuzu, Başbuğ sloganıyla ilgili ibret verici bir gelişme olarak 1976 yılının Nisan ayında Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün Kerkük ziyaretinden bahsetmektedir. Ziyareti ibret verici ve ilginç kılan Fahri Korutürk'ün Kerkük'e yaptığı ziyaret sırasında Türkmenler tarafından "Hürriyet istiyoruz", "Kerkük'e Hürriyet, Milliyetçi Hareket", "Başbuğ Türkeş", "Katil Saddam" sloganlarıyla karşılanmış olmasıydı. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın başka ülkede "Başbuğ Türkeş" sloganlarıyla karşılanmasının akisleri büyük olmuştur. Korutürk, 27 Mayıs mesajında Türkiye için en büyük tehlike olarak Pantürkizm ve Panislamizmi göstermiştir. (Ali Kuzu, 2019: 97)

“Rüzgâr Kampı”nı ise Bakü yakınlarında bir kasabanın, Tovuz’un Emniyet Müdürü olan Nevruz Hasanoğlu göstermiş ve bu konuda destek olmuştur. (Pekmezci vd. 1999: 182-183)

“Rüzgâr Birliği”nin oluşum sürecine ülkücüler arasında Nevruz Emi olarak da tanınan Novruz Hasan Bozalganlı, “Şah Mat-Bir Yarbay’ın Kaleminden Azerbaycan Gerçeği” adlı kitabında detaylı şekilde yer vermiştir. Türkiye’den gelenler Elçibey’le de görüşüp onayını almışlardı. Gelenlerin Novruz Hasan Bozalganlı ile tanışmaları 1992 yılının yaz ayında Rauf Arifoğlu’nun düğününde olmuş, bir süre sonra komando eğitimine başlanmış, “Hocalı Katliamı”nın yıldönümünü de dâhil olmak üzere birkaç başarılı operasyon gerçekleştirilmiştir. Bozalganlı’nın verdiği bilgilere göre, daha sonra komando eğitimi veren Hamit Hoca ve Atilla Kaya Azerbaycan İçişleri Bakanlığı’na çağırılmış, daha sonra Haydar Aliyev’in oyunuyla ortadan kaldırılacak olan Bakan Yardımcısı Rövsen Cavadov tarafından 500 bin manat ödül verilmek istenmiş ancak para kabul edilmemiş, Tovuz’daki şehit ailelerine verilmesi kararlaştırılmıştır. Bozalganlı ayrıca Türkiye’den Azerbaycan’a giden ülkücü sayısının söylendiği gibi 5 bin değil en fazla 60’ı bulmuştur. (Bozalganlı, 2003: 95-99, 133, 219)

Türk milliyetçilerinin 1990’ların başından itibaren “Yeni Dünya Düzeni”ne karşı Türklüğün yeni düzenini hazırlama ve oluşturma kaygısı ile hareket ettikleri görülmektedir. Bu kaygı içinde “Milliyetçi-Ülkücü Hareket”in iki yoldan yürüdüğü görülüyor. Türk-İslam ülkücülüğü temelinde kendini hissettirenler mevcut devlet politikalarını eleştirirken ve sık sık dergi sayfalarında uyarılarda bulunurken Türkiye ve parti çevresi ise Türk dünyasına bakış konusunda fikirlerine uygulamaya zemini bulmak amacıyla devleti yönetenlere nüfuz etme ve onları motive etme yolunu seçmişlerdir. Bununla birlikte bu durum zamanla hükümet mensuplarının ve siyasilerin Türkiye’nin tarihi tecrübeleri ve tespitlerinden faydalanma temayüllerini de artırmıştır. Bu çerçevede 1991’de Körfez Krizi sırasında Alparslan Türkeş, Cumhurbaşkanı Turgut Özal’a yazmış olduğu mektupta Türkiye’nin bu krizi iyi değerlendirmesi gerektiğini, Musul ve Kerkük’ün kontrol altına alınması için gerekli girişimlerde bulunulması gerektiğinin altını çizmiş, yapılacak olan bu çalışmalarda hükümetin yanında yer alacaklarını bildirmiştir. (Duman, 2018: 47) Bu sebeple Türkiye, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve ANAP Hükümeti’nin, Kuzey Irak’taki halkı sözde Saddam Hüseyin’e karşı korumak amacıyla yabancı askerlerden oluşan “Çekiç Güç”ün Silopi’de

konuslandırılmasına izin vermesini bir basiretsizlik olarak değerlendirmiştir. Türkiye’ye göre, Türk ordusu içerisinde meydana getirilecek bir “Çekiç Güç”, Zaho’da, Musul’da ve Kerkük’te konuşlandırılabilir, onbinlerce Türk’ün katili olan Saddam’a karşı etkili olunabilirdi. (Turhan, 2016: 290, 324)

Türkes ve Türk milliyetçilerinin Dış Türkler konusunda bir siyasi partiden beklenenin çok üzerinde gayret sarfettikleri, kurumsal hale gelen etkinliklerin öncülüğünü yaptıklarını söyleyebiliriz. Kamuoyu oluşturmak ve çeşitli coğrafyalarda Türk ve Müslümanlara karşı uygulanan asimilasyon ve baskı politikalarına karşı Türk dünyasından temsilcilerin ve davetlilerin de katıldığı telin mitingleri düzenlenmeye başlanması bu doğrultuda faaliyetlerden biridir. Mesela Ankara Etlik’te 2 Mayıs 1993’te gerçekleşen “Millî Bütünlük ve Ermeni Sırp Zulmünü Telin Mitingi”ne ülkücü sanatçı İlham Gencer, Mustafa Bağışlayıcı ve sözlerine “Kahramanlar, şanlı Bozkurtlar” şeklinde başlayan Bosna Hersek Büyükelçisi Hayrettin Somun, Azerbaycan Milletvekili Enver Bayram da katılmışlardır. Enver Bayram, Mehmet Emin Resulzade’nin “*bir kere yükselen bayrak bir daha yere inmez*” ifadesiyle miting heyecana dönüştürmüştür. (Turhan, 2020: 625)

İlki 1993’te 22 Mart’ta Nevruz kutlamasıyla Antalya’da başlatılan Türk Dünyası Kurultayları da MHP ve Türk milliyetçilerinin kurumsal hale getirdiği ve milletdaşlık hukukunu perçinleyen etkinliklerdendir. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Süleyman Demirel ve SHP Genel Başkanı Erdal İnönü’nün de katıldığı kurultay Demirel’in himayesinde ve Alparslan Türkeş’in davet sahipliğinde gerçekleşmiştir. “Kardeş Türk Devlet ve Topluluklarının Değerli İdarecileri ve Aziz Misafirler” cümlesiyle konuşmalarına başlayan Özal, Türk tarihinin yıldızının çok yükseklerde parladığını, Türk Cumhuriyetleri’nin bağımsızlığı ile bir dönüm noktasına gelindiğini ifade ettikten sonra MHP’nin kurucularından ve kurmaylarından Dündar Taşer’e atıfta bulunarak “*Rahmetli Dündar Taşer’in, daha bu hadiselerin hiçbirisi ortada yokken, derin bir sezgi ve isabetle ifade ettiği gibi, Türk tarihinin sarkacı inebileceği en alçak noktayı geride bırakmıştır. Bundan böyle ve artık, bütün dünya bu tarih sarkacının yükselişini seyredecek*” demiştir. (Türkiye Günlüğü, Bahar 1993: 16)

Kurultaya KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş, Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Ali Mövsimov da KKTC Başbakanı Derviş Eroğlu örs üzerinde demir döverek Ergenekon’dan çıkışı sembolize etmişlerdir. Diğer Türk Cumhuriyetleri’nin temsilci düzeyinde

katıldığı kurultayda Azerbaycan Cumhuriyeti adına konuşma yapan Azerbaycan Başbakanı Ali Mövsimov, öncelikle Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfaz Elçibey'in "ortak dil ve medeniyet" vurgusunu ele alan konuşma metnini takdim etmiştir. Ardından konuşmalarına devam eden Ali Mövsimov, "İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" düsturu dayanağımız olmalıdır" demiştir. Kırgızistanlı Manascı, Manas Destanı'ndan sunduğu kesitlerden "... Kurultay meydanı kutlu olsun. Türk atalarına aydınlık yol olsun..." ifadeleri ile başlatılmış, bütün bir dünya Türklüğü içinde yer alan Türk toplulukları adına konuşmalar yapılmış, "Dil-Alfabe Komisyonu", "Kültür Komisyonu", "Eğitim-Bilim Komisyonu", "Ekonomi-Teknoloji Komisyonu", "Siyaset-Hukuk Komisyonu" olmak üzere ihtisas komisyonları toplanmıştır. (Çağlar, 2018: 251-253)

Başbakan Süleyman Demirel'in "İkinci bir Ergenekon" olarak nitelediği kurultay Tanıl Bora ve Kemal Can'a göre, MHP'ye sağlanan ideolojik bir nüfuzun da alâmetiydi. İlk kurultaydan sonra ülkücüler arasında "Türk Birleşik Devletleri" söylemi de kendini hissettirmeye başlamıştır. İkinci kurultay 1994 Ekim'inde İzmir'de Cumhurbaşkanı Demirel'in himayesinde yapılmış, Türkeş, ulu Türkistan'ın kurulması temennisini dile getirmiş, Türk Dünyası Kurultayları'nın her yıl başka bir Türk Cumhuriyeti'nde yapılması yönünde görüş beyan etmiştir. Üçüncü kurultay da Eylül 1995'te yine İzmir'de toplanmış, Elçibey'in tasfiyesinden dolayı Azerbaycan üst düzeyde temsil edilmeye başlanmıştır. 24 Mart 1996'daki kurultay Ankara'da Selim Sırrı Tarcan Spor Salonu'nda toplanmış, Doğru Yol Partisi (DYP) lideri Tansu Çiller ve birçok bakan da hazır bulunmuştur. Türkeş bu kurultayda Demirel'e kurt başlı bir asa da hediye etmiştir. Kurultayların tertiplenmesini Abdülhalûk Çay başta olmak üzere MHP'li entelijansiyanın seçkin bir mevcudunun Türkeş'in başkanlığında biraraya geldiği Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı (TÜDEV) üstlenmiştir. (Bora vd. 2016: 239-241)

Türk Dünyası Kurultayları'nın 5.si için de Türkeş 26 Mart 1997'de bizzat konuşma metnini yazdırmış, devamını Almanya dönüşü tamamlarız demiştir. Ancak Türkeş'in 4 Nisan 1997'de hayatını kaybetmesi sonucu 11 Nisan 1997'de kurultay Türkeşsiz geçmiştir. Rıza Müftüoğlu'nun okuduğu konuşma metninde Türkeş, Türk birliği ümidini, Türk Ortak Pazarı kurulmasını ve işbirliklerinin kurulmasını yineliyor, "*güneş 2000 yılında Türklerin yaşadığı bu coğrafyada tekrar doğmalı, 21. Yüzyıl Türk yüzyılı olmalıdır*" diyordu. Türkeş, bu son konuşma metninde başta Uygur

ve İran'daki Kaşgay Türkleri olmak üzere Suriye ve Irak'taki Türklerin insan haklarına dayalı bir yaşam tarzına sahip olmasının sağlanmasının bu kurultayların gündem maddesi olması gerektiğini de belirterek kurultayları somut adım atmaya yönlendiriyordu. (Uğur, 2018: 507-510)

Türk Dünyası Kurultayları dışında MHP parti içi faaliyetlerine de büyük destek veren Abdülhalûk Çay'a göre, 1990'lı yıllarda Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne açılmasını engelleyen üç önemli faktör bulunuyordu. Bunlardan İran faktörü yüzyıllardır Doğu ve Batı Türklüğünü ayıran bir çıbanbaşıydı. İkinci faktör, Türkiye'den daha fazla Batı güdümünde ve kontrolünde olan Suudi faktörü, üçüncü faktör ise Rusların yıllardır takip etmiş oldukları etnojenesis politikası doğrultusunda, ayrı kimlik kazandırdığı Kazaklık, Türkmenlik, Özbeklik, Azerilik kazandırdığı bu cumhuriyetlerdeki Rus yetiştirmesi aydınların politikaları. Çay, İran faktöründe Kürtçülük konusunun da harekete geçirildiğine işaret etmiştir. Nitekim Çay, İranlı Yezidi Kürt ve Harvard Üniversitesinde Yakın Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Fakültesi'nde Öğretim Görevlisi olarak çalışmış olan Mehrdad R. İzady'nın "Kürtlerin El Kitabı"nda "Çok dilli, çok dinli ve çok ırklı bir millet olmalarına rağmen Pankürtçülük gerçekleşecektir" dediğini aktarmaktadır. Çay'a göre, emperyalizmin amacı Ermeni ve Kürtlere yönelik bütünleştirme politikası takip ederken Türkleri yaşadıkları coğrafyalarda parçalı tutmak ve Türk birliğini engellemekti. (MHP Parti İçi Eğitim Faaliyetleri, 1996: 110, 115)

MÇP/MHP, Dış Türklerin sorunlarını mecliste de gündeme getirmiş, sorunlarının takipçisi olmuştur. Konya Milletvekili Servet Turgut ve 11 arkadaşıyla "Ata Yurdumuz Büyük Türkistan'ın Doğu Bölümünü Oluşturan Doğu Türkistan'da İnsanlık Dışı Faaliyetlerin Ortaya Çıkarılması" hakkında Araştırma Önergesi; Erzurum Milletvekili Rıza Müftüoğlu tarafından 17.12.1991'de Stalin döneminde sürgün edilip vatan-sız bırakılan Türkler Ahıska Türkleri'nin başvurularıyla ilgili Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'e Soru Önergesi; Kayseri Milletvekili Mustafa Dağcı tarafından Dünya Ortodoks Kiliselerinin 12 liderinin İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'nde gizlice toplanmaları ve Batı Trakya'daki Türk azınlığa uygulanan baskılarla ilgili Başbakan Süleyman Demirel'e yazılı olarak cevaplandırılması için Soru Önergesi; Erzurum Milletvekili Rıza Müftüoğlu tarafından 13.5.1992, 13.3.1992, 12.5.1992, 12.3.1992 tarihlerinde hükümetin Nahçıvan'la görüşmeler başlatması ve Nahçıvan sınırındaki askerî tampon bölgenin kaldırılması, sınır kapısı açıl-

ması konularında Başbakan Süleyman Demirel'e, Nahçıvan'ın kış şartlarından dolayı gıdaya ihtiyaç duyması ve ticaretin geliştirilmesi konusunda Sanayi ve Ticaret Bakanı Tahir Köse'ye, Nahçıvan'la iletişim sorunlarının çözülmesi konusunda Ulaştırma Bakanı Yaşar Topçu'ya, Nahçıvan'dan gelmek isteyen öğrenciler için ve kardeş üniversiteler olan Nahçıvan Devlet Üniversitesi ve Erzurum Atatürk Üniversitesi ilişkileri konusunda Millî Eğitim Bakanı Köksal Toptan'a, Nahçıvan'ın, Erzurum'da Azerbaycan Devleti'ne bağlı bir Başkonsolosluk açmak için Türkiye'ye müracaatı konusunda Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'e Soru Önergesi verilmiştir. Yine MHP'nin 1993te yeniden kuruluşu öncesinde siyasal anlamda doğan Türk milliyetçiliğinin meşru zemini olarak görülen ve millî kimlik, millî kültür ve Türkiye dışındaki Türklere duyulan aidiyetle sembolleşen 3 Mayıs'ın "Türk Hakları Günü" adıyla kutlanmasına yönelik kanun teklifi verildiğini de görüyoruz. (*MHP Meclis'te-Milliyetçi Hareket Partisi'nin TBMM Faaliyetleri* : 264, 292-301, 214-215)

1994 yılı Dışişleri Bakanlığı bütçesiyle ilgili konuşmalarda da Trabzon Milletvekili Koray Aydın, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış meselelerinin Türk dünyası, Karadeniz havzası, Balkanlar ve Ortadoğu'da kümelendiğini dile getirmiş, özellikle Çekiç Güç ve Yunanistan'ın PKK'yı desteklemesi, Batı Trakya Türkleri üzerindeki baskılar, Kıbrıs'ta iki ayrı milletin olduğu gerçeğinin dünya gündemine oturtulamaması konularına değinmiştir. MHP'ye göre Türkiye, Türk Cumhuriyetleri başta olmak üzere, Türkiye'nin yakın ilişki içinde olduğu diğer devletleri de kapsayan bir devletler grubunun KKTC'yi resmen tanınmasını sağlamak mecburiyetindeydi. (*MHP Meclis'te-Milliyetçi Hareket Partisi'nin TBMM Faaliyetleri* : 174-175)

"Bizim Ocak" dergisine göre, 12 Eylül 1980'de iktidarı basan Kenan Evren ve Konsey üyelerinin fahiş hatası sonucu ABD'nin de direktmesiyle Yunanistan'ın NATO'ya dönüşünün sağlanması, daha sonra Yunanistan'ın Avrupa Topluluğu'na tam üyeliğinin de gerçekleşmesi Kıbrıs politikasını zaafa uğratmıştır. Çünkü Kıbrıs konusunda, siyasi iktidarın Avrupa Topluluğu'na tam üyelik zaafını çok iyi değerlendiren Batı tarafından Türkiye'nin daha çok sıkıştırılmasına sebep olmaya başlamıştır. (*Bizim Ocak*, Ağustos 1991: 13)

Türkiye'nin Batı tarafından sıkıştırılmasını azaltmak ve Yunan tahriklerini püskürtmenin yolunu MHP, KKTC'nin daha fazla ülke tarafından tanınmasında görüyordu. Bu kapsamda MHP, KKTC'nin Türk Cum-

huriyetleri dışında Makedonya, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Pakistan, Bangladeş tarafından tanınması yönünde bir fikre sahip bulunuyordu. (Turhan, 2016: 407) KKTC'nin ya en kısa zamanda Birleşmiş Milletlere üye bağımsız bir devlet statüsüne kavuşturulmasını ya da taksim yapılmak suretiyle Türkiye'ye otonom statüsü ile bağlı bir kanton haline getirilmesinin de savunuculuğunu yapmıştır. (*MHP Seçim Beyannamesi*, 24 Aralık 1995: 28)

Türkiye'nin Akdeniz'deki çıkarları, Ortadoğu'nun güvenliği ve 500 yıllık Türk hâkimiyeti yönüyle önemseddiği KKTC'yi Türk milliyetçileri adeta Türkiye'nin bir ili olarak görmek istiyordu. Bu kapsamda Türk milliyetçilerinin adadaki faaliyetleri 1974 öncesinde Millî Ülkü Derneği adı altında, 1974-1980 arasında Türk Ocakları, 1986-1994 arasında Milliyetçi Düşünce Derneği adı altında, 1994'te Ülkü Ocakları, 1997'de de KKTC Ülkü Ocakları adıyla faaliyetler yürütmüştür. Aslen Karşılı olan Erhan Arıklı'nın² Kıbrıs'ta kurduğu Milliyetçi Adalet Partisi de Rauf Denktaş'ın destekçisi olmuştur. (Bora vd. 2016: 246) 1996 yılının Kasım ayında Kıbrıs Rum milliyetçilerinin motorsikletlerle sınırı geçme eylemlerine karşı da Türkeş'in emriyle Ülkü Ocakları'nda seferberlik ilan edildiği bu konuda Ülkü Ocakları Genel Başkanı Azmi Karamahmutoglu'nun harekete geçtiği ve Türkiye'den 2500 motorsikletli ülkücünün KKTC'ye sevk edildiği gazeteci Necdet Pekmezci tarafından ifade edilmektedir. (Pekmezci vd. 1999: 226)

Türkeş, yurtdışına çalışmak için gitmiş bulunan Türklerle ilgili olarak da onların anadil ve din derslerinin ciddi boyutlarda ele alınması, Türkçe'nin ortaokul ve liselerde ikinci dil olarak resmîleştirilmesi, yurtdışında bulunup yuva kuran gençlerin eşlerinin yanlarına gelmesi önündeki engellerin kaldırılması, çifte vatandaşlık hakkı tanınması ve bu sorunların çözümü için "Yurtdışı Türkler Bakanlığı"nın kurulması

2 Daha sonra KKTC'nin eski Kırgızistan Turizm Temsilcisi olan Erhan Arıklı, motorsikletli olaylarla ilgili olarak Rum tarafından kırmızı bültenle aranmaya başlamış ve yargılanmak istenmiştir. Konuyla ilgili olarak Arıklı, Kırgızistan'da düzenlediği basın toplantısında yaptığı açıklamada, motorsikletli Rum gençlerin 11 Ağustos 1996'da Derinya'a KKTC sınırlarını delme eylemi sırasında yaşananlarda ölen Tasos İsak'ın kimler tarafından öldürüldüğünü bilmediğini söylemiştir. Kendisinin bu eyleme karşı Kıbrıs Türk tarafındaki karşı eylemi organize eden sivil toplum örgütlerinden biri olan Türk-Bir'in başkanı olduğunu ve o gün Ledra Palace sınır kapısındaki eylemi organize ettiklerini o gün Lefkoşe'de olduğunu söylemiştir. Bkz. *Türkel*, No: 7-8, Eylül-Ekim 2012, s. 3.

önerilerini çoğu kez kamuoyu ile paylaşmıştır. (Türhan, 2016: 370-372)

Türkeş'e göre, Avrupa ülkelerinde eski sömürgele-
rinin ve halen egemenlikleri altında bulunan ülke dı-
şındaki topraklarda kurulu devletlerle ortak dil, tarihi
ilişki ve kültür bağları sebebi ile kurulmuş ve faaliyet-
te bulunan bakanlık ve devlet kuruluşları bulundu-
ğu bilinmektedir. İngiltere'de "Foreign and Common
Wealth Office", Fransa'da "Department a'Outre Mer"
(DOM) gibi bu devletlerin müstemlekeleri için ön-
gördüğü bu tür devlet kuruluşları ve bakanlıkların;
Türkiye gibi aynı millete mensup, aynı dili konuşan,
aynı dine inanan diğer Türk Devlet ve toplulukları ba-
kımından Türkiye Cumhuriyeti bünyesinde kurulma-
sından daha tabii bir şey olamazdı. Bu yüzden Türkeş,
14 Aralık 1994'te "Dış Türkler Bakanlığı'nın Kuruluş
ve Görevleri Hakkında Kanun Teklifi" vermiştir. (*Al-
parslan Türkeş'in TBMM'deki Konuşmaları*, 2009: 417)

Doğulusu ve Batılısıyla Türklük âlemini bir bütün
olarak ve Türklüğü de bir şuur olarak telakki eden
MHP, 1995 Seçim Beyannamesi'nde "*Ekonomik alan-
da sıkı ilişkilere dayanan Avrasya Ekonomik Birliği'nin
kurulmasına; siyasi ve askerî alanda ise bağımsız Türk
Cumhuriyetleri'nin gönüllü işbirliği esasına dayanan
ve eşitlik temeli üzerine kurulu bir siyasi yapılanmaya
öncülük edilecektir*" diyerek ileri süreçte ve kurum-
sal olarak Türk dünyasına bakışını ortaya koymuştur.
(*MHP Seçim Beyannamesi-24 Aralık 1995: 27*)

MHP'nin, Türk milliyetçiliğinin siyasi organizasyo-
nu olarak ortaya çıktığı yıllardan itibaren temel me-
selelerinden biri olarak ele aldığı Türk dünyası ko-
nusuna hem insanlık hem de Türklüğün "Yeni Dünya
Düzeni"nde konumu olarak ciddiye aldığı anlaşılmak-
tadır. Gerek ABD gerekse Batılı ülkelerin Türkiye'nin
güvenliği konusunda yarattığı sorunlar ve terörü des-
tekler nitelikte politika ve söylemleri de Türkiye'yi
bu noktada Türk dünyasıyla daha etkili ilişki ve ile-
tişimlere ittiği savunulabilir. Ancak MHP, Türkiye'nin
Müslüman ülkelerle de bir "Ortak Pazar"ın kurulması,
Türkiye'nin AB üyeliği gibi meselelerde referanduma
gitmesi, dış politikada tek bir yöne değil dengeli ve
uyumlu bir şekilde hareket etmesi taraftarı gözük-
mektedir. Batı Trakya, Muharrem Şemsek'in 1994'te
düzenlediği basın toplantısında "manevi bahçemiz"
dediği Bosna-Hersek (Bora vd. 2016: 236), Arnavut-
luk, Makedonya ile de tarihi ve kültürel ilişkileri ge-
liştirilmesi ve buraları Türkiye'nin güvenliği olarak
görmesi gerektiğinin altı çizilmekteydi. (*MHP Seçim
Beyannamesi-24 Aralık 1995: 28*) Yani MHP'nin Türk
dünyasına eski Türk yurtlarına bakışı aynı zamanda

2000'li yıllarda bir "Türk Jeopolitiği"ne zemin hazır-
lanması amacına yönelik olduğu yorumunu da yapa-
biliriz.

Türk jeopolitiği açısından Rıza Müftüoğlu, Alparslan
Türkeş'in Ortadoğu ülkelerinin başta ABD ve İngiltere
olmak üzere emperyalist devletlerin gölgesinden
kurtulması bölgede Türk-İslam dairesi içinde hareket
edilmesi düşüncesini taşıdığını da yazmaktadır. Bu
çerçevede bir grup ilahiyatçının ziyareti esnasında
bu konuda çalışmalar başlatılması için Rıza Müftüoğ-
lu'na talimat verdiği, arkasından da Suudi Arabistan
Krallığı'na Suudi Arabistan'ın Türkiye Büyükelçiliği
kanalıyla bir yazı yazıldığı Müftüoğlu tarafından ak-
tarılmaktadır. Burada Ortadoğu'da barışın korunması
ve sağlamlaştırılması, "İslam Ortak Pazar"ı ve "Müs-
lüman Devletler Topluluğu" organizasyonu için ha-
rekete geçilmesi vurgulanıyordu. (Müftüoğlu, 2006:
58-59)

Sovyetlerin dağılması ve Türk Cumhuriyetleri'nin
bağımsızlığını ilan etmesi ile başlayan süreçte Tür-
kiye'de de medya, basın, üniversiteler konuya daha
yakından ilgi duymaya başlamışlardır. Aslında bir Dış
Türkler ve Türk Cumhuriyetleri tarihi de oluşmaya
başlamıştır. Üniversitelerin Tarih Bölümlerinde bu
yönde dersler konulmaya başlarken Türk lehçelerine
yönelik çalışmalar da önem kazanmıştır.

Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşiv-
leri Genel Müdürlüğü de 1991'de başlatmış olduğu
"Basında Dış Türkler Bibliyografya" serisiyle araş-
tırmalarda kolaylık sağlayacak projeyi gerçekleştiri-
miştir. Genel olarak Dış Türkler, Altay Sibiry Türk-
leri, Batı Türkleri, Doğu Avrupa Türkleri, Türkistan
Türkleri'ne dair gazete, dergi, STK Haber Bültenleri,
üniversite yayınları vb. olmak üzere süreli yayınlar
taranmış konuyla ilgili haber ve yayınların bibliyogra-
fik künyeleri çıkarılmıştır. Bu çalışmaların tamamı 1
Ocak 1990'dan 31 Aralık 1995'e kadar 5 cilt olarak 5.
Cildi 1996'da yayınlanarak gerçekleştirilmiş, 1 Ocak
1996-30 Haziran 2000 tarihleri arasını kapsayan ça-
lışma ise Dr. Yusuf Sarıınay'ın müdürlüğü döneminde
tamamlanmış, ayrıca 1 Ocak-30 Haziran 2000 arasını
ihtiva eden Kıbrıs Bibliyografyası hazırlanmıştır. (*Bas-
ında Dış Türkler Bibliyografya VI*, 2001: V-XXII)

Türkiye'nin 1992'de kurmuş olduğu Türk İşbirliği
Kalkınma Ajansı (TİKA) 1995'e kadar Türkiye'nin kar-
deş saydığı ve ortak değerlere sahip olduğu ülkelerde
ekonomik, sosyal, kültürel sahada faaliyetler yürütür-
ken bu tarihten sonra yavaş yavaş eğitim ve kültürel
işbirliği projeleri gelişmeye başlamış ancak TİKA'nın
önemi ve etkinliği 2000'li yıllarda artmaya başlamış,

etkinlik sahasını oldukça genişletmiş, ofis sayılarını artırmıştır. TİKA bugün 60 ülkede 62 program ile toplamda ise 150 ülkede faaliyet göstermekte, gerek Türk Cumhuriyetleri gerekse Türkiye Türklüğü ile millet-daş olan topluluklar, başka ülkelerdeki azınlık Türkler ve yarı özerk bir şekilde varlığını sürdüren Türk toplulukları ile ilgili çalışmalar yürütmektedir. (<https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649> Erişim Tarihi: 17. 12. 2021) TİKA'ya ek olarak bilhassa 2016 yılından itibaren Türkiye'de üniversiteler Türklerin yaşadığı bölgelerle ve bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile daha etkili ve işbirliğine dayalı ilişkiler ve programları hayata geçirmeye başlamıştır.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreçte çoğunluğu Türk olan topraklarda millî sınırlar çerçevesinde bir devlet tahayyül edilmiş ve Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra da siyasi sınırlar içinde bir Türk devleti teşekkül etmiştir. Bu teşekkülün öncelikli hedefi sınır sorunlarını halletmek ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsallaşmasını sağlamak olmuştur. Gerek içerde meydana gelen gelişmeler gerekse iki dünya savaşı arasında dünyanın içinde bulunduğu durum Türkiye Cumhuriyeti'ni büyük ölçüde sınırları içinde tutmuştur. Türkiye, etrafındaki manda yönetimleri ve Ege Denizi'nde İtalya hâkimiyeti, Kafkas coğrafyasında Sovyet hâkimiyeti sebebiyle temkinli ve rasyonel politikalar takip etmeye azami ölçüde dikkat etmiştir. Dolayısıyla Türkiye daha çok takip ettiği dış politika şekli ile dünya siyasetine adım atmıştır.

Atatürk Döneminde dış politika süreci yönetilirken Türklüğün menfaatleri de gözetilmiş, zorunlu olarak etkili bir Dış Türkler politikası uygulanamamış olsa da Dış Türk temsilcileri ve ilim adamlarının Türkiye'nin kurumsallaşmasına katkıları, 1926 Bakü Kurultayı'na katılım sağlaması, Balkanlardan yapılan Türk göçlerine kapılarını açması Dış Türk temelli bir politika geleceğinin de başlangıcı olmuştur denilebilir.

II. Dünya Savaşı yıllarında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün takip ettiği siyaset karşısında Türk milliyetçileri Sovyet hâkimiyeti altındaki Türklerin kurtuluşu ümidiyle Sovyet karşıtı bir tutum sergilemişlerdir. Türk milliyetçileri Turancılık suçlamasıyla yargılanmış olsa da Türkiye'de Dış Türkler konusunda gündem oluşturmaya başarmışlardır. Atsız ve çevresi bu konuda yoğun bir faaliyetin içerisine girerken 1950'lerden itibaren milliyetçi dergilerde Hızırбек Gayretullah, Ziyaeddin Babakurban, İsa Yusuf Alpte-

kin, İmre Toth gibi isimlerin de meseleyi ele alması meselenin emperyalizme karşı bir Türklük meselesi olduğunu ortaya koymuştur.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde beka sorunu karşısında ortaya çıkan Türk milliyetçiliği nasıl ki Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına yol olmuşsa II. Dünya Savaşı sürecinde Türkiye'de kendini gösteren Türk milliyetçiliği de Türkiye milliyetçiliği dışına çıkarak Dış Türklerin hürriyet ve bağımsızlık mücadelesini desteklemeye yönelmiştir. Bu süreçte Alparslan Türkeş CKMP ile Türk milliyetçiliğinin siyasileşmesinin daha sonra da MHP ile Türk milliyetçiliğinin kitleselleşmesinin öncülüğünü yapmıştır. Gerek CKMP döneminde gerekse MHP ve 12 Eylül 1980 Darbesi sonrası MÇP ve tekrar MHP çatısı altında kendini ülkücü olarak tanımlayan Türk milliyetçileri Tuna'dan Altaylara, Karadeniz'in kuzeyinden Afganistan'a kadar Türklük âleminin sorunlarını gündeme getirmiş, Kıbrıs konusunda hükümetleri özellikle uyarmış, Kerkük katliamını yıldönümlerinde anmış, bütünüyle Dış Türklere olan ilgisizlikten dolayı hükümetleri eleştirmiş, Türk'ün olduğu bütün toprakları Misak-ı Millî kabul etmişlerdir. 1990'lara gelindiğinde MÇP lideri Alparslan Türkeş "fikirleri gerçek olan lider" olarak anılmaya başlarken bu defa da Dış Türkler meselesinin devlet politikası haline gelmesi için çaba sarfedilmiştir. Türkiye içinde "Yeni Osmanlıcılık" ve "Çok Kültürlülük" talep ve gündemine, dış dünyada da "Küreselleşme" ve "Yeni Dünya Düzeni"ne karşı "Türklüğün Yeni Düzeni", "Türk Jeopolitiği" kapsamında şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Bu bağlamda "Dış Türkler"ın Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet politikası haline gelmesinde Türk milliyetçilerinin etkilerini göz önünde tutarak şu önerilerde bulunabiliriz:

3 Mayıs'ın "Türk Hakları Günü" özel bir gün olarak kutlanması,

"Ergenekon Bayramı"nın ortak millî bayram olarak kutlanması,

Türkiye'de artan Türk dünyası öğrencileri göz önünde tutularak Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi dersinin içeriği çağdaş Türk dünyasını da kapsayacak şekilde yenilenmesi,

Üniversitelerin tüm bölümlerindeki öğrencilerin tercih edebileceği seçmeli "Türk Kültür Tarihi ve Coğrafyası"na yönelik derslerin konulması,

Devlet ve özel televizyonların, radyoların Türk dün-

yasasına yönelik faaliyetlerini artırmaya yönelik yeni ve kalıcı düzenlemeler yapılması,

Üniversiteler bünyesinde ve üniversiteler dışında müstakil olarak Dış Türklere yönelik enstitü ve araştırma merkezlerinin ve faaliyetlerinin çoğaltılması,

Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, Hüseyinzade Ali, Mağcan Cumabay, Süleyman Çolpan, Bekir Sıtkı Çobanzade, Zeki Velidi Togan, Mehmet Emin Resulzade, Hızırбек Gayretullah, Ziyaeddin Babakurban, Necmettin Deliorman, Ebulfez Elçibey, Rauf Denктаş gibi isimlerin Türkiye’de ve dünya Türklüğünde yaşatılması için planlı çalışmalar yapılması,

Türkiye’de bazı üniversite, araştırma merkezi, enstitü, yerleşke, konferans salonu, cadde, sokak, kültür merkezi vb. yerlere bu isimlerin verilmesi,

Türkiye’de “Türk Dünyası Kütüphanesi ve Arşiv Merkezi”nin kurulması,

Üniversitelerin özellikle Sosyal Bilimler alanında Yüksek Lisans ve Doktora Programları’nda Türk dünyasından gelen öğrenciler için özel kontenjan belirlenmesi,

Türk dünyasından gelen öğrenciler için vakıflar kurulması ve burs imkânı sağlanması,

Bütün Dış Türkler arasında “Türk Dünyası” ve “milletdaşlık” kavramının yerleştirilmesine yönelik çabaların artırılması,

Türk dünyasına yönelik nüfus politikalarının ele alınması,

Gerek Türk Cumhuriyetleri gerekse Türk’ün olduğu diğer bölgelerle ilgili iletişim ve etkileşimlerin artırılması

Türkiye’deki milliyetçi dernek, federasyon, vakıf, kurum ve kuruluşların Türk dünyasında yürütecekleri faaliyetlerin desteklenmesi.

KAYNAKÇA

Dergiler

Bizim Ocak

Millî Yol

Mücadele

Toprak

Türkiye Günlüğü

Türkiz

Araştırma-İnceleme Eserleri

AĞANOĞLU, H. Y (2001), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanlar’ın Makûs Talihi*, İstanbul: Kum Saati.

AKÇA, Mehmet (2012), “Sovyetler Birliği’nde Galiyecilik”, *Türkiz*, Yıl:3, Sayı: 17, Eylül-Ekim 2012, 63-101.

AKPOLAT, Y (2008), *Türkiye’de Milliyetçiliğin Sosyolojisi*, Erzurum: Fenomen.

AKYOL, T (1983), *Tarihten Geleceğe*, Ankara: Ocak.

Alparslan Türkeş’in TBMM’deki Konuşmaları-27.05.1960-04.12.1995 (2009), Hüseyin Hüsni Uğur (drl.), Ankara: TBMM Basımevi.

ALPKAYA, F (2013), *Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu (1923-1924)*, İstanbul: İletişim.

ANDİCAN, A (2020), *Türkistan Mücadelesi*, İstanbul: Ötüken.

ANZERLİOĞLU, Y(2016), “Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri”, *Hamdullah Suphi ve Gagauzlar içinde (143-152)*, Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Doç. Dr. Alper Alp (Ed.), Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

BABAKURBAN, Z (1962), *Dış Türkler ve Türkistan Davası*, İstanbul: Doğan Güneş.

Basında Dış Türkler Bibliyografya VI (2001), Ankara: TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı Yayınları.

BORA, T, CAN, K (2016), *Devlet ve Kuzgun*, İstanbul: İletişim.

BOZALGANLI, N. H (2003), *Şah-Mat Bir Yarbayın Kaleminden Azerbaycan Gerçeği*, Kemal Gürel (Akt.), Ankara: Altınküre.

BOZKURT, M. E. “Azlıklar İş i 1”, *Son Posta*, 16 Şubat 1936.

CAN, Â (2007), “Yeni Kafkasya Mecmûası”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 41, 109-122.

COŞKUN, R (2012), “20. Yüzyıl Türk Aydınlanması: Türkiye’deki Turan ve Turan’daki Türkiye”, *Türkiz*, Yıl: 33, Sayı: 17, 43-63.

ÇAĞLAR, E (2018), “Antalya’da Toplanan Türk Kurultayları’nın Tarihi Değerlendirmesi”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 5/6, 241-263.

DANIŞMEND, İ. H (1983), *Türklük Meseleleri*, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası.

DARENDELİOĞLU, İ (1975), *Türkiye’de Milliyetçilik*

- Hareketleri*, İstanbul: Anda.
- ERDEM, G (1975), *Sosyalizm ve Milliyetçilik Üzerine Mektuplar*, İstanbul: Ötüken.
- ? (ty), *Esir Türkler*, Ankara: Ülkü Ocakları.
- EVLİAOĞLU, G (1962), *Su Uyur Komünist Uyumaz*, İstanbul: Toprak.
- GÜÇLÜ, G (2019), *Milliyetçi-Mukaddesatçı Bir Dergi: Toprak Dergisi (1954-1961)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- KAPLAN, M., ENGÜNİN, İ., KERMAN, Z., BİRİNCİ, N., UÇMAN, A (1981), *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- KARA, A (2012), "Türk Dünyasının 20 Yıllık İşbirliği Sürecinde Türkiye ve Kazakistan", *Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye içinde (195-209)*, Doç. Dr. Okan Yeşilot (Ed.), İstanbul: Ümraniye Belediyesi.
- KILINÇ, E (2012), *Damla Damla Yaşadıklarım*, İstanbul: Ötüken.
- Milliyetçi Çalışma Partisi Programı (1988)*, Ankara.
- KUZU, A (2019), *Alparslan Türkeş Dokuz Işık*, İstanbul: Kariyer.
- MHP Meclis'te-Milliyetçi Hareket Partisi'nin TBMM Faaliyetleri (ty)*
- MHP Parti İçi Eğitim Faaliyetleri (1996)*, Ankara: MHP Genel Merkezi Basın Propaganda ve Halkoyu Aydınlatma.
- MHP Seçim Beyannamesi (24 Aralık 1995)
- MÜFTÜOĞLU, R (2006), *Derin Sayfalarıyla Milliyetçi Hareket*, İstanbul: Akis.
- NALBANTOĞLU, M (2010), *Alparslan Türkeş ile Tarihi Aydınlatan Sohbetler*, İstanbul: Toker.
- OKAN, A (2015), *İsmi Lâzım Değil Hatırladıklarım Kırk Ambar*, İstanbul: Ötüken.
- ÖZCAN, Ö (2020), *Türkçüler: Cumhuriyet Devrinde Bir İdealin Takipçileri*, İstanbul: Dergâh.
- ÖZTÜRK, S (2016), *Hızırбек Gayretullah'ın Hayatı, Faaliyetleri ve Doğu Türkistan Davası'ndaki Yeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.
- PARLA, T (1992), *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt: III, İstanbul: İletişim.
- PEKMEZCİ, N. BÜYÜKYILDIZ, N (1999), *Ülkücüler-Öteki Devletin Şehitleri*, İstanbul: Kaynak.
- SARAY, M (1998), *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul: MEB.
- TANÖR, B (2014), *Osmanlı-Türk Anayasal Türk Gelişmeleri*, İstanbul: YKY
- TURHAN, M (2020), *Milliyetçi Hareket*, Ankara: Politika.
- TURHAN, M (2014), *Ülkü Ocakları (1966-1980)*, Ankara: Hazar Matbaacılık.
- TURHAN, M (2016), *Alparslan Türkeş (1980-1997)*, Ankara: Panama.
- TÜRK, V (2012), "1926 Bakü Türkoloji Kurultayı", *Türkiz*, Yıl: 3, Sayı: 17, 25-43.
- TÜRKEŞ, A (1974), *Dış Politikamız ve Kıbrıs*, İstanbul: Kutluğ.
- Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu (2000)*, Ankara: DPT.
- UĞUR, H. H (2018), *Başbuğlu Yıllar*, Ankara: Berikan.
- UZUN, T (2005), *Türk Milliyetçiliği ve MHP*, Ankara: Ebabil.
- YALÇINKAYA, A (1998), "Türk Cumhuriyetlerinin Siyasi Gelişimi", *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları içinde (255-293)*, Alâeddin Yalçinkaya (drl.), İstanbul: Bağlam.
- YAMAN, E. BOLAÇ, A. K, ESATOĞLU, A (2015), *Türkiye'deki Türk Dünyası*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- YEŞİLOT, O. ÖZDEMİR, B (2021), "Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi", *Belleten*, 85/302, 279-309.
- YILDIZ, S (2018), *Tarihten Fikre Fikirden Siyasete Makaleler I*, Ankara: Berikan.
- <https://turan.org/turk-dunyasi-arastirmalari-vakfi/>
Erişim Tarihi: 15.12.2021
- <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>
Erişim Tarihi: 17. 12. 2021

TÜRK MİLLÎ BASININDA BİRİNCİ BASIN KONGRESİ

FIRST PRESS CONGRESS IN TURKISH NATIONAL PRESS

Mustafa SAMUR*
Adnan SOFUOĞLU**

ÖZET

Mustafa Kemal Paşa'nın, Milli Mücadele sürecinde olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara'da Anadolu basınını oluşturmak için mücadele ettiği görülmektedir. Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul basınından birtakım gazetelerin Ankara'dan bağımsız bir şekilde hareket etmesi bu süreci hızlandıran önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Ankara'nın başkent olmasına rağmen matbuat konusunda ve alt yapısında İstanbul kadar imkânlarının olmaması hatta yayınlanan birçok gazetenin merkezinin İstanbul'da olması hükümet yetkileri tarafından tezat bir durum olarak değerlendirilmiştir. Hü-

kümet hem Ankara'yı matbuatın merkezi haline getirmek hem de belli oranda denetim altında tutmak istemiştir. Bu amaçlar doğrultusunda Türkiye'nin "*Birinci Basın Kongresi*" Ankara'da toplanmasına karar verilmiştir. Bu çalışmada da Türk millî basınında önemli bir yere sahip olan *Akşam*, *Cumhuriyet*, *Kurun*, *Tan*, *Ulus* ve *Son Posta* gazetelerinde "*Birinci Basın Kongresi*" başlığı ile ilgili çıkan haberler taranmıştır. Bu gazetelerde köşe yazısı bulunan Asım Us, Peyami Safa ve Ali Naci Karacan gibi dönemin etkin kalemelerinin yazıları da tespit edilmiştir. Bu çalışma, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, "*Birinci Basın Kongresi*" hakkında bilgilere

* Öğr. Gör. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak. e-Mail: mustafasamur@beun.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-1893-8086

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara. e-mail: adnans@hacettepe.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-6967-5482

yer verilmiştir. Diğer bölümlerde ise sırasıyla; çalışmada yer alan gazetelerde “*Birinci Basın Kongresi*” ile ilgili çıkan haber ve demeçler sonrasında ise ilgili gazetelerdeki köşe yazarlarının “*Birinci Basın Kongresi*” hakkındaki yazılarına yer almaktadır. Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Ek olarak, alan yazınlarından, arşiv vesikalarından, zabıt ceridelerinden, hatıratlardan ve süreli yayınlardan yararlanılmıştır. Sonuç olarak, “*Birinci Basın Kongresi*” Türk basınının bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Basını, Birinci Basın Kongresi, İktidar, Hükümet, Köşe Yazarları.

ABSTRACT

It is seen that Mustafa Kemal Pasha struggled to create the Anatolian press in Ankara in the first years of the Republic, as in the process of the National Struggle. The fact that some newspapers from the Istanbul press acted independently of Ankara during the National Struggle and the first years of the Republic, is an important factor that accelerates this process. Although Ankara is the capital city, it did not have as many opportunities as Istanbul in terms of press and infrastructure, and even the headquarters of many newspapers published in Istanbul, has been considered as a contradictory situation by the government authorities. The government wanted to make Ankara as the center of press and to keep it under control to a certain extent as well. In line with these purposes, it was decided to convene Turkey's “First Press Congress” in Ankara. In this study, the news about the “First Press Congress” in the newspapers Akşam, Cumhuriyet, Kurun, Tan, Ulus and Son Posta, which have an important place in the Turkish national press, were scanned. The writings of influential writers of the period such as Asım Us, Peyami Safa and Ali Naci Karacan, who had columns in these newspapers, were also identified. This study consists of an introduction and three main parts. In the introduction, information about the “First Press Congress” is given. In other sections, respectively; after the news and statements about the “First Press Congress” in the newspapers included in the study, the articles of the columnists in the relevant newspapers about the “First Press Congress” are included. In this study, document analysis technique, one of the qualitative research methods, was used. In addition, literature, archive documents, journals, memoirs and periodicals were used. As a result, the “First Press Congress” was evaluated from the perspective of the Turkish press.

Keywords: Turkish Press, First Press Congress, Government, Columnists.

GİRİŞ

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilanından sonra da basına çok önem vermiştir. Özellikle hükümet politikaları gereği Türk basını, Türk milletine Cumhuriyeti, inkılapları tanıtır ve benimsetecek büyük bir kuvvet olarak görmüştür. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Türk milli basınının Cumhuriyet rejimin korucusu olarak değerlendirmiştir. Bu bakımdan bu yıllarda belli gazeteler siyasal ve ekonomik yönden desteklenmiştir. Özellikle Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul basınının Ankara'dan bağımsız bir şekilde hareket etmesi bu süreci hızlandırmıştır. Türk basının Ankara'da şekillenerek rejim ve inkılap kontrolünde olması için 1931 tarihli Matbuat Kanunu oluşturulmuştur. 1931 tarihli Matbuat Kanunu'nun yasalaşmasından önce 1 Haziran 1931 tarihinde Matbuat Umum Müdürlüğü, dünyada yaşanan ekonomik kriz nedeniyle Bütçe Kanunu ile kaldırılmıştır. Fakat 28 Mayıs 1933 yılında yeniden ihtiyaç duyularak Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı olarak tekrar kurulmuştur. Kurumun ilk genel müdürü olarak Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Müdürü olan Vedat Nedim Tör olmuştur (Tör, 2010:22-39). 29 Mayıs 1934 yılında 2444 sayılı Matbuat Umum Müdürlüğü Teşkilatı ve Vazifesine Dair Kanunu'nun Resmi Gazete'de yayınlanarak kurumda birtakım değişikliklere gidilmiştir (Resmi Gazete, 1934:3859). Bu değişikliklerle Matbuat Umum Müdürlüğüne, ülke içinde ve dışında siyasal, iktisadi ve içtimai bakımdan yerli ve yabancı neşriyatı takip etme görevi verildiği gibi ayrıca “*Millî matbuatın inkılâp prensiplerine, devlet siyasetine ve millet ihtiyaçlarına uygun olmasını temin etmek; memleket haricinde Türkiye'yi tanıttırmayı ve menfi propagandalarla mücadeleyi temin etmek*” yetkileri de vermiştir. Bu kanunla Matbuat Umum Müdürlüğü altında istihbarat, neşriyat ve propaganda birimleri açılmış ve bu birimlerin görevleri şu şekilde;

- *Devletin dâhilî ve haricî politikadaki umumî prensipleri, millî ahlâk, haberlerin doğruluğu, yabancı tahrikât ve propagandalar, Devlet icraatının efkârı umumiye layık oldukları ebat ve ehemmiyette arzı, millî kültür, matbuata verilen direktiflerin tatbiki ve matbuat kanunu bakımlarından iç neşriyatı;*

- *Memleketlerin cihan siyasetindeki temayülleri, dâhilî siyasetlerindeki tezahürleri, Türkiye ile olan münasebetleri ve kültür hareketleri bakımlarından haricî neşriyatı takip etmek,*

- *Ecnebi memleketlerde yapılacak propagandanın vasıtalarını hazırlamak,*

- *Memleket dâhilinde radyo neşriyat programlarını tanzim etmek,*

- *Memleket haricinde radyo vasıtası ile propaganda yapmak imkânlarından istifade eylemek.”* tanımlanmıştır (Turan, 2020:2532).

Matbuat Umum Müdürlüğü'nün görevleri, bu düzenleme ile ayrıntılı bir şekilde Resmi Gazete yer alarak yürürlüğe girmiştir (Koçer, 2019:93). Matbuat Umum Müdürlüğü teşkilatın genel müdür yardımcısı Burhan Asaf, memleket masasına Sadri Ethem, raportör Server Rifat İskit görevlendirilirken İngiltere, ABD, Almanya, Fransa, Arapça konuşan ülkeler masasına da görevlendirmeler yapılmıştır (Kardeş, 1980:30). Matbuat Umum Müdürlüğü'nün vazifelerine genel olarak şu şekilde ifade edilebilir. Yurtiçinde ve yurtdışındaki yayınları takip etmek, millî basının inkılap prensiplerine, hükümet politikaları ve milletin ihtiyaçlarına uygun olmasını sağlamak, memleket içinde rejim ve demokrasi esaslarına karşı yapılan yayınlara karşı tedbir almak ve bu çalışmaları yaparken devlet kurumları ile işbirliği yapmak olarak belirtilebilir (Resmi Gazete, 1934:2523). Bu bağlamda hükümetin asıl amacının Ankara'da güçlü bir basın teşkilatı oluşturmak olduğu yapılan düzenlemelerden anlaşılmaktadır. Açıkçası hükümet yetkilileri hem Ankara'yı matbuatın merkezi haline getirmek hem de belli oranda kontrol altında tutmak istediği görülmektedir. Bu amaçlar doğrultusunda Türkiye'nin *Birinci Basın Kongresi* Ankara toplanmasına karar verildi (CHP Programı, 1935:2).

25 Mayıs 1935 yılında üç gün seren Birinci Basın Kongresi yapılarak Türk Basın Birliği'nin kurulmasına karar verilmiştir. Türkiye'nin ilk basın kongresi 1935'te Ankara'daki Dâhiliye Vekâleti konferans salonunda yapılmıştı. Ankara'nın tercih edilmesinin nedeni, bu şehrin Türkiye merkezi ve başkenti olmasından kaynaklandığı söylenebilir (Turan, 2020:2511-2535). *Birinci Basın Kongresi'nin* toplanma amacı; gazeteler ile Basın Genel Direktörlüğü arasında iş birliği sağlamak, Türk basınının kültür alanında etkili olarak kullanmak, gazetecilerin ilerleme ve yükselme yollarını araştırmak ve Türk Basın Birliği'ni, oluşturmak olarak belirtilmiştir (Turan, 2020a). Birinci Basın Kongresi, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın;

“Sayın arkadaşlar, İlk Türk Basın kurultayını açıyoruz. İnsanlık tarihinin, son soysallık evresini, izleyen etkenlerin başında basın olmuştur. Bir memleketin, son soysallık evresine, girme tarihi olarak, Rönesans

gösteriliyor. Bu evreye en son girenlerden, biri de biziz. Bunun sebepleri arasında, bu memlekete basının çok geç ve güç, girmesi de sayılmalıdır. Türkiye’de basına değer ve önem verilmesi, Kemalist rejimin, bir eseri-dir. Bu kurultay da basına verilen değer ve önemin, en canlı belgesidir. Türk Basını, en güç ve en çetin şartlar altında, çalıştığı zamanlarda bile, ödevlerini yapmış olmakla övünebilir. Onu temsil edenleri saygı ve sevgi ile selamlarım. Taassubun ve istibdadın, karanlık devirlerinde az da olsa, burada, saygı ile anmak, hepimiz için borçtur. Mütareke ve kurtuluş yıllarındaki, Türk Basınının atılgan ve ideal çalışmalarını, devrin tarihi övenle sayfalarına geçirecektir. Bayağ ve hain erkelere hizmet eden bozguncu ve kaypak basın, ulusun haklı ve yerinde iğrentisi ve tiksintisi önünde, layık olduğu, sonu bulmuştur. Bugünkü Basınımız ise, böylelerini artık bağrında taşımamaktadır, taşıyamaz ve taşıyamayacaktır. Arkadaşlar, Atatürk Türkiye’si gibi, hayatın bütün sosyal, siyasal, ekonomi ve kültürel alanlarında, en geniş ve en derin, devrimlere sahne olmuş bir ülkede Basına yüklenen ödevlerin, ne kadar çeşitli ve ne kadar ağır olduğunu hep biliyoruz. Açıkça söyleyebilirim ki bizde Basın işleri Cumhuriyet rejiminin ve ulusal idealin istediği dereceye, henüz varmış sayılmaz. Kamâlizm, hiç bir alanda olanı ve yapılanı son ideal sayarak onunla kanmaz ve kalmaz. Her zaman daha iyiye, daha güzele ve daha doğruya yükselmesi ulusal amacının ve dinamik canlılığın, bir gerekebilir. Basın işlerini de daha iyi daha doğru ve daha güzel ve yolunda ilerletmeği Cumhuriyet hükümeti, kendi için ödev sayar. Bu Kurultay, bu vargıları yerine getirmek için başvurulmuş araçlardandır. Basının iyileşmesi, güzelleşmesi, yayılması, verimli ve faydalı bir hale konması, bu Kurultayın hem toplanma sebebi, hem de çalışma konusudur. Basının en başlı ve elemanları, onun çeşit çeşit kollarında çalışanlardır. Açıkça söylemek gerekir ki, bu ertik bizde henüz kurulmamıştır. Basın iş bölümlerinin hiçbirisi, henüz kökleşmiş bir ertiğin görevini vermez. Bu kadar ciddi, soravlı ve şerefli bir ertiğin taşınması lâzım gelen kaliteleri henüz tam elde edememiştir. Bu kadar büyük bir soravın, bu kadar yüksek bir şeref, taşıyıcısı olan sizlerin bugünkü Türkiye ölçüsünde, bir organizasyondan yoksun kalması doğru değildir. Ayrı ayrı yerlerde ve başka zamanlarda kurulan Basın kurumlarından, en çok yaşama anıklığını göstermiş olan İstanbul Basın Kurumu, birçok hayırlı hizmetleriyle övünebilir. Fakat bu kurum İstanbul’a özgü olarak kalmıştır. Gerekli olan yetke ve ödevlerle bezenmiş, bütün Türkiye basını ve bunun çeşitli kollarını, kavrayacak bir Basın Kurumudur. Kurultayın, önemle dikkate alacağı işlerden biri de şüphesiz, ulusal eyitim ve siyasal oydam araçlarının

başında olarak tanıdığımız ve etkisini her gün tazeleyen ve yayan gazete ve gazetecilik işlerimiz olacaktır. Bizde basın, Cumhuriyet devrinde en çok büyümüş ve ilerlemiş kolu gazetedir. Fakat, sarfedilen bunca emeklere, maddi ve tinsel kapitallere rağmen tiraj ve sürüm artmamaktadır. Gazetelerimizin şekli ile satışı arasındaki ayırım, başka memleketlerle ölçülünce, bu karşılaştırma birincinin lehine ise de, ikincisinin çok aleyhindedir.” şeklindeki konuşması gazetede yer almıştır (Kurun,1935:9).

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya’dan sonra Basın Genel Direktörü Vedat Nedim Tör söz almıştır. Vedat Bey, gazetelerin Türk inkılabının prensip ve ideallerini halka ulaştıran en önemli propaganda aracı olduğunu vurgulayarak konuşmasına başlamıştır. Vedat Bey, basının halkın siyasal, ekonomik ve kültürel eğitiminde okul görevini üstlendiğini, Türk basının dünyadaki gibi siyasal partilerle parçalanmadığını ulusal olduğuna değinmiştir (Basın Genel Direktörlüğü, 1936:23). Kongreye katılan ve konuşma yapan bir diğer kişi de Necip Ali Küçüka’dır.

Necip Bey, *“Bizim daha doğrusu inkılâbın matbuattan istediği şey nedir? Arkadaşlar biz büyük devrim atlayışları geçirmekte olan bir milletiz ve kendi amacımız içinde ilerlemekteyiz. Biz bu amacımız içinde ilerlerken matbuatın da bizimle beraber bir havada ve bizimle beraber el ele aynı heyecan ve imanı kalplerinde taşıyarak ve çarparak yürümesi lazımdır. Denilebilir ki matbuat bu vazifesini şimdiye kadar yapmıyor muydu? Hiç şüphe yok ki büyük Türk Devrimi’nde, Türk matbuatının büyük faydası ve çok büyük tesiri olmuştur. Ama biz bütün inkılâp havası içinde matbuatın teşriki mesai etmesine kıymet ve ehemmiyet veriyoruz. Mesela İnkılâp Fırkası aile esaslarına ehemmiyet verir ve hürmet eder. Binaenaleyh matbuatımızda da ona nazaran bir hava esmesi lazımdır. İnkılâp Fırkası daima realiteye ehemmiyet verir. Binaenaleyh birçok hikâyelerin hakikatlerle alakası olmayan tarihi hikâyelerin bizim zihniyetimizle inkılâp zihniyeti ile alakası yoktur. Yani bu itibarla ve bu nokta-i nazardandır ki bütün matbuatın da bizim yaşadığımız inkılâp havası içinde yaşamasını arzu ve temenni ederiz...”* şeklinde konuşmasını yapmıştır (Basın Genel Direktörlüğü, 1936a).

Necip Bey, o dönemki basınına inkılap matbuatı olarak tanımlayarak Halk Fırkası’nın Türk basınından isteklerini sıralamıştır. Necip Bey, özellikle matbuatın, Halk Fırkası ile heyecanla beraber yürümesi gerektiğini ve Türk basınının önemli görevler üstlendiğini bundan sonra da inkılap arzusu içinde görevler üstlenmesi gerektiğini aktarmıştır. Ayrıca İnkılap Fir-

kası’nın aile esaslarına dikkat ettiğini bundan dolayı Türk matbuatının da Türk ailesi kavramına dikkat etmesi gerektiğini aktarmıştır (Basın Genel Direktörlüğü, 1936b).

Birinci Basın Kongresi gerçekleşirken bir taraftan da kongre esnasında oluşturulan komisyonlar tarafından rapor hazırlamıştır. Bu raporlardan ise Kültür Komisyonu’nun hazırlığı rapor oldukça dikkat çekici olduğu görülmektedir. Çünkü Kültür Komisyonu, Türk gazeteciliğin nicelik gazeteciliğinde ziyade nitelik yani kalite gazeteciliğine geçmesinin gerektiğini dile getirmiştir. Komisyon aslında gazetelerdeki sayfa sayılarının azaltılmasını istemiştir. Bu durumun nedeni ise özellikle İstanbul’daki gazetelerin sayfa yarışına girmesi ve kâğıtların dışardan gelmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Kültür Komisyonu’nun nitelik olarak bahsettiği ise gazetelerin inkılap ve rejim için çalışmasını, memleket davalarını halka ileterek halkı bilinçlendirmek ayrıca Türk gençliğini doğru bir yönlendirmek olarak özetlenebilir. Ayrıca kongre esnasında gazete okurlarının isteklerini anlamak için bir anket yapılmıştır. Ankete katılanlara *“gazetenin şeklinden ve içindeki yazılardan memnun musunuz, okuduğunuz gazetede ne gibi şeyler bulmak istersiniz?”* sorusu yöneltmiştir. Gelen cevaplar radyo ve gazeteler aracılığı ile kamuoyuna duyurulmuştur. Anket katılan okurlar, gazetelerin pahalı olması, sayfaların çok ve büyük olmasından yakındığı gibi cinayet haberlerin ilk sayfadan verilmemesini, İttihat ve Terakki ve padişahlara ait hikâyelerden vazgeçilmesini istemiştir (Basın Genel Direktörlüğü, 1936c).

Birinci Basın Kongresi’nde kapanış konuşmasını Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya yapmıştır. Kaya, kapanış konuşmasında İkinci Basın Kongresi’nin 1 yıl sonra yapılabileceğini akabinde ise 2 yılda bir Basın Kongreleri’nin yapılmasının uygun olacağını teklif etmiştir (Basın Genel Direktörlüğü, 1936d). Bu süreci takip ettiğimizde İkinci Basın Kurultayı 19 - 21 Aralık 1975 tarihinde İstanbul’da 40 yıl sonra İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Konferans Salonu’nda yapılmıştır (Basın Genel Müdürlüğü, 1976:30).

Birinci Basın Kongresi’nden sonra gazeteciler Ankara’da bir gün daha misafir edilmiştir. Gazetecilerin Ankara’daki faaliyetleri, Vedat Nedim Tör’ün eşliğinde Yüksek Tarım Enstitüsü’nü ziyareti ile başlamıştır. Kongreye katılan gazetecileri burada Tarım Bakanı Reşat Muhlis Erkmek karşılamış ve Çubuk Barajı’nın Ankara şehrine vereceği su hakkında gazetecilere bilgiler verilmiştir. Bu esnada gazeteci Ahmet Cevdet Bey’in vefatı üzerine Hacı Bayram Camii’inde kılınan

cenaze merasimine Birinci Basın Kongresi'ne gelen gazeteciler de katılmıştır. Ahmet Cevdet Bey'in kabri gazetecilerle birlikte Cebeci mezarlığına defnedilmiştir. Gazetecilerin Ankara'daki etkinlikleri Samanpazarı'ndan Atatürk Orman Çiftliği'nin ziyaretiyle devam etmiştir. Burada gazetecileri Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya karşılayarak demiryolları inşaatı ve Zonguldak Limanı hakkında gazetecilere bilgiler vermiştir. Gazetecilerin Ankara ziyareti Keçiören'de bir kahvede noktalananmıştır. Burada gazetecilik alanı ile ilgili konuşmalar yapılmıştır. Son konuşmayı CHP Genel Sekreteri Recep Peker, şu şekilde;

"Biz, sadece bir gösteriş, bir manifestoyu yapmak için değil, bir ve beraber gidişte öz amaç olan karşılıklı anlaşmamızı kuvvetlendirmek için toplanmış bulunuyoruz. Toplanmamızın konusunu önce de belirtmiştim. Bu Keçiören köşesindeki konuşmamız, üç gün önce parti çatısı altındaki konuşmamızın bir devamıdır. Benim tarafımdan söylenecek yeni bir şey olmamak ve arkadaşlarımızın söyleyeceklerini dinlemek gerekirdi. Ancak bir kaç sözle bugünkü konuşmamızı açmak istedim. Arkadaşlar; biliyorsunuz ki, yeni Türkiye, bütün dünyanın gözünde şimşek gibi çakan, kafaları şaşırtıcı ve gözleri kamaştırıcı bir hız almış, bu hızla ileriye doğru gitmektedir. Bir devlet ve oluştta büyük varlığa dayanak olacak inan özünün önemi büyüktür. Devlette bu özü politika yapar. Yeni Türkiye varlığının dayanağı olan, Türk fertlerini birbirine bağlayarak kitleleştiren onu karşı varlıklar üstünde zinde bir kuvvete çıkaran Kamâlizmdir. Kamâlizm bir ruhtur. Onu ruhlaştıran ana doktrinler vardır ki her hangi bir masa başında yazılmış cümlelerden ibaret değildir. Yeni Türkiye, doğuşundan bugüne kadar savaşlar, çeşitli hâdiseler, çalışmalar ve çatışmalar içinde büyümüştür. İşte yıl sayısı bakımından kısa, fakat içine sıkışan hadiseler bakımından çok kesif ve olgun olan bu zaman parçasının kristalize olmuş neticeleridir ki Cumhuriyet Halk Partisinin programına esas teşkil ediyor. Her cemiyet için, her ulus için bir müşterek inan ve ülkü bağı, bir müşterek hız alma kaynağı vardır. Her köklü ulusta bu ülkü birliğin esaslarına rastlarız. İşte yeni Türkiye'nin de böyle bir köklü ve kolları bir tek hedefe doğru yürüten ülkü bağı vardır ki adına Kamâlizm diyoruz. Bir ulusun bütün idare edenleri, yazarları, söz söyleyenleri, o ulusun menfaati için, böyle bir kutsal ana fikir etrafında birleşmiş olmalıdır. Biz şuna inanıyoruz ki, hele bu dördüncü kurultayda kabul edilmiş yeni geniş programla, rejimimizin takip ettiği yolda hiç bir karanlık nokta kalmamış ve bizim kendimize has ve kendimize en uygun hayat formülümüz bu programda saptanmıştır. Her hangi bir aykırı fikir, bu doktrinlere çarptığı zaman onun kendi hayatıyeti ve kendinde mevcut olan kuvvet önünde hafif

bir dalga gibi geri çekilmeğe mahkûm kalacaktır. Kurultayın onadığı son program, bugünkü hayat icap ve şartlarına göre, hele kendimize uygunluk bakımından en mükemmel, eksiksiz ve bütün başka formüllerden üstündür. Ancak biz doğmalara değil hayata bakarak ileri gidiyoruz. Ne parti bir tekke, ne de onun vücuda getirdiği program bir ayet... Biz, gidişimizde zamanın icaplarına sıkı sıkıya bağlıyız. Yarın zaman gerekliklerinin bizi ne gibi şartlarla karşılayacağını bilemeyiz. Yalnız bir şey biliyoruz; yurdun ve ulusun önde ve ileride olması için deneç ve sağduyu neyi gösterirse onu yaparız. Onun için hiç bir zaman değişmeyecek olan Kamâlizm ana ruhunun dışında, tatbik şekilleri üzerinde iyiyi, doğruyu, güzeli nerede bulursak almak ve benimsemek yolundayız." yapmıştır (Ulus, 1935:1).

Birinci Basın Kongresi'nin sonucunda gazeteciliğin kaliteli olması, Türk Basın Birliği'nin kurulması, İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Trabzon'da basın birliklerinin oluşturulması önerilmiştir (Üstün, 2011:107-126).

TÜRK MİLLİ BASININDA BİRİNCİ BASIN KONGRESİ

Birinci Basın Kongresi, Türk milli basını tarafından yakından takip edildiği görülmektedir. Özellikle *Akşam*, *Cumhuriyet*, *Kurun*, *Tan*, *Ulus* ve *Son Posta* gazeteleri kongreyi takip ederek ilk sayfalarında Birinci Basın Kongresi hakkında bilgileri okurlarına aktarmıştır.

İlk olarak *Akşam* gazetesi "*Matbuat Kongresi Dün Sabah Toplandı*" başlığı altında Birinci Basın Kongresi'nin toplandığını Matbuat Kongresi'ne katılmak için İstanbul'dan gazetecileri bu sabah Ankara'ya geldiğini ve Ankara'daki gazeteciler tarafından istasyonda karşılandığını yazmıştır. Ayrıca kongrenin saat on birde vilayetler evi salonunda İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından açıldığı ve salonda her bakanlıktan murahhaslar ve birçok saygınlılar (vekil) olduğu gibi Başbakan İsmet İnönü ve Parti genel sekreteri Recep Peker'inde katıldığını yazılmıştır. Kongrede ilk önce İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın açılış konuşmasını yaptığını akabinde ise Vedat Nedim Bey'in basın işleri ile ilgili konuşma yaptığını belirtilmiştir. Daha sonra ise İsmet İnönü'nün alkışlar arasından kürsüye gelerek gazetecilerin hava tehlikesi yani tayyarecilik hakkında yazılar yazması gerektiği böylece hava tehlikesine karşı halkın bilinçlendirmesi gerektiğine okuruna aktarmıştır. *Akşam* gazetesi son olarak Kurultay başkanlığına Denizli saygınlı Necip Ali, Kültür Encümenliği'ne Asım Us, Meslek Encümenliği'ne Ziya Gevher'in

seçildiğini belirterek yazısını noktalamıştır (Akşam, 1935:1)

Cumhuriyet gazetesi de bu süreci yakından takip etmiştir. Cumhuriyet gazetesi “Türkiye birinci basın Kurultayı dün sabah Ankara’da toplandı” başlığı altında konuya değinmiştir. Gazete kurultayı İçişleri Bakanı bir söylevle açtığını, İsmet İnönü ile birçok saygınlara da toplantıya katıldığını ayrıca kurultayda Atatürk’e “Bugün Ankara’da çalışmaya başlayan Birinci Basın Kurultayı’nın yüksek varlığınıza ve Türk devrimine candan bağlılığını bildiren saygılarını yüksek katınıza arz ederim.” şeklinde telgraf çekildiği yazmıştır (Cumhuriyet, 1935:1). Cumhuriyet gazetesi bir gün sonraki haberinde “Basın Kurultayı Bugün Çalışmasını Bitirecek” başlığı altında kurultayda Gazetecilik Akademisi ve Gazeteciler Birliği kurulması için karar alındığı okura iletilmiştir (Cumhuriyet, 1935:1). Cumhuriyet gazetesi “Basın Kurultayı Dün Dağıldı” başlıklı haberinde Başbakan, İçişleri Bakanı’nın nutukları ve Atatürk’e candan bağlılık telgrafı ile kurultayın kapandığını yazmıştır (Cumhuriyet, 1935:1). Ayrıca Cumhuriyet gazetesi “Basın Kurultayı Üyeleri Dün Ankara’yı Gezdiriler” başlıklı haberinde basın kurultayı delegeleri Halk Fırkası Genel Sekreteri eşliğinde Ulus Basımevinde buluşarak Ankara’yı tanıma gezintisine çıktığını ilk önce Ziraat Enstitülerine oradan Çubuk Barajı’na, daha sonra Ahmet Cevdet’in cenaze merasimi için Hacı Bayram Camisi’ne ve Orman Çiftliğine gidildiğini yazmıştır (Cumhuriyet, 1935:1).

Birinci Basın Kurultayı ile ilgili yazısı bulunan diğer bir gazete Kurun gazetesidir. Kurun gazetesi “Basın Kurultayı Açıldı” başlıklı haberinde Birinci Basın Kurultayı’nda İçişleri Bakanı, Halk Fırkası Genel Sekreteri ve Matbuat Genel Direktörü’nün birer konuşma yaptığını yazmıştır (Kurun, 1935:1). Başbakan İsmet İnönü’nün Basın Kurultayı’ndaki konuşmasında gazetecilik ve basın işlerinden ziyade dünyadaki ve Türkiye’deki hava tehlikesi üzerinde durmuştur (Kurun, 1935:9). Kurun gazetesi Birinci Basın Kurultayı’nda **İçişleri Bakanı Şükrü Kaya**’nın açılış konuşmasını ilk sayfasında paylaşmıştır. Kaya ise basının insanlık tarihinde önemli olduğunu Türkiye’de basına değer verilmesinin gerektiğini ayrıca basının mütareke ve Milli Mücadele döneminde önemli görevler üstlendiğini belirtmiştir. Atatürk Türkiye’sinde basına ağır ödevler yüklendiğini ancak hala Cumhuriyet rejiminin ve ulusal idealin istediği dereceye ulaşamadığını vurgulamıştır. Türk basının verimli ve faydalı olması için bu kurultayın önemli olduğuna değinmiştir (Kurun, 1935:9). Kurun gazetesi “Hükümetle Basın Arasında

Bağlantı İşini Görecek Bir Organ” başlıklı haberinde gazetelerde sayfa yarışından vazgeçilmesi gerektiğinin, kitap yayım işlerinin devletçe yapılması ve bütün yazıcıların bir basın kurumuna bağlanması gerektiğinin görüşüldüğünü haberine yer vermiştir (Kurun, 1935:1).

Son Posta gazetesi de Birinci Basın Kurultayı’na yer vermiştir. “Gazeteci de Kongreye Giremezse” başlıklı haberinde Basın Kurultayı’nı yakından takip etmek için muhabiri Naci Sadullah’ı Ankara’ya gönderdiklerini fakat muhabirlerinin oluşturulan komisyonlara üye olmadığı için giremediğini hatta dinleyici olarak dahi giremediğinden yakınmıştır (Son Posta, 1935:1). Son Posta gazetesi yazarlarından bir kişinin komisyona katılamamasının tarihi sürecini takip ettiğimizde Son Posta gazetesinin 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı destekleyen yazılara yer vermesi ve 1931 tarihli Matbuat Kanunu’nun oluşma aşamasında ve sonrasında muhalif tutum sergilediğinden kaynaklandığından algılanabilmektedir.

Tan gazetesi “Basın Kongresi Açıldı” başlıklı haberi ile sürece destek verdiği görülmektedir. Haberin içeriğinde Türk basının ödevini yaptığını yazarak yukarı değindiğimiz konuşmacıların sözlerine gazete yer vermiştir (Tan, 1935:1).

Ulus gazetesi “Birinci Basın Kurultayı” başlığı ile Basın Kurultayı’nın açılışını okuruna iletmıştır. Gazete ilk Türk Basın Kurultayı’nın açıldığını gazetecilerin Ankara’ya geldiğini kurultaya her kesimden yoğun katılım olduğunu delegelere Basın Genel Direktörlüğü tarafından hazırlanmış rozet ve birer dosya dağıtıldığını bu dosyanın içinde Dünya Matbuatına Bir Bakış adlı 85 sayfalık çok güzel bir eser ile La Turquie Kemalist’in son sayısı, Fransızca Vu dergisinin Türkiye hakkında çıkardığı özel sayı, Ankara’daki Güvenlik Anıtı’nın fotoğrafları ve delegelerin isimlerinin yazıldığı bir broşür olduğu yazılmıştır (Ulus, 1935:1). Ulus Gazetesi “Basın Kurultayında Komisyon Çalışmaları” başlıklı haberinde Basın Kurultayı’nda üç komisyon oluşturulduğu bunlardan ilkinin gazetelerle hükümet arasında çalışmaları düzenleyen komisyon olduğunu ve bu işleri yürütecek bir kurum oluşturulmasına karar verdiğini, ikinci komisyon olan Kültür Komisyonu’nun İstanbul’da salgın olarak görülen sayfa yarışmasının önüne geçilmesine gerektiğine, gazetecilikte kalitenin önemli olduğuna ve Genel Direktörlük tarafından ileri sürülen sekiz maddeyi kabul ettiğini yazmıştır. Gazete bu maddeleri; devrim ve memleket davalarının halka daha iyi ve canlı olarak verilmesi, memleketin ve halkın yakından bilinerek yazılması,

çeşitli malzemenin mimari uyumunu ve tinel tutarlılığının güzel bir tarzda sağlanması, doğru ve ciddinin sansasyon ve sen ben davasından üstün tutulması, önemli meseleleri ve hele komşu memleketler hakkında en doğru ve en faydalı tarzda halkın aydınlatılması, halk ve gençlik üzerinde menfi etkiler yapacak yazılara yer verilmemesi, iç ve dış siyasette devletin ve ulusun her zaman göz önünde tutulması olarak yer almıştır. Gazete bu komisyonun aldığı bir kararın ise dergi ve kitapların geniş ölçüde yayılması için yayım işlerinin hükümetçe en uygun görülecek şekilde devlet eliyle yürütülüp ileri götürülmesini faydalı bulduğunu ve bu dileğin hükümete bildirmesinin önemli olduğu haberidir. Kurultay'da oluşturulan üçüncü komisyonun ise Ertik Komisyonu olduğunu bu komisyonun Türk yazıcılarının, bir basın kurumuna bağlanmasını ve bu yeni kurumun ödevini yapabilecek şartlarla makinelerinin alınmasını lazım gördüğünü ve merkezi Ankara'da olmak ve gerekli yerlerde şubeler açılmak üzere Türk Basın Kurumu'nun kurulmasının gerektiğine karar verdiği ayrıca bu kurumun ödevleri devletin basın evleri arasındaki ilişki kurması gerektiğini başyazarlardan başlayarak gazetede tüm çalışanların bu kuruma dâhil olması gerektiğini başlarında birer komisyon olması gerektiğini okura iletmiştir. İstanbul Basın Kurumu'nun ise yeni kurum içinde yeniden organize edilerek, oluşacak olan Türk Basın Kurumu'nun İstanbul şubesi olarak çalışması gerektiği haberin içeriğinde yer almıştır. Ayrıca gazetecilerin inkılap yolundaki çalışmalarını kuvvetlendirmek için bilgilerini arttırmak ve gazetecilerin iki ya da üç yılda bir yoklama yapılarak diploma verilmesi gerektiğini komisyon kurum programını yapacak kurula üye seçimlerini CHP'nin ve hükümetle işbirliği yapılarak programını meydana konmasını gerektiğini okura iletmiştir (*Ulus*, 1935:1). *Ulus* gazetesi "*Birinci Basın Kurultayı Dün Kapandı*" başlıklı haberinde Basın Kurultay Başkanı Şükrü Kaya'nın Ankara'da şehir lokantasında verdiği yemeğe Başbakan, Bakanlar dâhil yoğun katılım olduğunu, merkezi Ankara'da bir Basın Birliği'nin kurulması gerektiğini ayrıca kaliteli gazeteci yetişmesi için gazetecilerin sayısının kontrolü bir şekilde artması gerektiğini, basın yayın işlerinin devletçe düzenlenmesi gerektiği konularının üzerinde durulduğunu yazmıştır (*Ulus*, 1935:1).

KÖŞE YAZARLARININ BİRİNCİ BASIN KONGRESİ'Nİ DEĞERLENDİRMESİ

Birinci Basın Kongresi hakkında *Kurun* ve *Tan* gazetesinde köşe yazarlarının yazıları tespit edilmiştir. *Kurun* gazetesinde Asım Us'un bir, *Tan* gazetesinde Peyami

yami Safa'nın üç ve Ali Naci Karacan'ın bir tane köşe yazıları bulunmaktadır.

Bu çalışmada, ilk olarak *Kurun* gazetesi yazarlarından Asım Us (Öztürk, 1995:79)¹ Bey'in Birinci Basın Kurultayı ile ilgili yazıları incelenmiştir. Asım Us, *Kurun* gazetesindeki "*Basın Kurultayı*" başlıklı köşe yazısında İstanbul ve Anadolu'daki gazetecilerin Ankara'da toplanacağını ve Basın Kurultayı'nın yapılacağını, kurultayda gazeteciler ile hükümeti ilgilendiren işler hakkında görüşmelerin gerçekleşeceğini yazmıştır. Ankara'da böyle bir kurultay toplanma teşebbüsünün İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'dan geldiğini Şükrü Kaya'nın fikir ve ülkü adamı olduğunu ayrıca gazetecilik de yaptığını vurgulamıştır. Asım Bey, Türkiye'de basın konusunun uzun yıllardır tartışma konusu olduğunu özellikle hükümet ve devlet adamlarının gazetelerden ve gazetecilerden şikâyetçi olduğu gibi aynı şekilde gazetecilerin de hükümetten ve devlet adamlarından şikâyetçi olduğunu yazmıştır. Ayrıca her nedense hükümet ile Türk basını arasındaki münasebetler iyi bir nizamla girmediğini bunun asıl sebebinin hükümet merkezinin Ankara'da olması basımevlerin çoğunun ise İstanbul'da olmasından kaynaklı olduğunu yazmıştır. Bu türlü zorluklarını azaltacak çarelerin Birinci Basın Kurultayı'nda görüşüleceğini yazmıştır. Bu bakımdan yazar Basın Kurultayı'nı ileri bir adım olarak değerlendirmiştir. Ortadaki köklü anlaşmazlıkların hükümet ve gazeteciler tarafından görüşülerek aşılmaya çalışılacağına değinmiştir. Us, hükümet gazetecileri ile diğer gazetecilerin ortak paydada buluşmasının şart olduğunu Harf İnkılabı'nda olduğu gibi basın yoluyla başarılacak çok fazla inkılap hareketinin olduğunu hükümet ve basın adamlarının el ele vermesi gerektiğini yazmıştır. Yazar, bu bakımdan Basın Kurultayı'nın Türk ulusu çok önemli olduğunu vurgulamıştır (Us, *Tan*, 1935:1).

Tan gazetesi yazarlarından Peyami Safa (Ayvazoğlu, 2008:437-440)² Bey'in Birinci Basın Kongresi ile ilgili-

1 Mehmet Asım Us, Manisa'nın Gördes İlçesinde doğdu. Beşiktaş Askeri Rüştiyesi ve Vefa İdadisini bitirdikten sonra Mülkiye'ye girdi. 1909'da Gördes ve Elmalı Kaymakamlığını yürüttü. Bu görevleri bıraktıktan sonra Tanin gazetesinde yazarlık yaptı. 1918'de Ahmet Emin Yalman'la Vakıf gazetesini çıkardı. TBMM III. Dönem milletvekilleri seçimine katılarak Artvin Milletvekili seçildi. 1967 yılında bir trafik kazası neticesinde hayatını kaybetti. Bkz., Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM, III. Dönem 1927-1931, III. Cilt*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 79.

2 Peyami Safa, 2 Nisan 1899'da İstanbul Gedikpaşa'da doğdu ve ismi Tevfik Fikret tarafından konuldu. Babası Trabzonlu köklü bir aileye mensup olan şair İsmail Safa, annesi Server Bedia Hanım'dır. Savaş şartlarında geçim sıkıntısı artan annesinin

li üç tane köşe yazısı kaleme aldığı tespit edilmiştir. Peyami Safa, *Tan* gazetesindeki ilk köşe yazısını “Düşündükçe” bölümü altındaki köşesinde “Gazetelerin Kalitesi” adlı köşe yazısını kaleme almıştır. Yazar, Ankara’daki Birinci Basın Kongresi’ne katılmadığını ve kongrede tartışılan en önemli konunun ise gazetelerin kalitesi olduğu haberini aldığını yazmıştır. Safa, hükümetin bu noktadaki titizliğini anladığını ve bu tavrını çok yerinde bulduğunu vurgulamıştır. Safa, sadece gazetelerden değil, herhangi bir şeyden kalite istemek, o şeyin etrafından cevheriden ve kabuğundan özüne doğru yaklaşma iradesinin olgunlaşmanın ilk şartı olduğunu fakat iyi bir yazının kalitesi denince ne anlaşılması gerektiğinin tartışılması gerektiğine değinmiştir. Kaliteli bir yazının kendi içinde iyiliğinin ve özlüğünün bilinmesi gerektiğini aktarmıştır. Kültürsüz okuyucular için yazılan bir yazının da iyisi ve kötüsü olduğunu kalite olarak değerlendirilmesinin zor olduğunu değinmiştir. Yazar, gazetelerin bu anlamda kalitesini okuyucu seviyesinin belirleyeceğine değinmiştir. Varlıklarının ilk şartı kendilerini okutmak olan gazeteler, okurların ortalama (vasatı) kültürleri arasındaki denge kurmaya mecbur olduğunu bu bakımdan herkesin gözlerini gazetelerden önce mekteplere çevirmesi gerektiğini aktarmıştır. Gazeteciler kadar okurların kültür seviyesinin kalitesinin arttırılmasının da önemli olduğunu yazmıştır (Safa, Tan, 1935:2). Peyami Safa’nın, Basın Kurultayı devam ederken ikinci yazısı “Fikir Madrabazları” başlığı ile gazetede “Düşündükçe” bölümü altında yer almıştır. Peyami Bey, gazeteciliği, kumar, alışveriş ve teknik bilgi olarak görenlerin gazeteci olmadığını ve bir miktar

para ile Babiali yokuşunda yazıhaneler tutarak, büyük afişlerle gazeteler çıkartarak gazeteci olunamayacağına bunun bir kumar olduğunu belirtmiştir. Yazar, bir kısım gazetecinin ise kâğıdı kâğıtçıdan yazıyı yazıcıdan alarak gazetecilik yapmaya çalıştığını bunun ise sadece bir alışveriş olduğunu gazeteciliğe kazanç unsuru olarak bakılamayacağını aktarmıştır. Gazeteciliğe sadece kazanç olarak bakan bu kişilerin Babiali yokuşunda bekleyerek çıkarmak istedikleri gazete için muharrir çevirip fikir avlamaya çalıştığını ve iki günde bir muharrir değiştirdiğini aktarmıştır. Diğer bir kesimin ise gazetecilik mesleğinden yetişmemesine rağmen sadece teknik bilgi ile kâğıdın cinsi, mürekkep ayarı, sayfa düzeni, posta günü gibi özellikleri dikkate alarak gazetecilik yapmaya çalıştığını hiçbir fikri olmayan bu kişilerin gösterişli gazete çıkarmalarına rağmen muharrir sınıfından olmadığı için gazetelerinin tutunamadığını yazmıştır. Bu bağlamda anlaşılanın gazeteciliğin sadece teknik bilgi bilme işi olmadığını aktarmıştır. Peyami Bey, gazetecinin fikir ve haber satan adam olduğunu ve sadece sattığı gazetenin sayısına bakanların devrinin ise geçtiğini, bir matbaa sahibi olmaktan ziyade bir fikri temsil etmenin daha önemli olduğunu aktarmıştır. Gazetecileri bir kitapçıdan bir matbaacıdan ayıran en önemli farkın da bu olduğunu vurgulayarak yazısını noktalamıştır (Safa, Tan, 1935:2). Peyami Safa, kurultay esnasındaki üçünde yazısını “Bir Fikir ve İki Söylev” başlığı ile kaleme almıştır. Yazar, Şükrü Kaya’nın ve Recep Peker’in Ankara’da gazetecilere verdikleri söylevlerde birleştikleri fikir üzerinden yazısını yazmıştır. Safa, İçişleri Bakanına göre Türk inkılabı, sağ ve sol ideolojilerinin dar kalıpları içine sığdırılamayacağı gibi Halk Partisinin değerli Genel Sekreterine göre de Türk devriminin gidişi birtakım tariflere ve doğmalara takılıp kalmadığını sözlerini desteklemiştir (Safa, Tan, 1935:2).

Tan gazetesi yazarlarından Ali Naci Karacan (Tanju, 2011:30)³ ise Birinci Basın Kurultayı ile ilgili köşe ya-

yükünü hafifletmek için Posta-Telgraf Nezaretinde göreve başlatıldı. Ardından 1917 yılında Boğaziçi’ndeki Rehber-i İttihat Mektebi’ne muallim olarak girdi. 1918 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi’nde çalıştı. Mütareke döneminde öğretmenlik mesleğinden ayrıldı. Cumhuriyet’in ilânının ardından “*Son Telgraf*,” “*Son Saat*” ve “*Son Posta*” gazetelerinde çalıştı. Ayrıca Zekeriya Sertel tarafından çıkarılan “*Resimli Ay*” mecmuasında çalıştı. 1930’ların başında Ağaoğlu Ahmet’in çevresinde oluşan fikir hareketine katılarak liberalizme kayd. Bu arada keşfettiği Cahit Sıtkı’yı (Tarancı) “*Cumhuriyet*” gazetesinde üç yazıyla kamuoyuna tanıttı. Kemalist inkılâbın felsefi temellerini kurmaya çalıştığı “*Türk İnkılâbına Bakışlar*”da aynı yıl neşredildi. *Cumhuriyet*’ten ayrıldıktan sonra (9 Ağustos 1940) *Yeni Mecmua*’da yazmaya başlayan Peyami Safa ardından “*Tasvir-i Efkâr*”a geçti. Bu arada Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç tarafından çıkarılan *Çınaraltı* mecmuasına milliyetçilik anlayışını temellendirdiği yazılar veriyordu. 1950 yılında Bursa’dan milletvekili aday olduysa da seçimi kazanamadı. 15 Haziran 1961 tarihinde Çiftelavuzlar’da bir dostunun evinde öldü ve iki gün sonra Edirnekapı Mezarlığı’nda toprağa verildi. Beşir Ayvazoğlu, “Peyami Safa (1899-1961)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, Cilt 35, s. 437-440.

3 Ali Naci Karacan (1896-1955) İstanbul’da doğdu. Galatasaray Lisesi’nde okuduğu yıllarda ilk yazıları *Servet-i Fünun* ve *Rübab* dergilerinde yayımlandı. Mezuniyetinden sonra Yunus Nadi’nin yönetimi altında yayımlanan *Tasvir-i Efkâr*’da çalışmaya başladı. Üç yıl sonra Ahmet Cevdet’in yayımladığı *İkdam*’a geçti. I. Dünya Savaşı’nda Von Der Goltz Paşa’nın tercümanlığını yaptı. Mütareke döneminde Milli Mücadele’yi destekleyen Akşam gazetesinin kurucuları arasında yer aldı. Lozan Barış Konferansı’nı izleyen Türk gazetecileri arasındaydı ve 20 yıl sonra bu döneme dair anılarını Lozan kitabında yayınladı. *İkdam*, *Tan*, *Politika*, *İnkılâp* ve *Bugün* gazetelerini çıkardı. 1936-48 döneminde Anadolu Ajansı Bulgaristan temsilciliği ile İsviçre basın ataşeliği görevlerini üstlendi. Bkz. Sadun Tanju, *Doludizgin Milliyet’in Kurucusu Ali Naci Karacan: Bir Gazetecinin Hayatı*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,

zısı kaleme alan son kişidir. Ali Naci Karacan'ın, Tan gazetesindeki "Basın Kurultayında" başlıklı köşe yazısı gazetenin ilk sayfasında yer almıştır. Karacan, Basın Kurultayı'nın cumartesi toplandığını üç gün çalışarak pazartesi günü dağıldığını bu çalışmaların sonunda Türk basın tarihinde yeni bir çağın başladığını aktarmıştır. Basın Kurultayı'nın iki amacı olduğunu bunlardan ilkinin, işbirliği, meslek ve kültür komisyonları oluşturmak, ikincisinin ise hükümetin, partinin ve gazetecilerin vaziyetlerini sorunlarını ortadan kaldırarak uyum içinde çalışmasının sağlamak olduğunu yazmıştır. Yazar, kendisinin hükümet ve gazeteler arasındaki aksaklıkların giderilmesi için oluşturulan komisyonda görevli olduğunu ayrıca hükümet adına ise Dışişleri Bakanı Genel Sekreteri Numan Rifat, Basın Genel Direktörü Vedat Nedim, parti adına da Necip Ali'nin katıldığını yazmıştır. Bu komisyonda gazetecilerin sorunlarını çekinmeden dile getirdiği gibi Cumhuriyet Hükümeti ve Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan komisyon üyeleri bu sorunları dinleyerek çözüm aradığını belirtmiştir. Diğer komisyonlarda da işleyişin bu şekilde yürüdüğünü yazan yazar, bu kongre sayesinde gazetecilerin dertlerinin son bulacağı kanısına vardığını aktarmıştır. Karacan, Kurultay'ın sonunda komisyon raporlarının okunduğunu ve raporların şu fikirlerin çıktığını yazmıştır. Bunlar; gazeteciliğin meslek haline getirilmesi ve gazeteler ile hükümet arasında temas ve münasebetleri düzenleyecek bir organ oluşturulması gerektiğini, ülkedeki gazetelerin memleket için çalışmasının önemli olduğunu ve partiye bağlı gazeteciye rejimin yüksek prensipleri ile hükümetin iç ve dış siyasetine takip etme imkânının verileceğini ve bu ana çizgiler üzerinde partili gazetecisinin her an haberli ve uyanık olmasının zeminin sağlayacağını yazmıştır. Yazar, bu sebeplerden dolayı, Basın Kurultayı'nın aldığı kararların büyük devrime yakışır bir dönüm noktası olarak vurgulamıştır. 25 – 27 Mayıs 1935 tarihini yazar, sadece Türk basının tarihi için değil ayrıca Türk İnkılabı için de yeni bir ileri atılış olarak görmüştür (Karacan, Tan, 1935:1).

SONUÇ

Türk milli basınının, Birinci Basın Kurultayı'nı yakından takip ederek sürece tanıklık ettiği gibi sürecin şekillenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Türk milli basını, özellikle siyasilerin demeçlerini ve Birinci Basın Kurultayı ile ilgili haberleri ana sayfadan okurlarına iletmiştir. Böylece Türk milletine yaşanan süreç hakkında anlık bilgiler vermeye çalışmıştır. Ça-

lışmada adı geçen gazetelerinden *Son Posta* gazetesi dışındaki gazetelerin süreci desteklediği görülmektedir. Türk basını üzerine siyasilerin konuşmalarındaki en önemli farklılık ise Başbakan İsmet İnönü'nün Basın Kurultayı'ndaki konuşması olmuştur. İsmet Paşa, Birinci Basın Kurultayı'nda gazetecilik ve basın işlerinden ziyade dünyadaki ve Türkiye'deki hava tehlikesi üzerinde durduğu görülmektedir. Çalışmada adı geçen yazarlar da Birinci Basın Kongresini yakından takip etmiş ve desteklemiştir. *Kurun* gazetesi yazarlarından Asım Us, hükümet ve gazetecilerin aralarındaki birtakım anlaşmazlıkların bu kongre sonucunda çözüleceğini vurgularken *Tan* gazetesi yazarlarından Peyami Safa'nın gazetelerinin kalitesine yönelik yazılar kaleme almıştır. *Tan* gazetesinden Ali Naci Karacan da Birinci Basın Kongresi'ni Türk basını ve Türk inkılabı için yeni ve ileri bir adım olarak değerlendirmiştir.

Özetle Birinci Basın Kongresi, Ankara'da Anadolu basının oluşturulmak istenmesinin bir girişimi olarak nitelendirilebilir. Bunun için 1933 yılında Matbuat Umum Müdürlüğü'nün Dâhiliye Vekâletine bağlanarak yeniden hayata geçmesi bu sürecin en somut göstergesidir. Bu yıllardaki mevcut basın ise "Hükümet Basını" yerine "İnkılap Basını" olarak tanımlanmaya başladığı görülmektedir. Bu kongrede yaşanan tek eleştiri ise *Son Posta* gazetesi muhabiri Naci Sadullah'ın kongrede bir komisyona girmek istemesine rağmen komisyon toplantısına alınmaması olmuştur. Bu süreçte belirtilmesi gereken diğer bir unsur ise çok partili hayata geçiş denemelerin başarısızlıkla tecrübe edilmesi sonucunda Devlet Erkânı'nın hiç zaman kaybetmeden rejimi ve inkılapları yaygın hale getirmek için Türk basınına da yanına alarak çalıştığıdır. Bu bağlamda Devlet Erkânı, ulus devleti oluşturmak için kurumları tek bir çatı altında toplamaya çalışmıştır diyebiliriz.

KAYNAKÇA

Resmi Gazete

Resmi Gazete, 2444 sayılı Matbuat Umum Müdürlüğü Teşkilatı ve Vazifesine Dair Kanunu 29 Mayıs 1934, s.3859.

Sürelî Yayınlar

Basın Kurultayı Açıldı, *Kurun*, 26 Mayıs 1935, 9.

Birinci Basın Kurultayı Üyeleri Ankara'da, *Ulus*, 29 Mayıs 1935, 1.

Matbuat Kongresi Dün Sabah Toplandı, *Akşam*, 26 Ma-

- yıs 1935, 1.
- Türkiye Birinci Basın Kurultayı Dün Sabah Ankara'da Toplandı, *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1935, 1.
- Basın Kurultayı Bugün Çalışmasını Bitirecek, *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1935, 1.
- Basın Kurultayı Dün Dağıldı, *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1935, 1.
- Basın Kurultayı Üyeleri Dün Ankara'yı Gezdiler, *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1935, 1.
- Basın Kurultayı Açıldı, *Kurun*, 26 Mayıs 1935, 1.
- Basın Kurultayı Açıldı, *Kurun*, 26 Mayıs 1935, 9.
- Basın Kurultayı Açıldı, *Kurun*, 26 Mayıs 1935, 9.
- Hükümetle Basın Arasında Bağlantı İşini Görecek Bir Organ, *Kurun*, 27 Mayıs 1935, 1.
- Gazeteci de Kongreye Giremezse, *Son Posta* 28 Mayıs 1935, 1.
- Basın Kongresi Açıldı, *Tan*, 26 Mayıs 1935, 1.
- Birinci Basın Kurultayı, *Ulus*, 26 Mayıs 1935, 1.
- Basın Kurultayında Komisyon Çalışmaları, *Ulus*, 27 Mayıs 1935, 1.
- Birinci Basın Kurultayı Dün Kapandı, *Ulus*, 27 Mayıs 1935, 1.
- Us Asım Basın Kurultayı, *Tan*, 26 Mayıs 1935, 1.
- Safa Peyami, Gazetelerin Kalitesi, *Tan*, 28 Mayıs 1935, 2.
- Fikir Madrabazları, *Tan*, 29 Mayıs 1935, 2.
- Bir Fikir ve İki Söylev, *Tan*, 30 Mayıs 1935, 2.
- Karacan Ali Naci, Basın Kurultayında, *Tan*, 30 Mayıs 1935, 1.
- Kitap, Makale
- Ayvazoğlu, B. (2008). Peyami Safa (1899-1961), *TDV İslam Ansiklopedisi* Cilt 35, 437-440.
- Basın Genel Direktörlüğü (1936). *Birinci Basın Kongresi*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Basın Yayın Genel Müdürlüğü (1976). *İkinci Türk Basın Kurultayı*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- CHP Programı, (1935). *Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır*, Ankara: Ulus Basımevi.
- Kardeş, F. (1980). *Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 60 Yılın Hikâyesi*, Ankara: Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Koçer, D. N. (2019). Türkiye'de "Kamu Diplomasisi"-nin Kurumsallaşması: Matbuat İdaresi'nden İletişim Başkanlığına, *Konya Sanat Dergisi*, Sayı 2, 93.
- Öztürk, K. (1995). *Türk Parlamento Tarihi. TBMM, III. Dönem 1927-1931, III. Cilt*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Tanju, S. (2011). *Doludizgin Milliyet'in Kurucusu Ali Naci Karacan: Bir Gazetecinin Hayatı*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tör, V. N. (2010). *Yıllar Böyle Geçti*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Turan, M. (2020). Türkiye'de Kemalist Basının Gelişim Aşamaları Birinci Basın Kongresi (1935), *Belgi Dergisi*, Sayı 20, 2523.
- (2020). Türkiye'de Kemalist Basının Gelişim Aşamaları ve Birinci Basın Kongresi 1935, *Belgi Dergisi* 2(20), 2511-2535.
- Üstün, H. (2011). Türkiye'de Gazete Dağıtımını Yaygınlaştırma Girişimleri (1930-1945), İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı 34, 107-126.

SELÇUKLULARIN UYGULADIKLARI SAVAŞ HİLELERİ

WAR CHEATS APPLIED BY THE SELJUKS

Yasemin TURAN*

ÖZET

Maddi ve manevi olanakların ortaya konularak gerçekleştirildiği savaş, tarihi süreç boyunca tüm insanlığın kaçınılmaz bir gerçeği olmuştur. Kimi devletler izledikleri savaş stratejileri sayesinde en az kayıplarla savaşı kazanırlarken; kimi devletler de yanlış stratejilerden dolayı büyük kayıplar vermişlerdir. Bu anlamda savaşın, iyi stratejilerle desteklenmesi son derece önemlidir. Tarihin her döneminde uygulanan stratejilerden en göze çarpanı ise, hileler olmuştur.

Harp hiledir prensini ilke edinen Selçuklular, savaş hilelerini ustalıklı uygulamışlardır. Sahte ricat ve pusu, kamp ateşleri

yakmak, yürüyüş izini kaybettirmek, sahte mektuplar ve haberler yaymak, casus kullanmak, kesik başı veya miğferi mızrak ucuna takarak dolaştırmak, düşmana psikolojik baskı uygulamak, düşmanın maddi kaynaklarına zarar vermek, yenilmiş gibi yapmak, düşmanı kendi tarafına çekmek gibi çeşitli taktik ve hileler kullanmışlardır. Bu çalışmada temel kaynaklar ve araştırma eserlerden hareketle, Büyük Selçukluların ve Türkiye Selçuklularının uyguladıkları savaş hileleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti, Savaş, Hile, Taktik

* Doktora Öğrencisi | PhD student. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ) Programı, İzmir, TR. Dokuz Eylül University, Institute of Social Sciences, History (Medieval) Programme, İzmir, TR. ORCID: 0000-0001-9075-6327. yaseminellik93@hotmail.com

ABSTRACT

War, in which material and spiritual possibilities are revealed, has been an inevitable fact of all humanity throughout the history. While some states won the war with the least losses thanks to the war strategies they followed; some states have also suffered great losses due to wrong strategies. In this sense, it is extremely important to support the war with good strategies. The most striking of the strategies implemented in every period of history has been cheating.

The Seljuks, who adopted the principle of war is cheating, applied war tricks skillfully. False retreat and ambush, burning campfires, losing the trail of walking, spreading fake letters and news, using spies, putting a cut head or helmet on the spear point, applying psychological pressure to the enemy, damaging the enemy's material resources, pretending to be defeated, pulling the enemy on his side They used various tactics and tricks. In this study, the main source of research works and mind, the Great Seljuks and Turkey will be examined stratagem implemented by the Seljuks.

Keywords: Great Seljuk State, Turkey Seljuk State, War, Trick, Tactics

GİRİŞ

Dünya tarihinin kaçınılmaz gerçeklerinden olan savaş, iki askerî gücün maddeten ve manen çarpışması anlamına gelmektedir. Bu çarpışmadaki amaç, düşmanın iradesine çeşitli maddi ve manevi araçlarla egemen olmak ve kendi iradesini ona kabul ettirmektir. Kısacası savaşın amacı, düşmanı yenmek ve ona hükmetmektir¹. Bunu sağlayabilmek için, savaş-taki uygulamalarda düşmana kıyasla üstünlük sağlanmalıdır. Bu üstünlüğü sağlayan en önemli stratejilerden birisi ise aldatma ve hiledir². Savaşın, iyi savaş

stratejileri ve hileleri ile desteklenmesi gerekir³. Ak-lın en mükemmel ürünlerinden birisi olan savaş hileleri, maddi ve manevi araçlar içerisinde en dikkat çekicisidir. Beceri ve zekâ gerektirmesi açısından diğer taktiklerden ayrılmaktadır⁴.

Savaşta düşmandan gerçek amaçları, güçleri ve planları gizleyerek, düşmanı kandırmak için alınan önlemler olarak tarif edilebilen hile, tarihin her döneminde örneklerine rastlanılan mühim bir savaş stratejisi olmuştur⁵. Yüzyıllar öncesinden bu yana dünya tarihinde bir milletin savaşta vazgeçilmez unsurlarından birisi haline gelmiştir. Tarihi süreç boyunca her devlet savaşı kendi yararına döndürecek bazı önlemler almışlardır⁶. Hile, bu önlemlerin en önemlilerinden birisi olmuştur. Onun önemine dair yüzyıllar önce, savaşın aldatmaca üzerine inşa edilmiş hileli bir iş olduğunu söyleyen ünlü stratejist Sun Zi, *Savaş Sanatı*⁷ adlı eserinde dikkat çekmektedir. Bu eserde Sun Zi, planlamanın önemine vurgu yaparak, hesapsız bir savaş yapılamayacağını, savaşın bir kandırmaca ve hileden ibaret olduğunu, zafer kazanmak isteniyorsa aldatmacalı yollara başvurulması gerektiğini belirtmektedir⁸.

Sun Zi'den yüzyıllar sonra kaleme alınmış Ioannes Kinnamos'un *Historia* adlı Ortaçağ Bizans kaynağın-

Devlet Teşkilatı, Ankara 2002, s. 212-213.)

- 3 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2016, s. 293.
- 4 Ahmet Özdal, *Türklerin Savaş Sanatı aldatıcı taktikler & farklılaşan stratejiler*, İstanbul 2008, s. 132.
- 5 Özdal, aynı yer.
- 6 Salih Demirbilek, "Sun Zi'nin Savaş Sanatı ile Orhon Yazıtları Arasındaki İlişki Üzerine", *JOTS*, 2/1, 2018, s. 25.
- 7 Bu eser, Çin klasiklerinden birisi olarak kabul edilmektedir. (Erkan Göksu, *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı*, İstanbul 2018, s. 25.) Modern askeri stratejilerinin tümünün temelini oluşturan önemli bir eserdir. Sun Zi'ye atfedilen bu askeri strateji kitabının orijinal adı ise *Sun Usta'nın Askerlik Kuralları* idi. Eserde, savaşmadan kazanmak için düşünülmüş kurallar, savaş öncesi hazırlıklar ve savaşta uyulması gereken taktikler yer almaktadır. (Demirbilek, agm., s. 26; Sun Tzu, *Sun Tzu: Savaş Sanatı*, çev. Pınar Erturan, İstanbul 2017, s. 5; Hayrettin İhsan Erkoç, *Sun-zı Bingfa'nın İngilizce ve Türkçe Çevirileri*, İstanbul 2017, s. 1) *Savaş Sanatı*, savaş konusunda duygusal olmaktan çok akılcı bir yaklaşımla savaşa bakmaktadır. Sun Zi, bu eseriyle savaşmanın nedenlerinin doğru anlaşılmasının savaş sorununu ne şekilde çözüme kavuşturabileceğini, hatta çatışmaların daha ortaya çıkmadan ne şekilde önlenebileceğine kılavuzluk etmektedir. (Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Adil Demir, İstanbul 2008, s. 10.)
- 8 Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, Çince Aslından çev., Pulat Otkan-Giray Fidan, İstanbul 2019, s. 1-2; Gökben Bayramoğlu, "Küçük Balık Büyük Balığı Yutabilir Mi? Rekabet Stratejilerinin Anlaşılmasında Sun Tzu'nun "Savaş Sanatı" Taktiklerinden Dersler", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 2018, 53 (1), s. 185.

- 1 Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005, s. 163.
- 2 Naime Ayanak, *Selçuklu Devri Savaşlarında Strateji ve Taktik*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s. 75. Hile ilgili Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*'te, "Ülker" kavramını kullanmıştır. Bu kelimenin savaşta bir kurnazlığı ifade ettiğini ve bunun adının da ülker çeriğ olduğunu belirtmiştir. Şöyle ki: "Savaşta 'ülker çeriğ' denen bir kurnazlık vardır: Askerler her yandan bölük bölük toplanır; birisi ilerleyince ötekiler de ona uyar. Bu hile ile yenilme işi az olur." (Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I*, çev., Besim Atalay, Ankara 1985, s. 95.) Burada bahsedilen ülker çeriğ adlı taktik, sahte ricat olabileceği gibi, savaş sahasının şartlarına göre birliklerin kendi inisiyatiflerini kullanmakta özgür olup, dağılıp toplanmaları şeklinde gerçekleşen bir savaş taktiğini de ifade etmiş olabilir. (Reşat Genç, *Karahanlı*

da da, Sun Zî'nin tavsiyelerine benzer ifadeler dikkat çekmektedir. Nitekim "...strateji bir sanattır..." diyen Ioannes Kinnamos, bu eserde bazı kişilerin askerî bilgiden yoksun olduklarından dolayı işleri berbat ettiklerini, bazı kişilerin ise, askeri bilgiye çok az sahip olmalarına rağmen idare etme sanatının mühim bir kısmını bilmediklerini vurgulamaktadır. Savaşta uygulanacak hile ve strateji üzerinde titizlikle düşünülmesi gerektiğini, stratejiyi yürüten kişinin daima uyanık kalmasını ve zamanında değişiklik yapmayı bilmesini belirtmektedir. Bu bakımdan *Historia* adlı esere göre savaşta başarı bazen kuvvetten ziyade kurnazlığa dayanabilir ve zafere yönelik hedeflerde başarıya ulaşmak için hangisinin kullanıldığının pek önemi yoktur⁹.

Savaşta düşmanı aldatma, onun dikkatini dağıtmayı sağlar. Böylece düşman, uygulanan hile sayesinde hiç beklemediği yer ve zamanda mağlup olur. Fakat burada dikkat edilecek nokta, hilenin düşmanı ikna edici seviyede olmasıdır. Çünkü hile, ne kadar ikna edici olursa, düşmanın şüpheleri o kadar ortadan kalkar. Şüpheleri ortadan kalkan düşman, karşı tarafın tesirinde kalarak bilinçsizce hareket etmeye başlar¹⁰. İşte burada asıl görev sultana düşmektedir. İslam tarihçisi Râvendî'nin de belirttiği üzere, sultan akıllı, cesaretli ve uyanık olmalı, harpten anlamalı ve muharebeler içinde bulunmalıdır. Savaş zamanı harp saflarının kaç tane olacağını, çeşitli düşmanlara karşı farklı yerlerde orduyu nasıl idare edeceğini çok iyi bilmelidir¹¹.

Türkler, kendilerini korumak ve bağımsızlıklarını sürdürebilmek için tüm yolları denemekten çekinmemişlerdir. Savaş ise onlar için son çıkar yol olmuştur. Sorunlarını barışla çözemiyorlarsa savaşmaktan uzak durmamışlardır¹². Bu bakımdan dünya tarihinde, askerî kültür ve savaş sanatı bakımından öne çıkan milletlerin bir listesi yapılacak olsa, tarihi süreçte birçok siyasî ve askerî başarılarla sahip olan Türkler, herhalde bu listenin baş sıralarında yer alırlardı. Nitekim Türklerin savaş sanatındaki ustalıkları, savaşlarda uyguladıkları stratejiler, hileler, kullandıkları silahlar ve silahları kullanmadaki becerileri bu durumun en açık göstergelerindedir¹³.

Bu anlamda Türklerle ilgili savaş ve savaşçılıktan bahsederken, üzerinde durulması gereken en önemli unsur strateji ve taktiktir. Zira Türklerin zamanı, mekâna ve şartlara göre farklı askeri strateji ve taktikler uyguladıkları bilinmektedir¹⁴. Bu anlamda Türk savaş sanatı, özellikle meydan savaşlarında kendisini daha açık bir şekilde belli etmekte ve Türk orduları için tüm taktikler savaş meydanında gerçekleşmekteydi. Çünkü Türklerin, meydan savaşlarında başarılı olmalarının birçok sebebi bulunmaktaydı. Bu sebeplerden en önemlisi savaşlarda uygulanan sürpriz hücumlar, baskınlar, yıpratma ve yıldırma faaliyetleri, uzaktan savaş, taktik gereği geri çekilerek pusuya çekme, kuşatma ve imha gibi çeşitli savaş stratejileriydi¹⁵. Bu bakımdan Türk komutanları, ordularının başında stratejik ve taktik alanında başarılı uygulamalar yürütmüşlerdir. Onların yürüttükleri uygulamalarının çoğu, düşmanı aldatma ve yanıltma prensibine dayanmıştır¹⁶.

"Türkler'in harplerde şehirlere girmek ve nehirleri geçmek hususundaki hileleri..."¹⁷ ifadesini kullanan el-Câhiz, Türklerin kendileri ile savaşanların akıllarından bile geçemeyecek derece ilginç hileler uyguladıklarını belirtmektedir¹⁸. Ayrıca el-Câhiz, Türklerle ilgili olarak "Tâkip olunmazlar, başkalarını tâkip ederler"¹⁹ ifadesini kullanarak, onların savaş stratejilerine dikkat çekmektedir. Türklerin atlı süvariler olduğunu da vurgulamaktadır. Pusu kuranların onlar arasından seçildiklerini belirtmektedir²⁰. Bu anlamda Aksaraylı Kerimeddin Mahmud'un da belirttiği üzere, "...harp hiyledir"²¹ prensibini ilke edinmiş olan Türkler, tarih boyunca gerçekleştirdiği savaşlarda düşman karşısında çeşitli savaş hileleri yürütmüş-

9 Ioannes Kinnamos, *Historia (1118-1176)*, haz. Işın Demirkent, Ankara 2001, s. 124.

10 Alyanak, agt., s. 75.

11 Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, C. I, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 209.

12 Alyanak, agt., s. 1.

13 Erkan Göksu, *Okla Yükselen Millet Türklerde Ok ve Okçuluk*, İs-

tanbul 2018, s. 23; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 1; Ahmet Nural Özdal, *Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı (XI-XIV. yy)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 70.

14 Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s. 41.

15 Koca, *Selçuklular'da Ordu*, s. 164-165; Fadime Alandağlı, *Selçuklu Devri Savaşlarında Sürpriz Baskın Korku ve Panik*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 9; Özdal, agt., s. 70.

16 Alyanak, agt., s. 76.

17 Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1967, s. 92.

18 el-Câhiz, *Türkler'in Faziletleri*, s.73.

19 el-Câhiz, *Türkler'in Faziletleri*, s.70.

20 el-Câhiz, aynı yer.

21 Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, *Müsameret-al-ahyar (Selçukî Devletleri Tarihi)*, çev. M. Nuri Gençosman, Ankara 1943, s. 191.

lerdir. Savaş hilelerin en çarpıcı örnekleri ise Selçuklular zamanında görülmektedir. Anna Komnena'nın da ifade ettiği üzere, kurnazlık konusunda çok yaratıcı olan Selçuklular²², hileyi savaş meydanlarında harikulade şekilde uygulamışlardır²³.

İyi bir başkomutan, savaşta uygulanacak olan strateji ve taktikten çok iyi anlamalıdır. Aksi takdirde, çok sayıda askere sahip olsa bile, savaşta başarı sağlayamaz²⁴. İşte düzenli ve disiplinli bir orduyu ellerinde bulunduran Selçuklu sultanları ve komutanları, savaşta ustalık ve becerinin yanında akıllı, zekâyı ve kurnazlığı da her zaman kullanmışlardır²⁵. Ustaca geliştirdikleri stratejiler, her savaşta çeşitli şekillerde uygulamaya koydukları aldatma ve hile taktikleri sayesinde savaşlarda başarı elde etmişlerdir²⁶. Savaş hilelerinin düzenlenmesinde hava şartlarının ve coğrafyanın kendilerine sağladığı fırsatları da daima göz önünde bulundurmuşlardır²⁷. Bu ise her zaman komutanların dikkat etmesi gereken görevlerden birisi olmuştur. Nitekim Mâverî de eserinde savaş sırasında komutanların görevlerinden birisinin "*Düşmanla savaşabilecek kritik bir arazi kesimi aramak. Otağı, suyu, siperleri, mevzileri,, çevresi münâsib bir yer seçmek*"²⁸ olduğunu belirterek, bu hususa dikkat çekmektedir.

Selçuklular, düşmanın hareketini, psikolojik durumunu çok iyi analiz edip²⁹ kendilerinin ve düşmanlarının güçlü ve zayıf taraflarını çok iyi bilmişler ve planlarını buna göre yapmışlardır³⁰. Râvendî eserinde bu konuya şu şekilde işaret etmektedir: "...hükümdar düşmanın ne yaptığını bilmezse, ona karşı tedbir alamaz. Satranç oynayan nasıl kendi oyununu gördüğü kadar karşısındakinin de oyununa dikkat ederse, hükümdar da halini mazbut tuttuğu gibi, düşmanın halinden de haberdar olmalıdır"³¹.

SÜRPRİZ BASKIN

Bir ordu ne kadar güçlü olursa olsun, korku ve panik o ordu için en tehlikeli durumlardan birisidir. Çünkü bu iki durum, insanın düşüncesini ve hareketini bozmakta, cesaretini kırmakta ve savunma gücünü azaltmaktadır³². Düşmanın içinde bulunduğu vaziyetin üstesinden gelemeyeceği endişesini doğurmakta ve bu durum askerler üzerinde panik yaratmaktadır³³. Böyle durumlarda düşünme ve savaşma kabiliyeti yitirilme, birey ve toplum genellikle kaçmaktan başka bir davranış sergileyememektedir³⁴. Bu bakımdan savaşın gidişatı ve sonucu üzerinde çok büyük bir tesir oluşturmaktadır³⁵.

Korku ve panik anında bir birey diğer bireyin hareketini, doğru ve yanlış olmasına dikkat etmek sizin taklit etmektedir. Bu durum genellikle savaş sırasında sürpriz baskına uğramış ordularda yaşanmaktadır³⁶. Savaşların gidişatı üzerinde mühim etkiler bırakan ve düşman üzerinde korku salan fiili bir hareket olan³⁷ sürpriz baskın, bir askeri gücün, karşı tarafın hazırlanmasına ve önlem almasına imkân tanımadan umulmadık yerde ve zamanda aniden yapmış olduğu saldırılara verilen isimdir. Ortaçağ İslam kaynaklarında Türklerin düzenledikleri sürpriz baskınlara, "türktaz" denilmektedir³⁸. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı eserinde ise baskın kelimesi "Basığ" şeklinde geçmektedir. Basığ kelimesinin ifade ettiği anlam ise, "*Gece baskını yapılacak olan ve ansızın düşmanın yakalanacağı yer*" şeklinde verilmektedir³⁹.

Savaşta güç dengesini kesin bir biçimde değiştirebilen en önemli taktiklerden birisi olan⁴⁰ sürpriz baskınlara temelinde mutlaka bir hile yatmaktadır⁴¹. Çünkü bu taktikte dikkat edilmesi gereken unsurlar arasında hız, yeterli istihbarat⁴², aldatma veya

22 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 480.

23 Alandağlı, agt., s. 22-23.

24 Nilay Ağırnaslı, *Selçuklu Hükümdarlarının Başkomutanlık Özellikleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 89.

25 Muharrem Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*, İstanbul 2018, s. 252-253; Özdal, age., s. 117-118; Alandağlı, agt., s. 48.

26 Alyanak, agt., s. 80.

27 Alandağlı, agt., s. 22-23.

28 Ebû'l-Hasan el-Mâverî, *El-Ahkâmü's-Sultâniyye (İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku)*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1976, s. 50.

29 Alandağlı, agt., s. 61.

30 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I. Cilt Kuruluş Devri*, Ankara 2016, s. 296.

31 er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 208.

32 Salim Koca, "Sürpriz Baskın, Korku ve Panik Olaylarının Türkiye Selçuklu Devri Savaşlarındaki Rolü ve Etkisi", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara 2011, s. 280, 285.

33 Alyanak, agt., s. 27.

34 Koca, "Sürpriz Baskın, Korku ve Panik", s. 280-281.

35 Koca, "Sürpriz Baskın, Korku ve Panik", s. 280, 285.

36 Koca, "Sürpriz Baskın, Korku ve Panik", s. 280-281.

37 Özdal, age., s. 134-135; Alandağlı, agt., s. 3.

38 Koca, "Sürpriz Baskın, Korku ve Panik", s. 279; Özdal, age., s. 109; Alandağlı, agt., s. 10.

39 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, s. 372.

40 Tolga Eryaşar, *İş Dünyasında Savaş Stratejileri*, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 59.

41 Alandağlı, agt., s. 23.

42 İstihbarat kelimesi, Arapça "İstif'al" babındadır ve "h-b-r" kökünden gelmektedir. Kelimenin kök anlamı, sözle veya yazıyla

şaşırtma gibi metotlar bulunmaktadır. Bu metotlar, sürpriz baskınlara katkıda bulunan faktörlerdir⁴³. Metotlar iyi bir plan dâhilinde yürütülürse, baskın sonucunda düşman karşı tarafa saldırabilmek için zaman kaybetmektedir⁴⁴. İşte Türkler, girdikleri her savaşta düşmanları üzerinde kısa vakitte hâkimiyet sağlayabilmek ve sonuca ulaşabilmek için genellikle saldırılarını sürpriz baskın şeklinde yapmışlardır⁴⁵.

Tarihi süreç boyunca, Türk ordusunun düzen ve disiplini her zaman dikkat çekmiştir⁴⁶. Düzenli bir orduya sahip olan Türk orduları, düşmana hiç beklenmedik bir zamanda saldırarak düşman ordularının felaketi haline gelmişlerdir⁴⁷. Düşman ordusunda şaşkınlık meydana getiren bu baskınlar, birkaç saat içinde netice almayı tercih eden Türklerin savaşında en belirli özelliklerden birisi olmuştur⁴⁸. Bu bakımdan sürpriz baskınlar, klasik Türk savaş taktiği olarak değerlendirilmektedir⁴⁹.

Sürpriz baskınlar, otlaklar, yüksek dağlık alanlar ve ormanlık sahalarda saklanıp düşmanın hiç beklenmediği yer ve zamanda karşısına çıkarak korkutma ve şaşırtma şeklinde yapılmıştır⁵⁰. Komutanlar, kurnazca hareketleri, hızları ve hileleri sayesinde düşmanlarına karşı başarı baskınlar düzenlemişlerdir⁵¹. Bizans tarihçisi Niketas Khoniates, Türklerin bu baskınlarına dair şu şekilde dikkat çekici bilgiler vermektedir: *“Bunlar bir eşkiya çetesi gibi durmadan Bizanslıları baskına uğrattıyor ve yağmıyorlardı. Sık sık iş açık savaşa dökülüyor ve her seferinde bunlar Bizanslıları bozuyorlardı. Türkler atlarının süratine güvenerek yoğun bir bulut gibi ansızın Bizanslıların üzerine çöküyor ve Bizanslılar daha mızraklarını kullanmadan rüzgâr gibi ortadan kayboluyorlardı”*⁵².

Selçuklular, genellikle meydan savaşından kaçı-

narak, düşmanlarını sürpriz baskınlarla yıpratmayı tercih etmişlerdir. Bunun için yüksek tepelere ve dağlara saklanıp, düşman ordusunu beklemişler ve onları gafil avlamışlardır⁵³. Düşmanın yığınak merkezlerine, önemli yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına yönelik yapılan bu harekâta, düşman güçsüz duruma gelinceye kadar devam edilmiştir⁵⁴. Bazen de düşmanın dar bir geçit veya nehirden geçişi esnasında, onların öncü kuvvetleri arasındaki kopukluktan yararlanıp ani baskınlar düzenlemişler ve düşmanı perişan etmişlerdir⁵⁵. Böylece Selçuklular, bir meydan savaşına başlamadan önce ordusunun en az kayıpla başarıya ulaşmasını sağlamışlardır. Meydan savaşında ise, karşılarında yaptıkları baskınlar sonucunda güçsüz ve yıpranmış bir düşman bulmuşlardır⁵⁶.

Sürpriz baskın taktiğini başarıyla uygulayan Selçuklu sultanlarından birisi I. Kılıç Arslan olmuştur. I. Kılıç Arslan bu taktiği Haçlılar karşısında uygulamış ve başarı sağlamıştır. Şöyle ki: Haçlıların Eskişehir’e doğru geldiklerini duyan I. Kılıç Arslan, ordusunu Eskişehir’in civarında bulunan Sarısu Ovası’nın alçak tepelerinde ve yamaçlarında konumlandırmıştır. Aynı gece Haçlılar da bu ovada karargâhları kurmuşlardır. Sabah olunca Selçuklular, ansızın yamaçlardan inerek Haçlıları bozguna uğratmışlardır⁵⁷. Böylece I. Kılıç Arslan, düşmanı gece baskınları ve çeşitli harp hileleriyle mağlup etmiştir⁵⁸.

Sürpriz baskına bir başka örnek, II. Kılıç Arslan devrinde Bizans ile yapılan Miryokefalon Savaşı’dır⁵⁹. Bu savaşta Selçuk askerleri pusular kurarak ve baskınlar yaparak Bizans ordusunu bir hayli yıpratmışlardır⁶⁰. Miryokefalon Savaşı’nda Selçuklular tarafından düşmanın dar bir geçit veya nehirden geçişi esnasında uyguladığı baskını, Bizans tarihçisi Niketas Khoniates şu şekilde anlatmaktadır: *“Türkler büyük gruplar halinde Bizanslıların geçebileceği*

bildirilen şeydir. Haber alma ve ulaştırma işlemi ve isteği amacıyla kullanılır. Bu ise toplum ve devletler için vazgeçilemez bir güvenlik aracıdır. (Mehmet Şimşir, “Nizamülmülk’ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (28) 2015, s. 73.)

43 Eryaşar, agt., s. 59-60.

44 Eryaşar, agt., s. 59.

45 Koca, “Sürpriz Baskın, Korku ve Panik”, s. 279.

46 Özdağ, age., s. 117-118.

47 Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s. 43-44.

48 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1998, s. 286.

49 Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s. 41.

50 Alandağlı, agt., s. 3.

51 Alandağlı, agt., s. 23.

52 Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1995, s. 22.

53 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 252-253; Özdağ, age., s. 117-118, 120.

54 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 287.

55 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 252-253; Özdağ, age., s. 117-118, 120.

56 Alyanak, agt., s. 38.

57 Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, s.29.

58 Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1972, s. 142.

59 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 252-253; Özdağ, age., s. 117-118, 120.

60 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1999, s. 222.

bütün yol ve patikaları tutarak geçidi tıkadılar. Dar geçit içinde sıkışan Bizanslılar birbirlerinin hareketini engelliyor ve düşmana zarar veremiyorlardı. Bizanslılar arkadan gelenlerin yolunu da tıkıyor ve bu yüzden bir takviye de alamıyorlardı. Bu sebepten, taarruz eden Türkler tarafından kolayca kılıçtan geçirildiler. Ne ardıcılardan, ne de imparatorun yardım alabildiler. Kendileri de, geriye veya yan taraflara, kaçamıyorlardı. Çünkü yolu tıkayan arabalar öndeki birliklerin ne geri çekilmesine, ne de uygun mevzi almasına müsaade ediyordu. Bu arabalar Bizans imparatoru ile ordusunun önünde, yolu kapayan bir duvar teşkil ediyordu⁶¹. Bizanslılar, Türkler şimdi arkalarında da bulunduğu cihetle, ne öne, ne de arkaya gidebiliyorlardı ve geçit içinde koyunlar gibi boğazlandılar⁶². Böylece II. Kılıç Arslan, dar ve sarp Miryokefalon vadisinde pusuya düşürerek yaptığı baskında, Bizans'a ağır bir darbe indirmiştir⁶³.

Selçuklular, düzenledikleri sürpriz baskınlarla Bizans ordusunu bir hayli yıpratmışlardır⁶⁴. Baskınlar sırasında Bizans erzak muhafızlarını yok etmişler, düşman ordugâhının bütün ağırlıklarını ellerine geçirmişlerdir⁶⁵. Bu baskınlardan birisine Bizans kuvvetleri komutanı Andronikos uğramıştır. Andronikos, Selçukluların bir gece baskınına uğramış ve birliklerini bırakarak kaçmıştır⁶⁶. Buna benzer bir başka olay Manuel'in başına gelmiştir. 1159 yılı olayları esnasında çok zarara uğrayan Manuel, daha sonraki yıllarda Türkmenlere karşı sefere çıkmıştır. Eskişehir bölgesine kadar gelen Bizans ordusu, Türkmenlerin gece baskına uğramış ve ağır zayıat vermiştir⁶⁷. Türkmen birlikleri tarafından Manuel'in ordusuna düzenlenen bu baskın, taktik baskın olarak bilinmektedir⁶⁸.

KESİK BAŞI VEYA MIĞFERİ MIZRAK UCUNA TAKARAK DOLAŞTIRMAK

Selçuklular, savaşa başlamadan önce düşmanın maneviyatını bozmakla işe başlamaktaydılar. Bu konuda en çok başvurdukları yöntem ise korkutma ve panik yaratmaktı. Selçuklular, korkunun insan

üzerinde oluşturduğu etkiyi ve düşmanın ne kadar çok korkutulursa, kendilerine o kadar az direneceklerini çok iyi bilmekteydiler. Bu yüzden hedeflerine ulaşabilmek için savaştan önce, savaş esnasında ve savaştan sonra korkutmayı bir savaş taktiği olarak ustalıklı kullanmışlardır⁶⁹. Bu taktik için farklı planlar yapmışlar, düşmanlarını farklı şekillerde korku ve panik içerisine atmışlardır. Bu taktiklerden birisi de düşman ordu komutanının kesik başının veya miğferinin mızrak ucuna takılarak savaş birlikleri arasında dolaştırılmasıydı.

Selçuklular, öldürdükleri mühim kumandanların ve kişilerin kellesini savaş esnasında bir mızrak ucuna asarlardı. Bu mızrağı ise, düşman ordusunun göreceği şekilde bir yere koyarak düşmanın maneviyatını bozmaya çalışırlardı. Böylece düşmanın direncini kırmış olurlardı⁷⁰. Çünkü komutanlarının kesilmiş başını veya miğferini mızrak ucunda görmeleri düşmanın üzerinde şok etkisi oluştururdu. Bu durum, düşmanın topluca teslim olmasına veya panik halinde kaçmasına yol açardı. Buna en güzel örnek, Miryokefalon Savaşı'ndan verilebilir⁷¹.

Selçuklular Myriokephalon Savaşı esnasında, Manuel'in yeğenlerinden birisi olan ve Amasya Türklerine karşı sınırı koruyan Andronikos Batatzes'in kellesini bir mızrağın ucunda takmışlardır. Bunu gören Bizanslıların cesareti kırılmış, Manuel ise ümitsizliğe düşmüştür⁷². Sırık ucuna geçirilen keller, düşmanın motivasyonunu düşürürken, Selçuklu ordusunda büyük bir moral sağlamıştır⁷³. Niketas Khoniates bu olayı eserinde şu şekilde anlatmaktadır: "Eğer Bizanslılarda hâlâ kahramanca çarpan bir yürek, savunma iradesinden bir nebze kalmış idiyse, bu da düşmanların gözleri önüne serdikleri korkunç bir gösteri ile sönüp gitti: Andronikos Batatzes'in bir mızrağın ucuna takılmış olan kellesi! İmparatorun işitmek ve görmek zorunda kaldığı bütün bu iğrenç şeyler düşüncesini karıştırdı. Yeğeninin başını mızrağın tepesinde görmüş, içinde bulunduğu tehlikenin büyüklüğünü anlayarak derin bir ümitsizliğe kapılmıştı. Nutku tutulmuş bir halde elemi içine gömdü ve tabir caizse, acısına sessiz gözyaşları sundu. İşlerin ne

61 Niketas Khoniates, *Historia*, s.125.

62 Niketas Khoniates, *Historia*, s.126.

63 Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989, s. 133, 444.

64 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1991, s. 181.

65 Sevim-Yücel, age., s.70.

66 Abdulhaluk Çay, *II. Kılıç Arslan*, Ankara 1987, s. 93.

67 Çay, age., s. 32.

68 Özdal, age., s. 109.

69 Koca, "Sürpriz Baskın, Korku ve Panik", s. 280,285; Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997, s. 145; Koca, *Selçuklular'da Ordu*, s. 167.

70 Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", s. 255.

71 Koca, *Selçuklular'da Ordu*, s. 213-214.

72 Niketas Khoniates, *Historia*, s. 126.

73 Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", s. 255.

veçhe alacağını bekliyordu ve belli olduğu üzere, hiç bir karara varamıyordu⁷⁴.”

Düşman üzerinde korku oluşturmak amacıyla mızrak uçulan takılan baş ile ilgili bir başka örnek ise, Gıyâseddin Keyhusrev döneminden verilebilir. Caususlardan öğrendiklerine göre, Sinop’u almanın zorluğunu bilen Gıyâseddin Keyhusrev, Sinop kuşatması sırasında insanlar üzerinde korku yaratarak cesaretlerini kırmak için kalenin önünde tutsakların kesilmiş başlarını sergiletmıştır. Bu manzara karşısında kent halkı dayanamamış ve şehri teslim etmiştir⁷⁵.

ASKERİ MIZIKA VE NARALAR İLE DÜŞMANI KORKUTMAK

Selçuklular kuşatma savaşları sırasında rakiplerini korkutarak morallerini bozmaya ve onları yıpratmaya çalışmışlardır⁷⁶. Bunu gerçekleşmenin bir yolu da askeri mızıkadır. Davul, boru ve zil gibi aletlerden oluşan askerî mızıkanın çaldığı müziğin, sultanın önderlik ettiği protokolü daha görkemli ve şaşalı göstermek, orduyu savaşa hazırlamak, savaş öncesi askeri motive etmek, düşman üzerinde korku yaratmak, saldırıya geçileceği zaman savaşa hazır ol anlamında savaş işareti vermek, saldırının hızlı veya yavaş olması hakkında mesaj vermek, zaferi müjdellemek, dağılan birlikleri toparlamak gibi birçok farklı sebebi bulunmaktaydı. Dolayısıyla askerî mızıkâ, savaş zamanlarında mühim bir vazifeyi yürütmekteydi⁷⁷.

Askeri mızıkayı savaş hileleri açısından düşündüğümüzde ise, aslında bu unsurun savaş taktikleri içerisinde çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Nitekim askerî mızıkadaki her vuruş şekli savaşın seyri ve şekli hususunda gizli bir işareti barındırmaktaydı⁷⁸. Çünkü askerî mızıkanın çaldığı davullar ile ordu, önceden eğitilir, gelen her sesin bir anlam barındırdığını bilirdi. Ayrıca askerî mızıkâ ile kendi askerlerinin coşturulup savaş için motive edilmesi sağlanırken, düşmanlar üzerinde ise korku ve panik durumu oluşturulurdu⁷⁹. Buna dair bir örnek, Malazgirt Savaşı öncesinden verilebilir. Bizanslılar, Selçukluların uyguladıkları strateji yüzünden 25 ve

26 Ağustos gecelerini korku içerisinde geçirmişlerdir. Çünkü Selçuklu askerleri savaş taktiklerinin bir gereği olarak, trampet ve boru sesleriyle düşman askerlerinin morallerini savaş öncesi bozmuşlardır⁸⁰. I. Mesud döneminde de buna benzer bir olay yaşanmıştır. I. Mesud 1150 yılında Anadolu’daki Haçlılar üzerine düzenlediği seferde Keysun’u kuşatmıştı. Bu kuşatma sırasında çıkan sesler, kılıçların şakırtısı ve binlerce mızrağın çıkardığı gürültü, Keysun şehrinde bulunan orduyu korku ve panik içerisine düşürmüştür⁸¹. Bu anlamda Selçukluların, Haçlıların maneviyatını bozmak için her türlü girişimde bulundukları görülmektedir⁸².

Bir başka örnek ise, I. İzzeddin Keykâvus zamanında, Antalya kuşatması sırasında yaşanmıştır. Bu kuşatma esnasında Türkler davul ve zurna çalarak, karşı tarafın korku içinde kalmasını sağlamışlardır. İbn Bîbî’nin de ifade ettiği üzere “davul ve zurnanın sesi, gök cisimlerinin çarpıştıkları zaman çıkardığı sesi çıkararak kaledeki suflı varlıkların kalplerine korku ve dehşet saldı. Alçaklar ve sefiller, dünyayı coşturan davulun gürlemesinden, “Sûr’a üflediği vakit, işte o gün, inkârcılarla kolay olmayan zorlu bir gündür” manasını çıkardılar⁸³.”

Türklerin savaş sırasında naralar atmaları ise, düşman için oldukça yabancı bir durumdu. Türklerin çıkardıkları sesler, “Allah! Allah!” şeklinde savaş naraları, belirli belirsiz çığlıklar düşman üzerinde mühim bir etki oluşturmaktaydı⁸⁴. Bu çığlıkların etkisine Urfalı Mateos, “Onlar, gök gürültüsünü andıran haykırırlarla, öfkelerini Hristiyanların üzerine dökmek istediler⁸⁵.” ifadesini kullanarak dikkat çekmektedir. İşte savaş esnasında korkunç naralar atarak düşman üzerinde korku ve panik yaratmak, Selçukluların başarıyla uyguladıkları bir savaş taktiği olmuştur⁸⁶. Selçukluların gece karanlığında nara atmalarının temel nedeni ise, Bizanslıların bu sestən çok korktuklarını bilmeleriydi. Bundan dolayı Selçuklular, karanlıkta sayılarını çok gösterebilmek ve düşma-

74 Niketas Khoniates, *Historia*, s. 126.

75 V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988, s. 279-280.

76 Ağırnaslı, agt., s. 96.

77 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 258; Alandağlı, agt., s. 46.

78 Alandağlı, agt., s. 46.

79 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 258.

80 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 27-28; Koca, *Dandanakan’dan Malazgirt’e*, s. 144; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 138.

81 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 258.

82 Özdağ, agt., s. 135.

83 İbn Bîbî, *el Evamirü l’Ala’iye Fi l’Umuri l’Ala’iye (Seçuk Name) -I-*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s.165.

84 Özdağ, agt., s. 134-135.

85 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar Edouard Dulaurer-M. Halil Yinanç, 3. Baskı, Ankara 2000, s. 110.

86 Alyanak, agt., s. 32.

nın psikolojisini bozmak amacıyla bu savaş taktiğine başvurmuşlardır. Nitekim Selçukluların attıkları savaş naraları ve geceleri kurt gibi ulumaları düşman üzerinde büyük bir korku oluşturmuştur⁸⁷.

Selçukluların savaş sırasında naralar atarak, düşman üzerinde korku ve panik yaratmasına örnek olarak Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in, Malazgirt kuşatmasını verebiliriz. Tuğrul Bey bu kuşatma esnasında askerlerine hücum borularının çalınmasını emretmiştir. Boru sesleri ve Selçukluların yükselen naraları Hristiyanlar arasında korku yaratmıştır⁸⁸. Urfalı Mateos bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: *"O gün, Mandzger şehri kuşatılınca hristiyanlar için korkunç bir manzara hasıl oldu. Çünkü, boru sesleri aksedince bütün ordu tarafından yükselen bağırışlar şehrin surlarını sarstı. Şehrin içinde bulunan hristiyanların vaziyetini nasıl tarif etmelidir?"* Urfalı Mateos'un eserinde verilen bilgileri Mehmet Altay Köymen de teyit etmektedir. Köymen, Tuğrul Bey'in düzenlediği akınlar sırasında Selçuklu askerlerinin gök gürültüsüne benzer naralar attıklarını, kösler vurup borazanlar çaldıklarını ve bunların düşman üzerinde ürkütücü bir etki oluşturduğunu ifade etmektedir⁹⁰.

Korku ve panik yatarak düşmanın direnme gücünü kıran Selçuklular, bu taktiği Malazgirt Savaşı başlarken de uygulamışlardır. Nitekim Malazgirt Savaşı başlarken Selçuklular, 25 Ağustos gecesi sabaha kadar davul ve boru çalarak, korkunç naralar atarak, savaş şarkıları söyleyerek, etrafa tehditler savurarak, kendileriyle ilgili korkunç hikâyeler yayarak Bizans kuvvetleri içerisinde korku ve panik yaratmışlardır⁹¹. Bizans askerlerini moral bakımından çökertmeğe çalışmışlardır⁹². Mükrimin Halil Yinanç bu durumu, *"Geceleyin Türk atlıları Bizans karargâhı etrafında nâralar atarak ve korkunç sesler çıkararak uçuşuyorlardı"*⁹³ şeklinde ifade etmektedir.

Selçukluların naralar sayesinde düşman üzerinde korku oluşturmalarına dair Gordlevski'nin eserinde de bilgiler bulabilmek mümkündür. Nitekim Gordlevski, Selçukluların haykırışlarına dikkat çekerek, bu durumun Bizanslılar üzerinde korku yarattığını belirtmektedir: *"Sancaklarını açan ordu, müzik eşliğinde, düşman üzerine yürüyordu. Ordu birliklerinin görünümü, onların "ölüyü bile sersemletebilecek" olağanüstü haykırışları, Bizanslılar üzerinde sarsıcı etki uyandırıyor. ... Selçuklular, müziğe, onun orduyu esinlendiren gücüne, bir tür dua gibi bakıyorlar"*⁹⁴...

Selçukluların attıkları naralar karşısında başkomutan Andronikos'un korkup kaçtığı bilinmektedir. Andronikos'un hiç iz bırakmadan kaçışı orduda kargaşalık doğmasına sebep olmuş ve nizam tamamen bozulmuştur. Ganimet olarak kazanılmış olan mallar bile arkada bırakılmıştır⁹⁵. Niketas Khoniates'in ifadesine göre *"Bizanslılar, eğer Manuel Kantakuzenos kılıcını çekip karşılara çıkmamış ve kılıcının tersiyle kaçanların sırtına vurmamış olsaydı, her halde birbirlerine düşecek ve kendi aralarında döğüşmeye başlayacaklardı. Çünkü daha henüz geceydi, gün ışımamıştı. Kantakuzenos: "Durun! Nereye kaçıyorsunuz, kimsenin saldırdığı yok!" diye bağırıyordu. Böylece askerler yavaş yavaş kendilerine geldiler ve öyle düşüncesizce, akıllarını yitirmişçesine, üzerinde bulundukları tepeden aşağıya doğru koşmaktan vazgeçtiler"*⁹⁶.

Niketas Khoniates, Selçukluların naralarından korkan Bizanslıların durumunu şu şekilde anlatmaktadır: *"... gecenin birinde arkasında Türkler belirmiş ve nara atmışlardı. Bunun üzerine üstüne yürüyen düşmanların sayısının belirlenmesini bile beklemedi; ordusunu savaş düzenine sokmadı; aksine, atını, elleri, ayakları ve okşayıcı sözlerle dörtnele kaldırarak oradan uzaklaştı; ama, ordugâhtaki başkomutanlık çadırına değil de Khonai'a. Khonai'a vardığında da atının hâlâ koşabildiğini görünce, orada da kalmadı ve Phrygia'da Laodikeia'ya varıncaya kadar kendi kendini zorladı"*⁹⁷.

KAMP ATEŞLERİ YAKMAK

Savaş sanatında ve tekniğinde son derece usta olan Selçuklular, yaptıkları savaşlarda farklı yöntemler uygulamaktaydılar. Bunlardan birisi de kamp ateşi yakmaktı. Kamp ateşi yakmak, Selçukluların düş-

87 Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", s. 255-257.

88 Alyanak, agt., s. 31

89 Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 100.

Ağırnaslı, agt., s. 92.

90 Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 113.

91 Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s. 144; Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 144; Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara 1971, s. 74-75; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 138; Alyanak, agt., s. 31

92 Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, s.74-75.

93 Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s. 73.

94 Gordlevski, age., s. 276.

95 Niketas Khoniates, *Historia*, s. 136.

96 Niketas Khoniates, aynı yer.

97 Niketas Khoniates, *Historia*, s. 135-136.

manı yanıltmak için uyguladığı bir savaş hilesiydi. Selçuklular, gece yüksek tepelerde ve düşmanın görebileceği alanlarda birçok ateş yakarak düşmana kalabalıkmış izlenimi vermeye **çalışırlardı**. Yani kamp ateşini yakmaktaki amaç, düşmana karşı sayılarının ve güçlerinin fazla olduğunun gösterilmesiydi. Böylece düşmanın korkması ve yılması sağlanacak, maneviyat ve cesaretlerini kırılmış olacaktı⁹⁸. Bunun bir örneğini Şahinşâh'n uyguladığı savaş hilesinde görebilmekteyiz. Selçuklular Konya'ya ilerledikleri sırada Akşehir'in Eber Gölü civarında Bizans askerleriyle karşılaşmışlardır. Şahinşâh ordusunu dağa çekerek, geceyi burada beklemiştir. Vakit geldiğinde ise dağların yamaçlarında birçok kamp ateşi yaktırmıştır. Selçuklular uyguladıkları bu savaş hilesi ile rakipleri üzerinde korku oluşmasını sağlamışlardır⁹⁹. Bu konuda Anna Komnena'nın eserinde şu ifadeler geçmektedir: "...o sırada, Barbarlardan kaçmış olanlar, sırt doruklarına tırmandıktan sonra, pek çok ateş yaktılar ve gece boyunca tüm o çevrede, Rumlara karşı, köpekler gibi uludular¹⁰⁰."

Anna Komnena'nın belirttiği üzere, sultanın geceyi beklemesinin sebebi, Rum ordusundan kaçan bir Türkün Şahinşâh'a gizlice taktik konusunda tavsiye vermesiydi. Bu Türk, Şahinşâh'a şöyle demişti: "*Bundan sonra, hiçbir zaman, İmparatorla gündüz vakti savaşma; çünkü öylesi sana yaramıyor. Ama, ova çok geniş olmadığı ve o, çadırlarını [ister istemez] birbirine pek yakın, sıkışık durumda kurdurmuş bulunduğu için hafif donanımlı okcuların, tepenin eteğine insanlar ve bütün gece boyunca, düşmanlarını kalbura çevirsinler; böyle yapmakla, Rum ordusuna, hiç de önemsiz olmayacak ölçüde, kayıp verdireceklerdir*¹⁰¹". Osman Turan'ın da bu olayla ilgili ifadeleri şu şekildedir: "...dağların eteğinde, ovada bulunan Türkler, düşmanın yaklaştığını anlayınca geceleyin her tarafta ateşler yakarak çok kalabalık oldukları intibayı uyandırdılar ve aldıkları ganimetlerle döndüler¹⁰²."

Düşmanda korku ve panik oluşmasına sebep olan kamp ateşi yakma taktiğinin bir başka örneğini ise, I. Kılıç Arslan'ın Bizans'a karşı giriştiği Konya Seferi sırasında görebilmekteyiz. I. Kılıç Arslan bu sefer sırasında askerlerine birçok kamp ateşi yaktırmıştır. Böylece düşmana büyük bir ordu görüntüsü vermeye

çalışmıştır¹⁰³. Bu hususu Anna Komnena da eserinde anlatmaktadır: "...İmparatorun kendileri üzerine ilerlemekte olduğunu öğrenince, dehşete düştüler ve hemen pek çok sayıda ateşler yaktılar; böylece, ateşleri görececek kişilere, orada büyük bir ordu varmış izlenimi vermeye çalıştılar. Bu ateşler neredeyse göğü tutuşturmakta ve deneyimsiz nice kişiyi yılgınlığa düşürmekte idi¹⁰⁴." İşte bu taktik, daima düşmanın gözünü korkutma hususunda başarı sağlamıştır.

YÜRÜYÜŞ İZİNİ KAYBETTİRMEK

Selçuklular, düşmanlarını atlatabilmek için pratik ve etkili hile yöntemleri bulmaktaydılar. Bunlardan birisi de yürüyüş izini kaybettirmektir. Bunun bir örneğini, Çağrı Bey'in, keşif yapmak amacıyla gittiği Anadolu'dan dönüşünde Gaznelileri atlatmak için uyguladığı taktikte görebilmek mümkündür¹⁰⁵. Şöyle ki; Çağrı Bey, Doğu Anadolu'ya gerçekleştirdiği seferden dönüşü esnasında Gazneli topraklarından geçmek zorundaydı. Fakat orada kendisini Gazneli tehlikesi beklediği için, onlara yakalanmamak amacıyla bambaşka bir strateji izlemiştir. Gaznelilerin dikkatini çekmemek için toplu bir şekilde hareket etmemiştir. Emrindeki grupların her birini farklı güzergâhlardan Mâverâünnehir'e yollamıştır. Gaznelilerin kendisini yakalamaması için de tüccar kıyafeti giymiş ve ticaret güzergâhlarını kullanmıştır. Uyguladığı bu dâhine taktik sayesinde izini kaybettirmiş ve Gaznelilere yakalanmadan Mâverâünnehir'e dönmüştür¹⁰⁶.

Selçuklular, düşman tarafından takip edilmemek için yürüyüş izlerini silmişlerdir. Bunu ise çoğu kez atlarını ters nallayarak yapmışlardır. Bunun bir örneği Süleymanşâh'ın Antakya'yı fethi esnasında görülmektedir. Bu fetih sırasında Selçuklular yürüyüş amaçlarının anlaşılmasında ve düşman tarafından takip edilmemek için atlarını ters nallamışlardır. Ayrıca asker Fırat Nehri'nden vasıtasız olarak yüzmek suretiyle geçmiştir¹⁰⁷. Bu hususla ilgili Tarîh-i Âl-i Selçuk'ta, "*Süleymanşâh Antakya gazâsına çıktı. Kâfirler geçitleri kapattılar. Süleymanşâh atları ters nallamalarını emretti. Kâfirler casus gönderdiler. Ordunun yerinde, askerlerin Antakya bölgesinden uzaklaştığını*

98 Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", s. 255; Alandağlı, agt., s. 49.

99 Ağırnaslı, agt., s. 95; Alyanak, agt., s. 79.

100 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 495.

101 Anna Komnena, aynı yer.

102 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 156.

103 Alyanak, agt., s. 33.

104 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 480.

105 Ağırnaslı, agt., s. 73.

106 Köymen, *I. Cilt Kuruluş Devri*, s. 112; Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 54-55; Erkan Göksu, *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları*, İstanbul 2019, s. 42-43.

107 Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", s. 256; Koca, *Selçuklular'da Ordu*, s. 175.

gösteren izlerden başka bir emare göremediler. Buna sevinerek onun korkup geri döndüğünü haber verdiler. Süleymânşah ordusunu Fırat'tan gemisiz olarak geçitti ve hiç kimseyi zayı etmedi. Kâfirler, onun geçitlerden geçerek Antakya önlerine geldiğini görünce hayrete düşüp "Gökten inmiş olmalı!" dediler. Çaresizlik içinde şehri ona teslim ettiler¹⁰⁸." şeklinde bilgiler geçmektedir.

Görüldüğü üzere Selçuklular, yürüyüş izini kaybet-tirmek için bir amacı, bir yolu veya bir girişimi gizlemişlerdir. Gerçekmiş gibi gösterilen yolu, düşmanı yanıltmak amacıyla aslında tamamen başka bir yol olarak göstermişlerdir¹⁰⁹.

SAHTE MEKTUPLAR VE HABERLER

Selçukluların uyguladıkları savaş hilelerinden birisi de sahte mektuplar ve haberlerdi. Selçuklular, düşmanın ağzından yazılmış sahte mektuplarla ve haberlerle karşı tarafı yanlış bilgilendirerek üstünlük sağlamaya çalışmışlardır. Bunun bir örneği Malazgirt Savaşı'ndan önce yaşanmıştır. Nitekim sahte bir haber Bizans İmparatoru'na Türklerin geri çekildiklerini bildirmiş ve İmparator da bu habere güvenmiştir¹¹⁰. İmparatorun güvendiği kumandanlarından Basilakis de, Türklerin bir avuç denecek kadar az sayıda oldukları hususunda İmparatoru inandırmıştır¹¹¹.

Malazgirt Savaşı öncesinde Selçuklular tarafından Bizans İmparatoru'na aldatıcı istihbarat raporları ulaştırılmıştır. Bizans İmparatoru'na Alp Arslan'ın kaçtığına dair yalan haberler gönderilmiştir. İmparator ise bu haberlere inanmış ve mutlu olmuştur. Alp Arslan'ın kendisine doğru geldiğini düşünememiştir. Böylece Alp Arslan harekât planını gizlemek, düşmanın yanlış haberlerle yanıltıp sonraki saldırılarda şaşırtmak şeklinde izlediği savaş hilesi sayesinde, aslında savaşı daha başlamadan kazanmıştır¹¹². Nitekim Bizans ordusu, Selçukluların uyguladıkları savaş taktiklerinden dolayı Malazgirt Savaşı öncesi oldukça hırpalanmıştır¹¹³.

Myriokephalon Savaşı öncesinde de sahte mektuplara dair bir örneğin yaşandığını görebilmek mümkündür. Bizans İmparatoru Manuel, Emir Zünnûn'u Niksar'ın alınması için görevlendirmişti¹¹⁴. Selçuklular, Bizanslı kumandanın moralini bozmak için hile uygulayarak, güya Hristiyanların ağzından yazılmış "Beraberinizde getirdiğiniz emir Zünnûn size ihanet ediyor. Kendi arkadaşı olan Türklerle temas kurup sizi mahvetmeye çalışıyor"¹¹⁵, "Zünnûn'a inanmayınız. O, size ihanet edecek"¹¹⁶, şeklinde Yunanca bir mektubu bir okun ucuna geçirip Bizans karargâhına atmışlardır. Bu hile işe yaramış ve kaledekiler Zünnûn'a güvenmemeye başlamışlardır. Bu yüzden kaledekiler onu içeri almamışlar ve hem Zünnûn'un hem de Bizans ordusunun başarısızlığı uğramasına yol açmışlardır¹¹⁷.

Bu olaylarda Bizans İmparatoru'nun Taktika'da yazan savaş stratejilerini dikkate almadığı görülmektedir. Hâlbuki bu kitapta, düşmanın düzeninin ve tüm imkânlarının neler olduğunun bilinmesinin önemi anlatılmakta ve tavsiyeler verilmektedir. Ayrıca Taktika'larda Selçukluların çok oynak ve hareketli oldukları ifade edilmekte ve savaş hilelerinden bahsedilmektedir¹¹⁸. Eğer Bizans İmparatoru, Taktika'larda verilen tavsiyelere uysaydı, belki de sahte haberlere ve mektuplara karşı daha dikkatli olabilirdi.

SAHTE RİCAT VE PUSU

Çinli general, filozof ve askeri stratejist olarak bilinen Sun Zi'ye göre savaş aldatmaca üzerine inşa edilmiştir. Ona göre savaş, hileli bir iştir. Vurabilecekken vuramayacakmış gibi göstermek, saldıracakken saldırmayacakmış gibi göstermek, yaklaşırken uzaklaşıyormuş gibi göstermek, uzaklaşıırken yaklaşmış gibi göstermek gerekir¹¹⁹. Daima başkasını gözetlemeli, kendimizi gizlemeliyiz¹²⁰. Bu yüzden bir ordu önce zafer kazanacağı ortamı oluşturmali,

114 Alyanak, agt., s. 79.

115 Kinnamos, *Historia*, s. 212.

116 Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", s. 255; Abû'l-Farac, Gregory Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 421-422.

117 Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", s. 255; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 421-422; Kinnamos, *Historia*, s. 212; Alyanak, agt., s. 79.

118 Eyice, age., s. 38.

119 Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, Çince Aslından çev., Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 11-12

120 Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, Çince Aslından çev., Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 16.

108 *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner, Ankara 2014, s. 36.

109 Harro Von Senger, *Savaş Hileleri Stratejiler 1*, çev. Mekin Özbalt, İstanbul 2000, s. 51; Ağırnaslı, agt., s. 73.

110 Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes*, Ankara 1971, s. 37.

111 Eyice, age., s. 38.

112 Göksu, *Selçuklular*, s. 106, 110-111.

113 Göksu, *Selçuklular*, s. 123.

sonra düşmanla savaşa girişmelidir¹²¹. Düşmanın yetiştiremeyeceği yerde ortaya çıkılmalı, ummadığı yere yetiştirilmelidir. Hücum etmesi ve düşmanın nereye savunacağı bilinmelidir. Karşısındakinin boşluğuna hamle yapılmalıdır¹²². İşte Sun Zi'nin belirttiği bu savaş taktiğinin Türklerdeki en güzel örneği sahte ricat ve pusudur.

Bozkır savaş taktiğini bilmeyen veya iyi kavrayamayan Batılı ve Doğulu yazarlara göre düzensiz ve telaşlı gibi görünen sahte ricat ve pusu, Türk ordularının en büyük avantajıydı¹²³. Her ne kadar düzensiz gibi gözükse de aslında gayet nizamlı ve tertipli bir savaş taktiğiydi. Çünkü bu taktikte herkes görevini çok iyi şekilde yürütmekteydi¹²⁴. İlk olarak öncü bir kuvvet düşmana hücum ederdi. Bu öncü kuvvet, uzak muharebeye girilerek düşman birliklerine ok atar ve karşı tarafın kendi üzerine gelmesini sağlardı. Daha sonra bu öncü kuvvetler geri çekilirdi¹²⁵. Böylece düşman karşısında kaçıyor gibi yaparak geri çekilmeye başlanırdı. İşte bu aşama, sahte ricat taktiğinde en göze çarpan hareketti¹²⁶. Düşman askerleri, bu kaçan birliklerin peşinden gitmeye başlardı¹²⁷. Geri çekilme sırasında da ok atmaya devam edilirdi. Geri çekilen bu birlik, kendilerini takip eden düşman askerlerini, önceden tepelerin arkasında pusuya saklanmış olan yan kuvvetlerin olduğu alana kadar çekerdi¹²⁸. Düşmanı pusuya çekmenin yolu ise hafif birliklerin ani saldırılarıyla askerleri sinirlendirmek ve peşlerine düşmelerini sağlamaktı¹²⁹. Daha sonra düşmanın karşısında yer almış olan ikinci kısım askerler, düşmanın hareketini engellerdi. Bu da düşmanı yanıltan bir başka hile idi. Düşman olduğu yerde kalınca, pusudaki askerler her iki taraftan aniden çevirme hareketine başlardı¹³⁰. Hilal şeklindeki diziliş, savaş esnasında düşmanı içeride bırakacak şekilde kapanırdı¹³¹. Böylece düşman askerleri, mer-

kezinden ve ağırlıklarından uzaklaştırılırdı¹³². Pusu kurulan noktaya getirilen düşman çember içerisine alınır ve yok edilirdi¹³³. İşte Türklere has bir savaş hilesi olan bu taktiğe sahte ricat denirdi.

Bu savaş hilesini, dünya tarihinde Türklerden daha iyi uygulayan bir millet olmamıştır¹³⁴. Düşmanı yıpratmak ve mağlup etmek amacıyla¹³⁵, doğru yerde, doğru zamanda ve doğru manevralarla uygulanan sahte ricat ve pusu taktikleri sayesinde Türkler, büyük başarılar kazanmışlardır¹³⁶. Düşmanın kendini toplamasına izin vermeden geri çekilen, kendilerini izleyen düşmanı iyice yorduktan sonra asıl darbelelerini indiren Türk orduları, düşman ordularının felaketine haline gelmişlerdir¹³⁷. Türklerin bilindik savaş hilelerinden birisi olan bu sahte ricat¹³⁸, tarih boyunca Türkler tarafından kullanılan ve düşmanı çevreleyerek ortadan kaldırmayı amaçlayan efsanevi savaş taktiklerinden birisi olmuştur. Bu savaş hilesine "Kurt kapanı", "Kurt oyunu", Türk yurdunun kadim isminden dolayı "Turan taktiği" veya "Vur-kaç" da denilmektedir¹³⁹.

Bizans ordusunun yönetimi için askeri bilgiler ve tavsiyeler içeren, Taktik kitaplarında da Türklerin savaş taktik ve hilelerinden, sahte ricatten bahsedilmektedir. Bu kitaplarda sahte ricat, Turan ve Bozkır taktiği ismiyle anlatılmaktadır. Türklerin bu taktiği savaşlarda genellikle uyguladıkları belirtilmektedir¹⁴⁰. Son derece ustalıkla tasarlanan ve uygulanan, düşman tarafından farkına bile varılmayan bu savaş hilesini, düşman açısından anlamak oldukça zordur.

121 Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, Çince Aslından çev., Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 11-12.

122 Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, Çince Aslından çev., Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 15-16.

123 Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 286; Göksu, agt., s. 10.

124 Özdal, age., s. 117.

125 Abdülkadir Donuk, "26-30 Ağustos 1922 Ta'arruzu ve Turan Taktiği", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.12 (1982), s. 462.

126 Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 286; Göksu, agt., s. 10.

127 Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", s. 253.

128 Donuk, agm., s. 462.

129 Özdal, age., s. 109-110.

130 Donuk, agm., s. 462.

131 Özdal, age., s. 116-117.

132 Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", s. 253.

133 Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 286; Göksu, agt., s. 10.

134 Kesik, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", s. 253.

135 Özdal, age., s. 109.

136 Göksu, *Selçuklular*, s. 122; Alyanak, agt., s. 71.

137 Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s. 43-44.

138 Mehmet Ersan-Mustafa Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek Büyük Selçuklular*, İstanbul 2017, s. 139.

139 Göksu, *Selçuklular*, s. 121-122; Göksu, agt., s. 10; Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 286; Özdal, age., s. 109-110; Donuk, agm., s. 462. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı eserinde "Kuyruğu sıkı düğdük, Tanrıya çok öğdük, gemi çekerek atı özengiledik, aldatarak yine kaçtık. (Atların kuyruğunu sıkı sıkı bağladık. Tanrıya çok hamd ettik, gavurlarla savaş yaparken tek bir getirdik. Atları özengileyerek üzerlerine saldırdık; arkamıza düşsünler diye, onları adatmak için kaçırverdik)." şeklinde ifadelerde bulunarak, Türklerin savaş hilelerinden olan sahte ricat taktiği hakkında bilgi vermektedir. "Kudruk katıg tügdümüz, Tengriğ öküş öğdümüz, Kemşip atıg tegdimiz, Aldap yana kaçtımız") Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, s. 472.)

140 Eyce, age., s. 28

Bu hile, daha çok meydan savaşlarında etkili bir yöntem olarak ön plana çıkmıştır¹⁴¹. Willermus, II. Haçlı Seferi sırasında bu hileyi şu cümle ile özetlemiştir: “...birdenbire Türkler her yerden saldırıya geçtiler¹⁴².”

Savaş esnasında geri çekilerek, düşmanın zafer elde etmiş gibi hissetmesini sağlamak ve aniden saldırı şeklindeki bu hile, Selçuklular tarafından başarıyla uygulanmıştır¹⁴³. Niketas Khoniates, Selçukluların uyguladıkları sahte ricat adı verilen savaş hilesini, eserinde dikkat çekici bir şekilde anlatmaktadır: “Bir defasında, imparator yemeğe oturmaya hazırlanır ve bıçağıyla bir şeftaliyi soyarken, yiyecek maddesi aramak üzere kaleden çıkan askerlere Türklerin baskın yaptıkları haber verildi. İmparator derhal meyveyi yere fırlatarak eğri kılıcını kuşanıp zırhlarını üstüne geçirdi ve atına atlayarak kaleden fırladı. Türkler sıkı bir savaş düzeninde durmaktaydılar; fakat imparatoru görür görmez dağılarak kaçmaya başladılar. Ancak bu kaçış görünüşteydi. Çünkü hemen geri döndüler ve kendilerini takip edenleri ok yağmuruna tuttular. Bunlar takipçilerini vurmak ve atlarından aşağı atmak için yalancılıktan kaçmışlardı. Çünkü bir Türk şöyle yapar: Atını, uçar gibi koşmasını sağlamak için şiddetle mahmuzlar, kendisi iki eliyle yayını kavrayarak geriye doğru ok atar. Arkasından onu geçmek üzere gelen ise onu geçer ama, sadece ölmekte. Onu yakalamak isteyen kendisi yakalanır ve birden bire izlenen izleyen olur¹⁴⁴.”

Anna Komnena da Selçukluların uyguladıkları sahte ricat ve pusu taktiğini şu şekilde anlatmaktadır: “Türklerin savaşma düzeni, diğer uluslarınkine benzerdi. Onlar, Homeros’un söylediği üzere, kalkana karşı kalkan, tolga ya karşı tolga, savaşçıya karşı savaşçı ilkesine göre dizilmezdi. Onlarda, sağ kanat, sol kanat ve merkez birbirinden uzakta durur ve deyiş yerinde ise, sımsıkı bitişik phalanx dizilişi yoktur. Saf, aralıktır. Böylece, onların sağ kanadına ya da sol kanadına saldırıldığında, gerek merkez, gerek arkada duran, ordunun geri kalanı, sizin üzerinize çullanır; öyle ki, burgaçlı bir kasırga gibi, düşmanı darmadağın ederler. Savaş donanımı konusuna gelince; Kelt denenlerin tersine, mızrağı hiç mi hiç kullanmazlar, ama düşmanı tam bir çember içine alıp ona ok atarlar ve kendilerini uzaktan savunurlar¹⁴⁵.”

Selçukluların savaş hilelerinden olan pusuya dair Tuğrul Bey’in Gaznelilerle yaptığı mücadeleden örnek verebilmek mümkündür. Bu hususu Ahmed b. Mahmud eserinde şu şekilde anlatmaktadır: “Tuğrul Bey ve askerleri, üzerlerine Gazne tarafından asker geldiğini anladıktan zaman, bir görüşe vardılar. Buna göre: kaçır şekilde hareket edip, hile edeler, çadır, davar ve malları her ne ki varsa döküp gideler, dere ve mağaralarda pusu kurular. Düşman gelip, yağmaya meşgûl olup, koynu ve koltuğu dolup, ihtiyatsız oldukları zaman, Selçuklular çıkıp bildiklerini kılalar. Bu sözleşmeyi yaptıktan sonra ordularından çıkıp, gidip gizlendiler. Gazne ordusu gelip, Selçuklular’ın bütün çadır, gereç ve mallarının yerinde, fakat ordularının boş olduğunu gördüler. Gazne askeri orduyu yağmayla meşgûl oldu. Bunlar tam ihtiyatsız ve yağmada, düşman yok sanıp, kimi yatıp, kimi oturur iken, Selçuklular davul ve nak-kare çalıp, bir aradan hücum edip, Gazne ordusuna göz aldırmaıyıp, çoğunu kılırdan geçirip kırdılar¹⁴⁶.” Buna benzer bilgileri İbnü’l Esir’in eserinde de bulabilmek mümkündür¹⁴⁷.

Selçukluların uyguladıkları sahte ricat ve pusunun en güzel örneğini Malazgirt Savaşı’nda görebilmek mümkündür. Alp Arslan Bizans İmparatoru’na sunduğu barış teklifine olumsuz karşılık alınca hazırlıklara başlamış ve ordusunu pusulara yerleştirmişti¹⁴⁸. Bu savaş için ordusunu iki kısma bölmüştür. Kendisi bir kısmı ile düşman karşısında merkez hattında konumlanırken, daha büyük bir kısmını da Bizans kaynaklarında Taranges adıyla geçen bir generalin yanına vererek, ona tuzak kurmasını emretmiştir. Tuzak kurmakla görevlendirilmiş olan Selçuklu generali, bu savaşta emrindeki kuvvetleri dörde ayırmıştır. Bu dört kuvvetin her birini ise, bir tepenin arkasında pusu için saklamıştır. Ayrıca keşif kolları da oluşturmuştur¹⁴⁹. Birliklerin bir bölümünü de Bizans ordusunun görebileceği bir yere yerleştirmişti¹⁵⁰. “...ashabını dört fırkaya ayırdı, her fırkayı, bir

141 Göksu, *Selçuklular*, s. 121-122.

142 Özdağ, age., s. 117.

143 A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, İstanbul 2016, s. 88.

144 Niketas Khoniates, *Historia*, s. 122.

145 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 487-488.

146 Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, C. I, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 10.

147 İbnü’l-Esir, *el Kâmil fi’t-tarih Tercümesi*, C. 9, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1991, s. 365.

148 Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, s. 74; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 138.

149 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 33; Kafesoğlu, s. 57; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 65; Koca, *Dandanakan’dan Malazgirt’e*, s. 145.

150 Göksu, *Selçuklular*, s. 123.

yere pusuya koydu¹⁵¹." ifadesini kullanan Bundârî de eserinde bu duruma işaret etmektedir.

Alp Arslan, askeri birliklerini konumlandırırken bulunduğu coğrafyanın avantajlarından yararlanmıştır. Zira ırmakların, vadilerin ve tepelerin sağladığı avantajlardan faydalanmak, Türk savaş taktiğinin bir parçasıydı¹⁵². Türkler bu bölgelerde savaştan önce dar geçitlere pusular ve tuzaklar inşa etmekteydiler¹⁵³. Türklerin savaş öncesi mevzilenmeleri de geri çekilmeyi kolaylaştıracak şekilde tertiplenmekteydi¹⁵⁴. İşte etrafında birçok tepenin olduğu Rahva Ovası, Selçuklu askerlerinin rahatça manevra yapmalarına ve pusu kurmalarına uygun bir bölgeydi¹⁵⁵.

Alp Arslan'ın pusudakilere verdiği emir, sırası geldiğinde düşman birliklerini kuşatmak ve her yandan ok yağmuruna tutmaktı. Nitekim süvarilerin oklar altında kaldığını gören Bizans ordusu, onları korumak için ilerlemiştir. İşte bu sırada Selçuklu ordusu savaş taktiği gereğince kaçıyor gibi görünmüş ve yavaşça geri çekilmeye başlamıştır¹⁵⁶. Bizans imparatoru ise, çekilmekte olan Selçuklu askerini izlemeye başlamış ve sıralarda ağır kayıplar vermiştir. Alp Arslan tarafından büyük bir ustalıkla yürütülmekte olan bu sahte geri çekilme harekâtında başarı sağlanmıştır. Akşama doğru, Selçuklu pusularının olduğu yere kadar ilerlemiş olan Bizans İmparatoru, artık genel karargâhından uzaklaşmıştır¹⁵⁷. Yani düşman ordusu istenilen yere çekilmiştir¹⁵⁸.

Meydan muharebesine karar veren Bizans İmparatoru, sonuç almak umuduyla emrindeki kuvvetlerle birlikte ilerlediğinde, Selçuklular Türk savaş taktiği gereğince sağa sola dağılmışlardır¹⁵⁹. Daha sonra Alp Arslan, düşman ordusunun pusulara yaklaştığını görünce taktiğini tamamen uygulamaya koymuştur¹⁶⁰. Artık Bizans İmparatoru hatasını fark ettiğinde çok geç kalmıştır. Bizans ordusu, pusulardaki Selçuklu askerleri tarafından şiddetli saldırıyla karşılaşmış-

tır. Alp Arslan da merkez hattı kuvvetlerinin taktik olarak geri çekilmesini durdurmuş ve onlara hücum emri vermiştir¹⁶¹. Pusularda bekleyen Selçuklu askerleri ansızın naralarla ortaya çıkarak çeşitli noktalardan Bizans ordusuna saldırmışlar ve birçok noktalardan gedikler açarak onları birbirinden ayırmışlardır¹⁶². "*Rum'ları, pusudakiler arkalarında kalacak, ölüm bunların hizasına gelecek bir surette ileri çektiler, sonra pusudakiler Rum askerinin arkasından çıktı, düşmanın karşısındakiler (ikdam sahipleri) de önden hücum etti*"¹⁶³." ifadesini kullanan Bundârî de eserinde bu duruma işaret etmektedir.

Görüldüğü üzere, Malazgirt Savaşı'nda Selçuklu atlıları Bizanslıları savaşa çekmek için askerlerin yakınlarına kadar gelmişler, sonra aniden kaçıyor gibi yapıp geri çekilmişlerdir¹⁶⁴. Bu müthiş taktik, Alp Arslan'ın Bizans ordusunun durumundan ve amacından haberdar oluşunun, attığı her adımın ve yaptığı her manevranın kararlı ve tutarlı bir strateji ürünü olmasının sonucuydu¹⁶⁵. Sun Zi, başarılı stratejiler sayesinde düşmanın ordusu kalabalık olsa bile onların baş edemez hale getirebileceğini belirtmiştir¹⁶⁶. Alp Arslan, bunu başarmıştır. Kendisinden sayıca fazla olan Bizans ordusunu, doğru stratejiler sayesinde yenilgiye uğratmıştır. Savaş sanatı literatüründe "*sağlam pozisyon al*", "*rakibi kör et*", "*şekilsiz ol*", "*her yere kulak yerleştir*", "*deformasyon yap*", "*hazırlıksız yap, her an hazır ol*" ve "*atak ol*" şeklinde belirtilen temel strateji kurallarının gereğini tam olarak uygulamıştır¹⁶⁷. Yalandan yenilgi hissi vererek geri çekilme ile Bizans ordusunu tuzak kurulan yere çekmiş, önce yarım bir çember içene almış, daha sonrada tamamen kuşatılarak bozguna uğratmıştır¹⁶⁸. Malazgirt Savaşı'nda sayı ve teçhizat bakımından Bizans karşısında az olan Selçukluların, Bizans'ı mağlup etmesinin en önemli sebebi moral gücü ile beraber sahte ricat ve pusu kurma olarak adlandırılan bozkır savaş taktiğiydi. Bu sayede Bizans ordusunun ortadan kaldırılması ve Bizans İmparatoru'nun esir edilmesi sağlanmıştır¹⁶⁹.

151 el-Feth b. Ali b. Muhammed Bundârî, *Zubdat al-nusra va Nuhbat al 'usra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889/çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1943, s. 40.

152 Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 143.

153 Alandağlı, agt., s. 18.

154 Özdağ, age., s. 111.

155 Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 143.

156 Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 33; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara 1987, s. 66.

157 Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 147; Sevim-Yücel, age., s. 73; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 66.

158 Özdağ, age., s. 110.

159 Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 34.

160 Şapolyo, age., s. 82.

161 Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 148; Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, s. 79; Sevim-Yücel, age., s. 73; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 67.

162 Yinanç, age., s. 76; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 34.

163 Bundârî, *Zubdat al-nusra va Nuhbat al 'usra*, s. 40.

164 Eyice, age., s. 40.

165 Göksu, *Selçuklular*, s. 110.

166 Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, Çince Aslından çev., Pulat Otkan-Giray Fidan, s. 16.

167 Göksu, *Selçuklular*, s. 110.

168 Alandağlı, agt., s. 86.

169 Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s.143-144; Claude Cahen, *Türk-*

Selçukluların kendi içerisindeki mücadelelerinde de bir takım savaş taktiklerine rastlanmaktadır. Kutalmış ile Alp Arslan arasındaki mücadele sırasında, Kutalmış'ın bir su kanalının akış hattını bozarak, suyunu Alp Arslan'ın geçeceği yol üzerinde bulunan araziye akıtmış ve bu arazinin bataklık haline gelmesini sağlamıştır. Böylece Alp Arslan'ın buradan geçemeyeceğini düşünmüştür¹⁷⁰. Fakat planında başarısız olmuştur. Bu olayla ilgili İbnü'l-Esir, eserinde şu bilgilere yer vermektedir: "...*Rey köylerini yağmalayıp el-Milh vadisine su bağlayarak zaten çorak olan bu araziye içine girilemeyecek hale gelirdi*¹⁷¹... *fakat Sultan Alp Arslan surlarla kaplı yola girdi ve suya daldı, askerler de kendisini takip ettiler. Alp Arslan ve askerler sudan salimen çıktılar ve Kutalmış ile karşı karşıya gelip savaşa tutuştular*¹⁷²." Hüseyinî de bu durumla ilgili eserinde, "...*Milh vadisine su akıttı. Orası yolcular için geçilmesi zor bir bataklıkta... Melik Kutlumuş ve askerleri onların bu bataklığın yapışkan çamurları arasında batmalarını bekliyorlardı. Fakat Sunkurca Melik Kutlumuş'un üzerine yüklendi*¹⁷³." şeklinde ifadelerde bulunmaktadır.

Selçukluların kurdukları pusulara dair bir örnek de I. Kılıç Arslan zamanında Haçlılarla mücadeleden verilebilir. Haçlılar, 1101 yılında Merzifon yakınlarındaki bir ovaya gelmişlerdi. Onları uzaktan izleyen ve planlarını buna göre belirleyen I. Kılıç Arslan ise çoktan bu ovaya ulaşmıştır. Buradaki mühim tepeleri ve yamaçları tutarak, Haçlılara karşı bir plan hazırlamıştır. Haçlılar Merzifon ovasında yürüyüşlerine devam ederken, ansızın Selçukluların tepelerden savaş naraları atarak üzerlerine geldikleri görmüşlerdir. Bu yüzden kendilerini savunmak amacıyla karargâh oluşturmuşlardır. Fakat bu tedbirleri de Selçukluların uyguladıkları dâhine taktikler sayesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü ertesi gün 3 Ağustos sabahı Konrad, 3000 Alman Haçlısı ile yiyecek aramak için kamptan ayrılarak Merzifon'a doğru yola çıkmıştır. Yolda Selçuklulara ait her türlü yiyecek ve eşya ile dolu, tamamen savunmasız bir kaleye rastlamıştır. Çok aç olan Haçlılar bunun bir tuzak olduğunun farkına bile varamamışlardır. Burada hem karınlarını doyurmuşlar hem de birçok ganimet top-

lamışlardır. Kalenin içindeki her şeyi hayvanlarına yükleyerek, yola çıkmışlardır. Fakat yolda, Selçukluların pususuyla karşılaşmışlardır. Bu pususu sonucunda Haçlılar 700 adam kaybetmişlerdir. Canını kurtaranlar ise sağa sola kaçışmıştır¹⁷⁴. Osman Turan, "*Türkler eski taktikleri icabı süratle atlarıyla düşmana saldırıyor; derhal kaçıyor; pususu kurup ânî baskınlar yapıyorlardı. Merzifon (Marsivan) a varan Haçlı öncüleri burada Türklerin pususuna düşerek imha edildi*¹⁷⁵." ifadelerini kullanarak, bu olaya dikkat çekmektedir.

I. Kılıç Arslan zamanında Haçlılara karşı kurulan pusulardan birisi de, Kırkgeçit çayı kenarında olmuştur. Nitekim I. Haçlı Seferi sırasında I. Kılıç Arslan'ın emri üzerine Selçuklu ordusu, İznik'e uzanan yol boyunca tuzaklar kurmuş, Kırkgeçit çayı kenarında pusuya yatmışlardır. Haçlılar henüz pek az ilerlemişlerdi ki, yolun ormanlarla kaplı Drakon vadisine geldikleri sırada Selçukluların tuzağına düşmüşlerdir. Şaşkınlık içinde kalan Haçlılar kaçmaya başlamışlardır¹⁷⁶.

CASUS KULLANMAK

Casus¹⁷⁷ kullanmayla ilgili, tüm dünya devlet ve toplumlarında birçok yöntem uygulanmıştır¹⁷⁸. Tarihi süreç boyunca birçok devlet kuran ve birçok devletle siyasi ilişkiler gerçekleştiren **Türkler** de casus kullanımına büyük önem vermişlerdir¹⁷⁹. Selçuklular ise, savaş hileleri içerisinde casus kullanımına önem veren devletlerden birisi olmuştur. Nitekim casus kullanımı, Selçuklularda istihbarat faaliyetlerinde başvurulan yöntemlerden birisiydi¹⁸⁰. Savaş ortamının yanında "...*sarayda, rekabet eden görevliler ve elçiler arasında da casuslar bulunmakta idi*¹⁸¹."

174 Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 67; Alyanak, agt., s. 78-49.

175 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 140.

176 Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 18; Alyanak, agt., s. 73.

177 Gözetleyen ve araştıran manasında bir kelime olan casus kelimesi, Arapça "ces" kökünden gelmektedir. Casus, düşmanın sırlarını bulup bilgi sızdıran ve düşman içinde olumsuz faaliyetlerde bulunan kişidir. (Cengiz Kallek, "Casus" mad., *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s. 163.) Orta Asya Türk devletlerinde kullanılan casuslara "çaşut", ihbara ise "çaşutlama" denirdi. (Abdülkadir Özcan, "Türk Devletlerinde Casusluk" mad., *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 166.)

178 Şimşir, agm., s. 76.

179 Abdülkadir Özcan, "Türk Devletlerinde Casusluk" mad., *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s.166.

180 Yavuz Delibalta, *Selçuklularda İstihbarat Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 42.

181 Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Mer-*

lerin Anadolu'ya İlk Girişi, Ankara 1988, s. 25-26; Göksu, *Okla Yükselen Millet*, s. 143-144.

170 Göksu, *Selçuklular*, s.92.

171 İbnü'l-Esir, *el Kâmil fi't-tarih Tercümesi*, C. 10, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1991, s. 48.

172 İbnü'l-Esir, *el Kâmil fi't-tarih*, C. 10, s.49.

173 el-Hüseyinî, Sadruddin, *Ahbâr üd-Devleti is-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara 1943, s. 21-22.

Mâverdü, düşmanın durumunu öğrenmenin, istihbaratı hiçbir zaman bırakmamanın, düşmandan gelen haberleri değerlendirmenin, düşmanın hilesinden emin olmanın önemine dikkat çekerek, bir nevi casus kullanmanın mühim bir iş olduğunu belirtmektedir. Ayrıca eserinde savaş sırasında komutanların görevlerinden birinin “*Orduyu daima uyanık, hazır bir halde tutma, gafillîğe, tembellîğe düşürmeme*”¹⁸².” şeklinde ifade etmektedir. Orduyu gizlemenin, her türlü harekâtın gizli tutulmasının gerekliliği üzerinde de durmaktadır¹⁸³.

Büyük Selçuklular casus kullanmakta olup, bir istihbarat teşkilâtına sahiplerdi¹⁸⁴. Fakat devletin ilk zamanlarında casus kullanımına pek fazla önem verilmemiş, casusluktan ve casuslardan hoşlanmayan Alp Arslan haber alma teşkilatını kaldırmıştır¹⁸⁵. Daha sonra Nizâmülmülk sayesinde haberleşme sistemi yeniden kurulmuştur¹⁸⁶. Nitekim istihbarat, Nizâmülmülk’e göre bir devletin olmazsa olmazlarından¹⁸⁷. Devletin güvenliği ve sağlıklı şekilde işleyişi, Sultan’ın konumunun muhafazası, toplumun huzuru istihbarat sisteminin varlığına bağlıydı¹⁸⁸. Bu yüzden sultanlar, istihbarat teşkilatını daima muhafaza etmeliydi¹⁸⁹. Ayrıca ordunun durumunu sormak sultanın bir göreviydi. Bunun için de mutlaka bir habercinin bulunması gerekiyordu¹⁹⁰. Bu anlamda sultanı ve kumandanları başarıya götüren en önemli unsurlardan birisi istihbarattı¹⁹¹.

kez ve Eyalet Dîvânları), İstanbul 2015, s. 128.

182 el-Mâverdü, *El-Ahkâmü’s-Sultânîyye*, s. 50.

183 el-Mâverdü, *El-Ahkâmü’s-Sultânîyye*, s. 50.

184 Sevim-Merçil, age., s. 510.

185 Nizâmülmülk’ün tavsiyelerine rağmen Alp Arslan döneminde, bizzat sultan tarafından haber ama teşkilatı kaldırılmıştır. Bunu kaldırmanın sebebini ise Alp Arslan şu şekilde izah etmiştir: “*Bir sâhib-i haberi nasıl göreyim?; beni seven, dostluğuma yegâneliğine itimadım tam olan (kimse) sâhib-i habere önem vermez ve ona rüşvet vermez. Muhalif ve düşman olan ise, onunla dostluk kurar ve ona para (mal) bahş eder. Böyle olunca, sahib-i haber, mecburen, bizim dostlarımız hakkında kulağımıza daima kötü (sözler); düşmanlar hakkında da iyi sözler ulaştırır. İyi ve kötü söz ok gibidir; biri hedefini bulur. Bu sebepten, her gün gönüllümüz dostlara (karşı) daha fazla kırılır; onları (nezdimizden) daha fazla uzaklaştırırız ve düşmanları ise kendimize daha yakınlaştırırız. Baktığın zaman az zamanda bütün dostlar, düşman olurlar ve düşmanlar onların yerini alırlar. O zaman padişahlıkta hiç telafi edilemeyecek bozukluklar doğar*”. (Nizâmü’l-mülk, *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, 3. Baskı, Ankara 2016, s. 60-61.)

186 Özcan, agmad., s. 166.

187 Göksu, *Selçuklular*, s. 162.

188 Şimşir, agm., s. 73.

189 Nizâmü’l-mülk, *Siyâset-nâme*, s. 60.

190 Nizâmü’l-mülk, *Siyâset-nâme*, s. 54.

191 Göksu, *Türk Savaş Sanatı*, s. 90.

Bir askeri stratejist olmayan, fakat savaş sanatına dair mühim bilgileri eserinde barındıran Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*’de casus kullanımına dair ayrı bir fasıl ayırarak, bu unsurun savaş sanatındaki önemine dikkat çekmektedir. *Siyâsetnâme*’ye göre, her tarafa tüccarlar, seyyahlar ve dervişler kılığında casuslar gönderilmelidir. Bu casuslar, duydukları her şeyi sultana bildirmelidirler. İyi veya kötü reâyânın durumunu aynı şekilde haber vermelidirler. Böylece sultana karşı girişilebilecek herhangi bir isyan hareketi, casuslar sayesinde engellenebilir. Zira valilerin, iktâ sahiplerinin, memurların ve emirlerin isyan faaliyetlerinde bulunmaları çoğu kez bu casuslar sayesinde önlenmiştir¹⁹².

Selçuklular zamanında şahsi menfaatler için sultanlar veya bazı devlet adamları özel olarak bazı kişileri casuslukla görevlendirmişlerdir. Casuslar gizli haber götürme, istihbarat toplama, suikast düzenleme veya adam kaçırma gibi birçok gizli görevlerde kullanılmışlardır. Bunun yanında tüccar, seyyah, sûfi, derviş, seyyar satıcı, eskici, hamal, keşiş veya rahip vs. gibi kılıklarda casuslar gönderilmiştir. Bu şekilde gizlenmiş olan casusların yanında gerçekte bunu meslek edinmiş kimseler de casus olarak vazifelendirilmişlerdir. Selçuklular, kurmuş oldukları siyasi bağlantılar aracılığıyla da istihbarat faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bunun bir örneğini, Selçuklu-Karahanlı ilişkileri sırasında görebilmek mümkündür. Şöyle ki; 1037 yılında Karahanlı Buğra Han, ayakkabıcı kılığındaki bir casus ile Tuğrul Bey’e gizli haberler göndermiştir¹⁹³. Bir başka örnek ise, Serahs Savaşı öncesinden verilebilir. Serahs Savaşı öncesinde Gazne askeri birlikleri içerisinde bir gevşeklik yaşanmaya başlamıştır. Ordu içerisinde bulunan casuslar, Gazne askeri birlikleri arasında yaşanan bu durumu Selçuklulara bildirmişlerdir¹⁹⁴.

Casus kullanımında haberlerin gizli tutulması ve içeriğinin karşı tarafın anlamayacağı şekilde hazırlanması, düşman hakkında her türlü gizli haberlerinin öğrenilmesi son derece önemliydi. Bunu yaparken de düşmanın çabalarını boşa çıkartmak için aldatıcı haberlerin yayılması sağlanıyordu¹⁹⁵. Selçuklularda bunun bir örneğini, Malazgirt Savaşı esnasında görebilmek mümkündür. Bu savaş sırasında Selçuklular, yol boyunca Bizans ordusunu taciz eden Türkmenler veya Bizans ordusunda bulunan Türk veya Türkmen

192 Nizâmü’l-mülk, *Siyâset-nâme*, s. 64.

193 Delibalta, agt., s. 43-44.

194 Köymen, *I. Cilt Kuruluş Devri*, s. 298.

195 Şimşir, agm., 76.

grupları aracılığıyla günlük istihbarat raporları almışlardır. Böylece Bizans ordusunun vaziyeti hakkında anında bilgi edinmişlerdir. Selçuklular bunu yaparken kendi hareketlerini herkesten gizlemişler ve çevreye yanlış bilgilerin yayılmasını sağlamışlardır. Böylece Bizans İmparatoru'na aldatıcı istihbarat raporlarını ulaştırmışlar ve onu kandırmışlardır¹⁹⁶.

Casus kullanımına dair bir başka örnek Melikşah zamanından verilebilir. Melikşah'ın Musul bölgesinde bulunduğu esnada, kardeşi Tekiş isyan etmiş ve Mesûd b. Yâhız Türkmanî idaresindeki Serahs'ı kuşatmıştı. Serahs Kalesi tam alınacağı sırada, Nizâmülmülk'ün adamları vezirin yazısını taklit etmiş ve Mesûd b. Yâhız Türkmanî'ye bir mektup yollamıştır. Bu mektupta Nizâmülmülk'ün ağzından yazılmış gibi şunlar geçmekteydi: *"Bu mektubu şu gün yazıyorum. Yarın sana doğru geliyoruz kaleyi muhafaza et. Falanca düşman üzerine bir gece baskını düzenleyeceğiz"*. Daha sonra mektubu, bol para verdikleri bir casus ile Tekiş'in tarafında göndermişlerdir. Nitekim plan başarıya ulaşmış ve Tekiş, bilerek yakalanmış olan casusun elindeki mektubu almıştır. Mektubu okuyunca Selçuklu askerlerinin çok yakında olduğu sanmıştır. Bu yüzden de Serahs'ı boşaltmıştır¹⁹⁷.

Casus kullanımına dair ilgi çekici bir başka örnek, Sancar'ın Karahanlılara karşı izlediği siyaset esnasında görülmektedir. Batı Karahanlı hükümdarı Kadir Han, Horasan'a göz dikmiş ve Sancar'ın burada olmamasından faydalanarak bölgeye ilerlemeye başlamıştı. Onun bu ilerlemesi karşısında Sancar, Horasan'a gelerek, her hareketinden haberdar olmak amacıyla Kadir Han'a karşı casuslar görevlendirmiştir. Böylece Sancar, casuslar sayesinde Kadir Han'ın karargâh kurduğunu öğrenmiştir. Yine casuslar sayesinde Kadir Han'ın avda olduğundan haberdar olmuş ve Emir Bozkuş'u avla meşgul olan Kadir Han üzerinde göndermiştir. Neticede Kadir Han esir edilerek, Sancar tarafından öldürtülmüştür¹⁹⁸.

*Devletşah Tezkiresi'*nde de Selçuklularda casus kullanıma dair örnek bulabilmek mümkündür. Şöyle ki; Sultan Sancar, Atsız'ın kendisine karşı isyanı karşısında **şair** Edîb Sâbir'i, durumlardan haberdar etmesi için gizli olarak Harezm'e göndermiştir. Bu konuyla ilgili *Devletşah Tezkiresi'*nde geçen cümleler aynen şu şekildedir: *"Rivayet ederler ki Sâbir, Sultan Sancar ve devlet erkânının yanında pek kıymetliydi. Harezmşah Atsız, Harezm'de Sultan Sancar'a karşı isyan ettiği*

Sultan Sancar, Edîb Sâbir'i vazifeleri tetkik etmesi ve haberler vermesi için gizli olarak Harezm'e gönderdi. Atsız, Cuma günü Sancar'ı yakalayıp, öldürmek için bir fedaî gönderdi. Sâbir, o şahsın şeklini, şemalini bir bir kâğıt üzerine çizdi ve Merv'e gönderdi. O şahsı buldular ve öldürdüler¹⁹⁹." Bu kâğıdın Merv'e ihtiyar bir kadının ayakkabısının içinde gittiği bilinmektedir. Böylece Sancar, ölümden kurtulmuştur²⁰⁰.

I. Gıyâseddin Keyhusrev'in tahta çıkışı esnasında da casus kullanımını görebilmek mümkündür. III. İzzeddin Keykavus tahta çıktığında I. Gıyâseddin Keyhusrev Bizans ülkesinde bulunmaktaydı. Gıyâseddin Keyhusrev'in taraftarı olan devlet adamları, onu çağırarak tahta oturtmayı planlamışlardı. Bu görevi gerçekleştirmesi için de Hâcib Zekerîya'yı seçmişlerdi. Bu iş için Hâcib Zekerîya'nın seçilmesi tesadüfi değildi. Çünkü casusluk için seçilen bir kişinin, belirli özelliklere sahip olması gerekliydi. Hâcib Zekerîya da bu görev için oldukça dikkat çeken vasıflara sahipti²⁰¹. Nitekim bu hususta **İbn Bîbî**'nin eserinde bilgiler bulabilmek mümkündür. İbn Bîbî'nin bahsettiğine göre; Hâcib Zekerîya *"bilgisi ve tecrübesiyle yaşitlarını ve emsallerini geride bırakmış, Sultan'ın hizmetinde haciblik ve kayhalık (pişkâr-yi menzilet) görevine getirilmiş, Rum ülkesinde halkın konuştuğu 5 dile tam bir hâkimiyet sağlamış, o dilleri inceliklerine ve ayrıntılarına kadar öğrenmiş²⁰²..."*

Casusluk için gerekli vasıflara sahip olan Hâcib Zekerîya, İbn Bîbî'de de belirtildiği üzere Sultan Gıyâseddin'i çağırarak için görevlendirilmiştir. Bu vazifeyi gerçekleştirmek amacıyla bir hileye başvurulmuştur. Şöyle ki, beylerden aldıkları mektupları ve senetleri, kimsenin anlamayacağı şekilde yarılmış olan bir çobandeğneğinin içerisine yerleştirmişlerdir. Sonra da Hâcib Zekerîya'ya bir keşiş elbisesi giydirip, onu rahip kılığına sokmuşlardır²⁰³.

Casus kullanımına dair bir başka örneği Türkiye Selçuklularında, I. İzzeddin Keykavus'un Sinop'u fethi esnasında görebilmek mümkündür. I. İzzeddin Keykavus, Sinop'u fethetmeden önce bu bölgeye casuslar göndermiştir. Bu casuslar Aleksios ve Sinop hakkında ayrıntılı olarak bilgi toplamışlardır. Onların getirdikleri bilgiler sayesinde Trabzon Rum İmparatoru III. Aleksios tutsak olarak ele geçiril-

196 Göksu, *Selçuklular*; s. 106, 111.

197 Merçil, *Dîvân*, s. 129.

198 Merçil, aynı yer.

199 Devletşah, *Devletşah Tezkiresi I*, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977, s. 136-137.

200 Merçil, *Dîvân*, s. 130.

201 Delibalta, agt., s. 44-45.

202 İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'îye -I-*, s. 97.

203 İbn Bîbî, aynı yer.

miştir²⁰⁴. Bu hususta İbn Bîbî, eserinde şu ifadelerde bulunmaktadır: “*Kir Aleksî’nin ve Sinop’un durumu hakkında bilgi almak için önden casuslar gönderdiler. Casuslar geri dönünce, “Tekfur Kir Aleksî, yanında 500 süvariyle onlardan habersiz, şehrin dışında avlanarak vakit geçirmekte, üzüntüsünü atmak için şarap içmektedir. Tedbir ve ihtiyatı aklının ucundan bile geçirmemektedir” dediler*²⁰⁵.”

DÜŞMANA PSİKOLOJİK BASKI UYGULAMAK

Türkler, tarihi süreç boyunca gerçekleştirdikleri mücadelelerde, savaşın kazanılması veya kaybedilmesinde, savaştan sonra da galibiyetin sürmesinde ve sorunların çözülmesinde düşmanın ruh haline etkide bulunarak sonuç almışlardır. Bu bakımdan Selçukluların uyguladıkları savaş hilelerinden birisi de düşmana psikolojik baskı uygulamaktır. Psikolojik baskıda, silahlı bir harekâttan farklı olarak düşmanla karşılaşmadan, düşman ordusunu en kolay şekilde yenebilmek için aklın tüm olanakları kullanılmıştır. Düşman ülkesinin topraklarına, kaynaklarına, kültürüne, hatta bizzat devlet mensuplarına karşı baskı uygulanmıştır. Böylece düşmanda moral bozukluğu oluşturulmuş, başarı inançlarının yıkılması sağlanarak direnme güçleri kırılmış ve düşmanın kendini savunmasına imkân tanınmamıştır²⁰⁶.

Selçukluların, düşman üzerinde psikolojik baskı oluşturmak için izledikleri yöntemlerden birisi, Bizans askerlerini şaşkınlığa düşürmek amacıyla saf halinde dizilmeme stratejisini uygulamak ve ayrı gruplar halinde at koşumları gerçekleştirmektir. Böylece atların öteye beriye gidiş geliş sayesinde düşmana kalabalıklı izlenimi verilmiştir²⁰⁷. Buna benzer bir örneği, Miryokefalon Savaşı esnasında görebilmekteyiz. II. Kılıç Arslan, Miryokefalon Savaşı sırasında atlarının ayak sesleri ile Bizans İmparatoru Manuel’in kulaklarını çınlatmıştır. Bu durum Manuel’in sinirlerini bozmuş ve doğru karar verecek motivasyonu bulamamıştır²⁰⁸.

Selçuklular döneminde, düşman üzerinde psikolojik baskı uygulamak için izlenen bir diğer strateji ise düşmanı korkutmaktır. Selçuklular, korkunun oluşması için birçok farklı yöntemler uygulamışlardır. Bunlardan birisi, daha sefere çıkmadan önce kendi-

leri hakkında düşman arasında korkunç rivayetler yaymaktır²⁰⁹. Bu taktik, özellikle keşif ve yıpratma seferleri esnasında düşmanın moralinin bozulması için kullanılmıştır²¹⁰. Selçuklu askerlerinin saçlarını kazıyıp düşmanlarının önüne atarak onları korkutup maneviyatlarını bozmaya çalıştıkları da bilinmektedir²¹¹.

Psikolojik baskı uygulamadaki bir başka yöntem ise, düşmanla alay etmektir. Nitekim Bizanslılarla yapılan savaşlarda, onların dilini bilen Selçuklular, Bizans askerleri ile alay ederek onların morallerini bozmaya çalışmışlardır²¹². Anna Komnena’nın eserinde bu konuya dair şu dikkat çekici ifadeler bulunmaktadır: “... .düşmanlar, gün boyunca Rum ordusuna [dağınık vur-kaç saldırılarıyla] boşu boşuna saldırdıktan sonra -çünkü Rum birliklerinin ne bütünündeki düzeni, ne de bir bölümündeki düzeni bozabiliyorlardı-, hiçbir yarar sağlamış olmaksızın, tepelere döndüler; o zaman, pek çok sayıda, ateşler yaktılar ve tüm gece boyunca kurtlar gibi ulumaya koyuldular; bazan da Rumlarla alay ediyorlardı, çünkü onların içinde Hellen dilini bilen yarı Barbarlar [anası Rum, babası Türk olanlar] da vardı²¹³.”

Selçuklular, savaş sonrasında da düşmanlarını psikolojik olarak yıpratmaya devam etmişlerdir. Bunun bir örneğini Miryokefalon Savaşı’ndan sonra yaşananlarda görebilmek mümkündür. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan’ın emriyle, Miryokefalon Savaşı’ndan sonra Bizans İmparatoru Manuel ve adamları, savaşın meydana gelmiş olduğu yerden geri götürülmüşlerdir. Böyle bir şeyin yapılmasındaki amaç, Manuel’in felaketi bizzat görmesini sağlamaktır. Gerçekten de Manuel, bu durumdan çok etkilenmiştir²¹⁴. Niketas bu felaketin manzarasını eserinde şu şekilde

209 Alandağlı, agt., s. 41.

210 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 287.

211 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 255-256.

212 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 255.

213 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 493. Bizans ve Selçuklu ordularında karışık etnik kökenlerden gelen askerler bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde yarısı Yunan, yarısı Türk olanlar dikkat çekmekteydi. Bizans kaynaklarında bu tür askerlere mixobarbaroi denilmekteydi. Bu askerlerin iki dili vardı. Bazıları Bizanslı düşmanlarıyla Yunanca alay ederken, bazıları tehlikeli bir Bizans saldırısında Yunanca dua ederlerdi. Aralarında Türk komutanlarına sadık olmayanlar da vardı. Bu komutanlar Bizanslıları, Selçukluların savaş taktiklerinden haberdar ederek Selçuklulara ihanet ederlerdi. (Nevra Necipoğlu, “Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu’da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)”, *Cogito*, S. 29 (2001), s. 81-82.

214 Ağırnaslı, agt., s. 95-96.

204 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 260; Merçil, *Dîvân*, s. 167.

205 İbn Bibi, *el Evamirü’l-Ala’iye -I-*, s. 169-170.

206 Alyanak, agt., s. 16, 18.

207 Özdal, age., s. 117.

208 Alyanak, agt., s. 19-20.

anlatmaktadır“...Ve de gözler önüne serilen manzara gerçekten ağlanmaya değerdi, hatta daha da fazlasına; fecaatın büyüklüğü gözyaşlarını da aşmaktaydı. Hendekler, içlerine dolan cesetlerle düzelmiş, vadiler tepelere dönmüştü. Çalılıklar cesetlerle örtülmüştü. Ve bütün maktullerin kafa derileri yüzülmüş ve birçoklarının erkeklik uzuvları koparılmıştı. Türkler bunu, sünnetli olanların sünnetsizlerden ayrılamaması ve böylece zafierlerinin daha açık seçik belli olması için yapmışlarmış. Çünkü her iki ordudan da pek çok kişi maktul düşmüştü. Bu manzara önünden ağlayıp inlemeden geçen yoktu; herkes yüksek sesle hıçkırmakta ve ölü arkadaş ve dostlarının adlarını anmaktaydı²¹⁵.”

DÜŞMANIN MADDİ KAYNAKLARINA ZARAR VERMEK

Selçuklular, bir bölgeyi ele geçirmeye karar verdikleri zaman, ilk olarak burayı savaş yapmadan nasıl alabileceklerinin planını yapmışlardır²¹⁶. Çünkü güçlü düşmanı yorgun düşürmek için zayıflatıcı planlar yapmak gerekirdi²¹⁷. Bu planlardan birisi de düşmanın maddi kaynaklarına zarar vermektir. Düşmanı maddi ve manevi olarak yoksulluğa düşürmek, motivasyonlarını bozmak ve direnme güçlerini kırmak için önemli olan²¹⁸ bu taktik, Selçuklular döneminde sıklıkla uygulanmıştır²¹⁹.

Düşmanın geçeceği güzergâhları ve kullanacağı maddi kaynakları kullanılamaz hale getirmek moral bozma açısından mükemmel bir taktikti²²⁰. Bu taktik sayesinde, yapılacak bir meydan savaşı için de uygun ortamın oluşması sağlanacaktı. Selçukluların uyguladıkları bu taktiği anlayamayan Batılılar, bunun yalnızca yağma amaçlı olduğunu düşünmüşlerdir. Bu yüzden birçok Batılı yazar Türkleri barbar olarak nitelendirmişlerdir²²¹. Diğer yandan Bizans ve Ermeni tarihçileri ise Selçukluların bu taktikleri savaşmaktan korktukları için uyguladıklarını belirtmişlerdir. Fakat Selçuklular bu taktikleri, verilecek olan örneklerde de görüleceği üzere, savaştan önce düşmanı yıpratmak amacıyla uygulamışlardır²²².

Sözü edilen maddi kaynaklar içerisinde su ve yiyecek kaynaklarının kesilmesi, yer almaktaydı²²³. Düşmanın yürüme yolundaki su kuyuları, çeşmeler, sarnıçlar yıkılır veya kuyuların içine pislikler, ölmüş hayvan leşleri, zehirli maddeler atılarak suların kullanılmaz hale getirilmesi sağlanırdı. Ayrıca düşmanın ilerleme istikametindeki yerleşim yerleri tahrip edilir ve tüm yiyecek maddeleri yok edilirdi²²⁴. Ekin ve otlar hayvan sürülerine yedirtilir veya yakılarak tahrip edilirdi. Böylece düşman ordusunun ve hayvanlarının güçsüz düşmelerini sağlanırdı²²⁵. Böyle bir taktiğin uygulanması, düşman askerleri arasında ölümlere de sebep olurdu. Böylece Selçuklular, çoğu zaman savaş başlamadan galip duruma gelmiş olurlardı²²⁶. Bu hususa dair, “Düşman üzerine sular göndermemek, akarsularını kesmek câizdir, içlerinde her ne kadar kadın ve çocuk olsa da böyle yapılır. Bu şekil bir hareket düşmanın zayıflamasına, sulh yapmaya veya kuvvetle zafere ulaşmaya bir vesiledir²²⁷.” ifadelerini kullanan Mâverdi, düşmanın maddi kaynaklarına zarar vermenin düşmanı zayıflatmak için iyi bir taktik olduğunu vurgulamaktadır.

Düşmanın maddi kaynaklarına zarar vermenin bir örneğini Serahs Savaşı’na giden süreçte görebilmek mümkündür. Selçuklular, Serahs Savaşı olmadan önce, suyun yatağını değiştirmişlerdir. Bu ise Gazneli ordusunu en çok meşgul eden mesela haline gelmiştir. Selçuklular çayın suyunu başka yöne çevirdiklerinden dolayı Gazneli ordusu civarda yer alan başka kuyulara yönelmeye başlamıştır²²⁸. Selçukluların, savaşın başından itibaren uyguladıkları bu taktik sonuç vermiştir. Maddeten ve manen çökertilmiş olan Gazneli ordusunda panik ve yılgınlık halleri görülmeye başlamıştır²²⁹.

Dandanakan Savaşı’na giden süreçte de maddi kaynaklara zarar verme taktiğinin son derece iyi bir şekilde uygulandığını görebilmek mümkündür. Bu süreçte Selçuklular, yıpratma savaşına yönelmişlerdir. Vur-kaç taktiği ile Gazneli ordusunu yormuşlardır²³⁰. Tuğrul Bey, düşmanı oyalamak ve yıpratma savaşları yapmak amacıyla ordusunu dağınık şekilde çöllere çekmiştir. Diğer yandan da yol boyunca düşmana ait

215 Niketas Khoniates, *Historia*, s. 131.

216 Alyanak, agt., s. 34.

217 Senger, age., s. 96.

218 Alyanak, agt., s. 33.

219 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 256.

220 Özdal, age., s. 135.

221 Alyanak, agt., s. 33.

222 Alyanak, agt., s. 36-37.

223 Özdal, age., s. 104.

224 Alyanak, agt., s. 33-34.

225 Kesik, “Türkiye Selçukluları’nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri”, s. 256.

226 Alyanak, agt., s. 33-34.

227 el-Mâverdi, *El-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, s. 61.

228 Köymen, *I. Cilt Kuruluş Devri*, s. 297-298.

229 Koca, *Dandanakan’dan Malazgirt’e*, s. 75.

230 Koca, *Dandanakan’dan Malazgirt’e*, s. 74-75.

ne kadar ot, saman ve arpa varsa hepsini yaktırmış ve tüm kuyuları bozarak içlerini leşlerle doldurtmuş-tur²³¹. Çölde bulunan kuyuların tamamını bu şekilde kapattırmıştır. Bu durum karşısında Gazneli ordusu ve hayvanları pınar ve yeraltı suyunun bulunmadığı bu bölgede yorgun ve aciz kalmışlardır²³². Böylece Selçuklular, uyguladıkları planlı taktikleri sayesinde Gazne ordusunu daha savaşa girmeden kötü duruma düşürmeyi başarmışlardır²³³. Râvendî eserinde, bu olaya şu şekilde dikkat çekmektedir: “O çölde birkaç yerde su vardı. Selçuklular suları kurutmuşlar, kuyuları doldurmuşlardı. Mes’ud’un ordusu ile hayvanları susuzluktan yorgun ve aciz kalmışlardı. Onların kılıç darbelerine tahammül edemiyorlardı. Nihayet arkalarına dönüp kaçtılar²³⁴.”

Düşmanın maddi kaynaklarına zarar verme stratejisi, askeri taktikte son derece başarılı olan I. Kılıç Arslan zamanında da uygulanmıştır. Nitekim 1097 yılında Bizanslılarla yapılan Dorylion Savaşı sırasında, Selçuklular büyük gruplar halinde Eskişehir bölgesine gelerek tarlalardaki ürünleri yakmışlar, Bizanslıların yiyecek ve içecek bulmalarını engellemişlerdir²³⁵. I. Kılıç Arslan zamanında buna dair bir başka örnek iste, Haçlılara karşı yürütülen mücadeleler sırasında görülmektedir. I. Kılıç Arslan’ın, 1101 yılında Haçlı kuvvetlerini bu taktikle yıpratmış bililmektedir²³⁶. Nitekim Anadolu’dan geçen Haçlılar, sayı bakımından kendilerinden az olan Türk askerlerinin baskınlarına ve maddi kaynaklardan mahrum bırakan taktiklerine maruz kalmışlardır. Selçuklular, Haçlıların geçecekleri yolların üzerindeki ekinleri ve otları, hayvan sürülerine yedirterek veya yakarak tahrip etmişlerdir²³⁷. Su ve yiyecek maddelerini yok etmişler ve pusu kurmuşlardır²³⁸. Bu yüzden Haçlılar erzak bulmakta sıkıntı çekmişler ve susuzluk problemi yaşamışlardır. Açlığa mahkûm edilmişlerdir. Kıtık içerisinde kalan Haçlılar gruplara ayrılarak yiyecek madde aramaya başlamışlardır. Bu durum askerler arasında moralsizlik oluşmasına sebep ol-

muş ve savaşma isteklerini kırmıştır²³⁹. Haçlılardan pek çok kişi ve hayvan da yolda açlıktan ölmüştür²⁴⁰. Anna Komnena bu durumu eserinde şu şekilde anlatmaktadır: “Türkler, savaşta deneyimli olduklarından, hep onların önü sıra bir köyden ötekine ilerleyerek bütün yiyecek birikimlerini yaktılar²⁴¹.”

Maddi kaynaklara zarar vermenin bir başka örneğini Miryokefalon Savaşı öncesi görebilmek mümkündür. II. Kılıç Arslan, Miryokefalon Savaşı’na hazırlık sırasında bir yandan Bizans İmparatoru ile anlaşma girişimlerini sürdürürken, diğer yandan kalabalık Bizans ordusunu, bir meydan savaşı yapmadan önce yıpratmaya çalışmıştır. Bunun için Selçuklular, Bizans ordusunun geçeceği muhtemel civar köyleri tahrip etmişlerdir. Bizans ordusunun yiyecek ve su bakımından aciz duruma düşmesi için çabalamışlardır²⁴². Bizanslıların atları için ot bulmalarını önlemek amacıyla çayırları tahrip etmişler ve içme suyuna ulaşılmasını engellemek için suları zehirlemişlerdir²⁴³. Ekinleri yakmışlar, çevredeki kuyuları insan cesetleri ve hayvan leşleri atmak suretiyle kirletmişlerdir. Bütün bu faaliyetler Bizans ordusunda dizanteri salgınının yaşanmasına sebep olmuştur²⁴⁴. Bizans tarihçisi Niketas Khoniates bu olayı şu şekilde anlatmaktadır: “İmparator bütün yol boyunca sıkı bir düzen kurmuş, her yürüyüş başlangıcını düşünerek tespit etmiş ve savaş sanatının bütün kurallarını göz önünde bulundurmıştı. Ayrıca Türkler de görünmüşlerdi ve küçük çarpışmalarla Bizanslılara saldırmaktaydılar. Bunlar Bizanslıların önünden giderek, bunların hayvanlarına yem bulamamaları için yol boyunca bütün meraları yakmışlar ve içecek su bulamamaları için de kaynak ve kuyuları pislemişlerdi²⁴⁵.”

Bir diğer örneği I. İzzeddin Keykâvus zamanında görebilmek mümkündür. Şöyle ki; I. İzzeddin Keykâvus 10 gün boyunca Tel-bâşer Kalesi’ni kuşatmıştır. Fakat kale halkı savunmada oldukça başarı göstermesinden dolayı bir sonuç alamamıştır. Bunun üzerine I. İzzeddin Keykâvus düşmanın maneviyatını bozmak amacıyla ağaçları kestirtmiştir. Kaledelikler, bahçelerinin tahrip edildiğini görünce son derece üzölmüşlerdir. Geçim kaynaklarının kesilmesi so-

231 İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972, s. 20; Sevim-Merçil, age., s. 25-26; Şapolyo, age., s. 47; Göksu, *Selçuklular*, s. 65; Koca, *Dandanakan’dan Malazgirt’e*, s. 74.

232 Reşidü’l-din Fazlullah, *Cami’ü’l-Tevarih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2010, s. 91; Sevim-Merçil, age., s. 25-26.

233 Sevim-Merçil, age., s. 25-26.

234 er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 99.

235 Alyanak, agt., s. 35.

236 Alandağlı, agt., s. 15-16.

237 Özdal, age., s. 112.

238 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 139.

239 Sevim-Merçil, age., s. 153-154; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 139; Alandağlı, agt., s. 15-16.

240 Özdal, age., s. 112.

241 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 347.

242 Çay, age., s. 66; Alandağlı, agt., s. 91.

243 Kate Fleet, “Türk Ekonomisi, 1071-1453”, *Cambridge Türkiye Tarihi Bizans’tan Türkiye’ye 1071-1453*, C. I, s. 289.

244 Çay, age., s. 66; Alandağlı, agt., s. 91.

245 Niketas Khoniates, *Historia*, s. 123.

nucunda sipahiler, çoluk çocuklarının selameti için kaleyi sultana teslim edeceklerini bildirmişlerdir. Bu olayı İbn Bîbî eserinde şu şekilde anlatmaktadır: “Çabasının boşa gittiğini gören Sultan, öfkeye kapıldı. Cephanelerden (zered-hâne) her sipahiye keskin bir balta vermelerini, onların sabahdan akşama kadar kaledekilerin ağaçlarını kesmekle meşgul olmalarını buyurdu. Sipahiler, baltaların ağaçlara vurup kaledekiler kaleden ağaçlarının kesildiğini bahçelerinin harap olduğunu görünce hep birlikte Melik’in huzuruna çıkarak, “Bizim geçim kaynağımız bu ağaçların meyveleridir. Rum askerleri geçim kaynağımızı kahır baltalarıyla kurutunca çoluk çocuğumuzun nafakasını nereden temin edeceğiz. Bu durum karşısında çoluk çocuğumuzun selameti için biz kaleyi Sultan’a teslim edersek, her halde siz Melikimiz bizi kınayıp ayıplamazsınız. Herkes de bizi mazur görür” dediler²⁴⁶. Görüldüğü üzere I. İzzeddin Keykâvus’un bu taktiği, istediği şekilde sonuç vermiştir.

ASKERLERİ SINAMAK

Türk komutanları, tarihi süreç boyunca askerlerinin kendilerine ne kadar sadık olup olmadıklarını ölçmek amacıyla akıllı yöntemler kullanmışlardır. Bu yöntemlerde askerler sınanmış ve ihanet edip etmeyecekleri anlaşılmıştır. Selçukluların da uyguladıkları savaş hilelerinden birisi, kendi askerlerini sınamak olmuştur. Bunun bir örneğini, Serahs Savaşı öncesinde Çağrı Bey’in uyguladığı taktikte görebilmek mümkündür. Çağrı Bey, Gaznelilerden Selçuklular tarafına geçen askerlerin, Gazneliler ile gerçekleştirilecek savaş sırasında kendilerine ihanette bulunup bulunmayacaklarını anlama için, onları savaş esnasında ilk safhalarda çarpıştırmaya karar vermiştir. Çağrı Bey’in bu taktiği sayesinde, Gaznelilerden Selçuklular tarafına geçen askerlerin sadakatle savaşıp savaşmayacakları anlaşılmıştır²⁴⁷.

KÂĞITTAN MIĞFER HAZIRLATMAK

Selçuklar, açık alanlarda yaptıkları savaşların yanında, müstahkem yerlerin alınmasında da düşmanlarını kandırma ve yanıltma stratejisini başarıyla uygulamışlardır²⁴⁸. Bunun en güzel örneğini Terken Hatun gerçekleştirmiştir. Gurlara karşı 1204’de Gürgeç savunmasında Terken Hatun, bir yandan herkesin silahlanması için emirnâme çıkartırken, diğer yandan da kâğıttan birçok miğferler hazırlatarak

surlara koydurtmuştur. Bu kâğıttan miğferler sayesinde düşmana karşı şehirde bir ordunun bulunduğu izlenimini vermeye çalışmıştır. Terken Hatun’un uyguladığı bu taktik, savunmadakilerin her zaman başvurabilecekleri türden bir hile olarak bilinmektedir²⁴⁹.

YENİLMİŞ GİBİ YAPMAK

Selçukluların uyguladıkları savaş hilelerinden birisi de düşmanı kandırarak yenilmiş gibi yapmaktır. Bununla ilgili bir örneği I. Alaeddin Keykubad döneminde görebilmek mümkündür. Nitekim I. Alâeddîn Keykubâd tarafından Kırım Seferi ile görevlendirilen Uç Beylerbeyi Hüsâmeddin Çoban, Suğdak şehrinin ve kalesinin alınmasında bu yöntemi uygulamıştır. I. Alâeddin Keykubat tarafından vazifelenen Hüsâmeddin Çoban, 1227 yılında Kırım’a gelerek, Kıpçak Hanı ile Rus Knezi’ni Türkiye Selçuklu Devleti’ne bağladıktan sonra Suğdak Kalesi’ni almak istemiştir. Fakat Suğdak halkının direnciyle karşılaşmıştır. Hüsâmeddin Çoban surları ve istihkâmları aşamadığı için bir hileye başvurmuştur. Selçuklu askerlerine yenilmiş gibi yaparak geri çekilmelerini emretmiştir. İşte bu hileye Suğdaklılar kanmış ve zafer kazandıklarını sanarak kaleyi ve istihkâmları terk edip, Selçuklu askerlerinin peşine düşmüşlerdir. Halkı kalenin dışına çıkarmayı başaran Hüsâmeddin Çoban, ansızın geri dönüp kaleyi almayı başarmıştır²⁵⁰. Sefer sırasında uygulanan hile ile ilgili İbn Bîbî, eserinde şu dikkat çekici bilgileri vermektedir: “İslâm ordusu, daha önce plânladıkları gibi sırtlarını gösterip kaçmaya başlayınca onların kaçışını gören Suğduların süvarisi, piyadesi aslan gibi cesaretlenerek onları, rüzgârın tozu kovaladığı gibi kovaladı. Muzaffer askerler, bir süre kaçıp şehirden uzaklaştıktan sonra geri dönünce şehir halkının şerbeti zehire döndü. Aslanın saldırısına uğramış ceylan gibi aciz kalıp şaşırıldılar. Kurdun karşısındaki koyuna döndüler²⁵¹.”

SONUÇ

Düzenli bir ordusu bulunan Selçuklular, savaş sahnesinde ustalık, güç ve becerinin yanında, savaşta kısa sürece bitirmek için akıllı ve kurnazlığı daima kullanmışlardır. Harp hiledir prensibinden hareketle, mücadeleler esnasında uyguladıkları savaş hileleriyle düşmanın dikkatini dağıtmışlardır. Düşmanın hareketini, psikolojik durumunu, kendilerinin ve

246 İbn Bibi, *el Evamirü'l-Ala'îye -I-*, s. 205-206.

247 Ağırnaslı, agt., s. 74.

248 Koca, *Selçuklular'da Ordu*, s. 176.

249 Özdağ, age., s. 134.

250 Koca, *Selçuklular'da Ordu*, s. 176-177.

251 İbn Bibi, *el Evamirü'l-Ala'îye -I-*, s. 339.

düşmanlarının güçlü ve zayıf taraflarını iyi bir şekilde analiz edip, savaş hilelerini buna göre düzenlemişlerdir. Savaş sanatında ve tekniğinde son derece usta olan Selçuklular, sürpriz baskın, kesik başı veya miğferi mızrak ucuna takarak dolaştırmak, askeri mızık ve naralar ile düşmanı korkutmak, kamp ateşleri yakmak, yürüyüş izini kaybettirmek, sahte mektuplar ve haberler, sahte ricat ve pusu, casus kullanmak, düşmana psikolojik baskı uygulamak, düşmanın maddi kaynaklarına zarar vermek, askerleri sınamak, kâğıttan miğfer hazırlamak şeklinde farklı savaş hileleri uygulamışlardır.

Selçuklular, kısa vaktte en az kayıpla başarıya ulaşmak için yüksek tepelere ve dağlara saklanıp, düşmana sürpriz baskınlar düzenlemişlerdir. Onların korku ve panik içerisinde kalmasını sağlayarak yıpratmaya çalışmışlardır. Bu baskınların temelinde hız, yeterli istihbarat, kandırma veya şaşırtma metotlarının uygulanmasından dolayı daima bir hile yatmıştır. Bu anlamda Selçukluların uyguladıkları en önemli savaş hilelerinden birisi de sahte ricat ve pusu olmuştur. Düşmanı yıpratmak ve mağlup etmek için, doğru stratejiler izlenerek uygulanan sahte ricat ve pusu taktikleri sayesinde Selçuklular, önemli başarılar elde etmişlerdir. Savaşta geri çekilerek, düşmanın başarı kazanmış gibi hissetmesini sağlamak ve ansızın saldırmak şeklindeki bu hile, Selçuklular tarafından Malazgirt Savaşı'nda ve Haçlılarla mücadelede başarıyla uygulanmıştır.

Selçuklular, öldürdükleri önemli kişilerin başını savaş sırasında bir mızrak ucuna asarak düşmanın maneviyatını bozmuşlar ve direnme gücünü kırmışlardır. Düşmanın morallerini bozan ve onları yıpratıcı bir diğer taktik de askeri mızıkalar ve naralar olmuştur. Selçukluların savaş sırasında kullandıkları askeri mızıkadaki her vuruş şekli savaşın seyri ve şekli hususunda gizli bir işareti içermiştir. Selçuklu askerleri trampet ve boru sesleriyle, düşman için oldukça yabancı bir durum olan savaş naralarıyla düşman askerlerinin morallerini savaş öncesi bozmuşlardır. Selçuklular, karanlıkta sayılarını çok gösterebilmek ve düşmanın psikolojisini bozmak amacıyla bu hileye başvurmuşlardır.

Selçuklular, gece yüksek tepelerde ve düşmanın görebileceği alanlarda birçok kamp ateşi yakarak düşmana kalabalık izlenimi vermişlerdir. Böylece düşmanın korkmasını ve cesaretlerinin kırılmasını sağlamışlardır. Ayrıca kâğıttan birçok miğferler hazırlatılarak surlara konulmak suretiyle de düşmana şehirde bir ordunun bulunduğunu izlenimi vermeye

çalışmışlardır. Düşmanlarını yanıltmak ve atlatabilmek için gerçekmiş gibi gösterilen yolu aslında başka bir yol olarak göstermişlerdir. Yürüyüş izlerini atlarını ters nallayarak veya farklı kılıklara girerek kaybettirmişlerdir. Selçuklular, düşmanın ağzından yazılmış sahte mektuplarla ve haberlerle de karşı tarafı yanlış olarak bilgilendirerek üstünlük sağlamışlardır.

Selçuklular, savaş hileleri içerisinde casus kullanımına ve düşmanla karşılaşmadan, düşman ordusunu en kolay şekilde yenebilmek için psikolojik baskıya son derece önem vermişlerdir. Bu dönemde casuslar tüccar, seyyah, derviş, eskici, keşiş veya rahip kılıklarına girerek gizli haber götürme, istihbarat toplama veya suikast düzenleme faaliyetlerinde kullanılmışlardır. Selçuklular, kendileri hakkında düşman arasında doğru olmayan korkunç olaylar yaymışlardır. Düşmanın geçeceği güzergâhları ve kullanacağı maddi kaynakları uyguladıkları çeşitli stratejilerle kullanılamaz hale getirmişlerdir. Böylece düşman üzerinde psikolojik baskı oluşturmuşlardır. Ayrıca askerlerinin kendilerine ne kadar sadık olup olmadıklarını da çeşitli hilelerle ölçmüşlerdir.

KAYNAKÇA

- ABÛ'L-FARAC, Gregory Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1987.
- AĞIRNASLI, Nilay, *Selçuklu Hükümdarlarının Başkomutanlık Özellikleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- AHMED B. MAHMÛD, *Selçuk-Nâme*, C. I, haz. Erdoğan Mercil, Tercüman yay., İstanbul 1977.
- AKSARAYLI KERİMEDDİN MAHMUD, *Müsameret-al-ahyar (Selçukî Devletleri Tarihi)*, çev. M. Nuri Gençosman, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1943.
- ALANDAĞLI, Fadime, *Selçuklu Devri Savaşlarında Sürpriz Baskın Korku ve Panik*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.
- ALYANAK, Naime, *Selçuklu Devri Savaşlarında Strateji ve Taktik*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.
- BAYRAMOĞLU, Gökben, "Küçük Balık Büyük Balığı Yutabilir Mi? Rekabet Stratejilerinin Anlaşılmasında Sun Tzu'nun "Savaş Sanatı" Taktiklerinden Dersler",

- Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 2018,53 (1), s. 180-200.
- BUNDÂRÎ, el-Feth b. Ali b. Muhammed, *Zubdat al-nusra va Nuhbat al 'usra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889/çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK yay., Ankara 1943.
- CAHEN, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, TTK yay., Ankara 1988.
- ÇAY, Abdulhalûk, *II. Kılıç Arslan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1987.
- DELİBALTA, Yavuz, *Selçuklularda İstihbarat Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- DEMİRBİLEK, Salih, "Sun Zi'nin Savaş Sanatı ile Orhon Yazıtları Arasındaki İlişki Üzerine", *JOTS*, 2/1, 2018, s. 24-37.
- DEMİRKENT, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya yay., İstanbul 1997.
- DEMİRKENT, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK yay., Ankara 1996.
- DEVLETŞAH, *Devletşah Tezkiresi I*, çev. Necati Lugal, Kervan yay., İstanbul 1977.
- DONUK, Abdülkadir, "26-30 Ağustos 1922 Ta'arruzu ve Turan Taktiği", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.12 (1982), s. 459-498.
- el-CÂHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü yay., Ankara 1967.
- el-HÜSEYNÎ, Sadruddîn, *Ahbâr üd-Devleti is-Selçukiye*, çev. Necati Lugal, TTK yay., Ankara 1943.
- el-MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan, *El-Ahkâmü's-Sultâniyye (İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku)*, çev. Ali Şafak, Bedir yay., İstanbul 1976.
- ERKOÇ, Hayrettin İhsan, *Sunzi Bingfa'nın İngilizce ve Türkçe Çevirileri*, Kriter yay., İstanbul 2017.
- er-RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, C. I, çev. Ahmed Ateş, TTK yay., Ankara 1999.
- ERSAN, Mehmet-Mustafa Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek Büyük Selçuklular*, Timaş yay., İstanbul 2017.
- ERYAŞAR, Tolga, *İş Dünyasında Savaş Stratejileri*, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- EYİCE, Semavi, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes*, TTK yay., Ankara 1971.
- FLEET, Kate, "Türk Ekonomisi, 1071-1453", *Cambridge Türkiye Tarihi Bizans'tan Türkiye'ye 1071-1453*, C. I, s. 274-316.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK yay., Ankara 2002.
- GORDLEVSKI, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988.
- GÖKSU, Erkan, *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı*, Kronik yay., İstanbul 2018.
- GÖKSU, Erkan, *Okla Yükselen Millet Türklerde Ok ve Okçuluk*, Okçular Vakfı, İstanbul 2018.
- GÖKSU, Erkan, *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları*, Kronik yay., İstanbul 2019.
- GÖKSU, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- İBN BİBİ, *el Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name) -I-*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1996.
- İBNÜ'L-ESİR, *el Kâmil fi't-tarih Tercümesi*, C. 9-10, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar yay., İstanbul 1991.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür yay., İstanbul 1972.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken yay., İstanbul 1998.
- KALLEK, Cengiz, "Cusus" mad., *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 163-166.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, çev., Besim Atalay, Türk Dil Kurumu yay., Ankara 1985.
- KESİK, Muharrem, "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*, İstanbul 2018, s. 243-266.
- KHONIATES, Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 1995.
- KINNAMOS, Ioannes, *Historia (1118-1176)*, haz. Işın Demirkent, TTK yay., Ankara 2001.

- KOCA, Salim, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997.
- KOCA, Salim, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan yay., Ankara 2005.
- KOCA, Salim, "Sürpriz Baskın, Korku ve Panik Olaylarının Türkiye Selçuklu Devri Savaşlarındaki Rolü ve Etkisi", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 279-301.
- KOMNENA, Anna, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I. Cilt Kuruluş Devri*, TTK yay., Ankara 2016.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, TTK yay., Ankara 2016.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı yay., İstanbul 1976.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2015.
- NECİPOĞLU, Nevra, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)", *Cogito*, S. 29 (2001), s. 74-91.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK, *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, 3.Baskı, TTK yay., Ankara 2016.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Türk Devletlerinde Casusluk" mad., *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 166-169.
- ÖZDAL, Ahmet Nural, *Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı (XI-XIV. yy)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- ÖZDAL, Ahmet, *Türklerin Savaş Sanatı aldatıcı taktiler & farklılaşan stratejiler*, Doruk yay., İstanbul 2008.
- PEACOCK, A.C.S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2016.
- REŞİDÜ'D-DİN FAZLULLAH, *Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2010.
- SENGER, Harro Von, *Savaş Hileleri Stratejiler 1*, çev. Mevin Özbalt, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2000.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK yay., Ankara 1987.
- SEVİM, Ali, *Malazgirt Meydan Savaşı*, TTK yay., Ankara 1971.
- SEVİM, Ali-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK yay., Ankara 1995.
- SEVİM, Ali-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK yay., Ankara 1989.
- SUN Zİ (SUN TZU), *Savaş Sanatı*, Çince Aslından çev., Pulat Otkan-Giray Fidan, İş Bankası yay., İstanbul 2019.
- SUN TZU, *Sun Tzu: Savaş Sanatı*, çev. Pınar Erturan, Remzi Kitabevi yay. İstanbul 2017.
- SUN TZU, *Savaş Sanatı*, çev. Adil Demir, Kastaş yay., İstanbul 2008.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası, Ankara 1972.
- ŞİMŞİR, Mehmet, "Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (28) 2015, s. 68-79.
- Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşguner, Atıf yay., Ankara 2014.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi yay., İstanbul 1999.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken yay., İstanbul 1991.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrnt D. Andreasyan, Notlar Edouard Dulaure-M. Halil Yinanç, 3. Baskı, TTK yay. Ankara 2000.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul 1944.

İLKOKULLARDA AKRAN ZORBALIĞI ARAŞTIRMALARININ İNCELENMESİ: BİBLİYOMETRİK ANALİZ

EXAMINATION OF PEER BULLYING RESEARCH IN PRIMARY SCHOOLS: BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Musa DEMİR*
Bülent ATAĞUL**

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, ilkokullarda akran zorbalığı araştırmalarının yapısını ve eğilimlerini belirlemek ve çeşitli parametreler kullanılarak, akran zorbalığı araştırmalarını analiz etmek ve alan yazınına ve araştırmacılara katkı sağlamaktır. Çalışmada bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmış, Scopus veri tabanından elde edilen 534 yayın incelenmiştir. BibTeX formatında Scopus veri tabanından indirilen veriler R Studio Biblioshiny paketi ile analiz edilmiş ve görselleştirilmiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre akran zorbalığı kapsamında incelenen yayınların çoğunluğunu makalelerden oluştuğu, 2010 yılından sonra yayın sayısında büyük bir artış yaşandığı gözlenmiştir. İlkokullarda akran zorbalığı kavramının araştırmalarda en sık ilişkilen-

dirildiği kavramların siber zorbalık, mağduriyet ve şiddet kavramları olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: ilkokul, akran zorbalığı, araştırma eğilimleri

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the structure and trends of peer bullying research in primary schools and to analyze peer bullying studies using various parameters and to contribute to the literature and researchers. The bibliometric analysis method was used in the study, and 534 publications obtained from the Scopus database were examined. The data downloaded from the Scopus database in BibTeX format were analyzed and visualized

* MEB Okul Müdürü, mmzmusa@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0506-4145.

** MEB Okul Müdür Yardımcısı b.atakul@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2913-761X.

with the R Studio Biblioshiny package. According to the results obtained in the study, it was observed that the majority of the publications examined within the scope of peer bullying consisted of articles, and there was a great increase in the number of publications after 2010. It has been determined that the concepts of peer bullying in primary schools are most frequently associated with the concepts of cyber bullying, victimization and violence.

Keywords: primary school, peer bullying, research trends

GİRİŞ

Akran zorbalığı, ilkokullarda hem mağdurlar hem de failer için ciddi sonuçları olan yaygın bir sorundur. İlköğretim okullarında akran zorbalığına ilişkin bir literatür taraması, bir dizi önemli bulguyu ortaya çıkaracaktır.

Birincisi, araştırmalar sürekli olarak akran zorbalığının ilkokullarda yaygın bir olay olduğunu göstermiştir. Olweus (1993) tarafından yapılan bir araştırma, 4-9. sınıflardaki öğrencilerin yaklaşık %20'sinin haftada en az bir kez zorbalığa uğradığını bildirirken, Nansel ve diğerleri (2001) tarafından yapılan başka bir araştırmada da 6-10. sınıflardaki öğrencilerin %15'inin ayda en az bir kez zorbalığa uğradığını belirtilmiştir. Bu bulgular, zorbalığın ilkokullarda yaygın bir sorun olduğunu bulan diğer araştırmalarla tutarlıdır (Smith ve diğerleri, 1999; Juvonen ve diğerleri, 2003).

Araştırmalar akran zorbalığının mağdurlar için ciddi sonuçları olabileceğini de göstermiştir. Nansel ve ark. (2001), zorbalık kurbanlarının, mağdur olmayanlara kıyasla daha düşük benlik saygısı, daha yüksek depresyon ve kaygı seviyeleri ve daha düşük akademik performans bildirme olasılıklarının daha yüksek olduğunu bulmuşlardır. Diğer araştırmalar zorbalık ve olumsuz ruh sağlığı sonuçları arasında benzer ilişkiler bulmuştur (Smith ve diğerleri, 1999; Juvonen ve diğerleri, 2003).

Akran zorbalığı konusunda araştırmalar ayrıca ilkokullarda akran zorbalığı için bir dizi risk faktörü belirlemiştir. Smith ve diğerleri (1999) tarafından yapılan bir çalışma, daha agresif, daha az popüler ve daha düşük özgüvene sahip öğrencilerin zorba olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu bulmuşlardır. Diğer araştırmalar, sosyal olarak izole olan veya arkadaş edinmekte güçlük çeken öğrencilerin zorbalığa karşı daha savunmasız olabileceğini bulmuştur (Juvonen ve diğerleri, 2003).

Son olarak, araştırma, ilkokullarda akran zorbalığını azaltmada etkili olan bir dizi müdahaleyi de belirlemiştir. Olweus (1993) tarafından yapılan bir araştırma, zorbalık için okul çapında kurallar ve sonuçların yanı sıra öğretmenler, öğrenciler ve ebeveynler için eğitim içeren okul çapında bir programın zorbalık davranışını azaltmada etkili olduğunu bulmuştur. Diğer araştırmalar, sosyal becerileri geliştirmeye ve öğrenciler arasında olumlu ilişkiler kurmaya odaklanan müdahalelerin zorbalığı azaltmada da etkili olabileceğini bulmuştur (Smith ve diğerleri, 1999; Juvonen ve diğerleri, 2003).

Sonuç olarak literatür, akran zorbalığının ilkokullarda hem mağdurlar hem de failer için ciddi sonuçları olan yaygın ve ciddi bir sorun olduğunu göstermektedir.

Zorbalık için bir dizi risk faktörü tanımlanmış ve bir dizi müdahalenin zorbalık davranışını azaltmada etkili olduğu gösterilmiştir. Bu karmaşık ve çok yönlü sorunu ele almak için en etkili yaklaşımları belirlemek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

YÖNTEM

Bu çalışmada bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz, belirlenen bir çalışma alanında incelenmek istenen bir süre zarfında alana ilişkin çalışmaların gelişimini takip etmek için oluşan akademik alan yazının nicel ve nitel analizinin yapılmasını sağlar (Pritchard, 1969).

Bibliyometrik analiz, araştırmacılara üretkenlik analizi ve bilimsel haritalama oluşturacak şekilde iki analiz imkanı sağlar. Üretkenlik analizi ile yazar, kurum, ülke ve dergilerin yayın ve atıf bilgileri incelenirken, bilimsel haritalandırmada araştırmacı iş birliği ağı, kavramsal ve atıf ağı incelenebilir (Öztürk, 2021).

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada ilkokullarda akran zorbalığı araştırmalarının yapısını ve eğilimlerini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaç kapsamında araştırma soruları aşağıdaki şekilde belirlenmiştir;

İlkokullarda akran zorbalığı araştırmaları geçen süreçte nasıl gelişmiştir?

İlkokullarda akran zorbalığı hangi kavramlar ile ilişkilendirilmektedir?

İlkokullarda akran zorbalığı araştırmalarının yıllara göre eğilimleri nasıl oluşmuştur?

İlkokullarda akran zorbalığı alanında en çok atıf yapılan çalışmalar hangileridir?

Veri Setinin Oluşturulması

Bu araştırmada Scopus veri tabanından alınan veriler kullanılmıştır. Scopus ana veri grubundan “(TITLE-ABS-KEY (bullying) AND TITLE-ABS-KEY (primary AND school)) AND (LIMIT-TO (SUBJAREA , “SOCI”))” sorgusu kullanılarak elde edilen 534 yayın incelenmiştir. BibTeX formatında Scopus veri tabanından

indirilen veriler R Studio Biblioshiny paketi ile analiz edilmiş ve görselleştirilmiştir.

BULGULAR

Bu bölümde araştırma soruları kapsamında elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Scopus veri tabanından alınan ve araştırmaya dahil edilen 534 yayına ilişkin temel bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

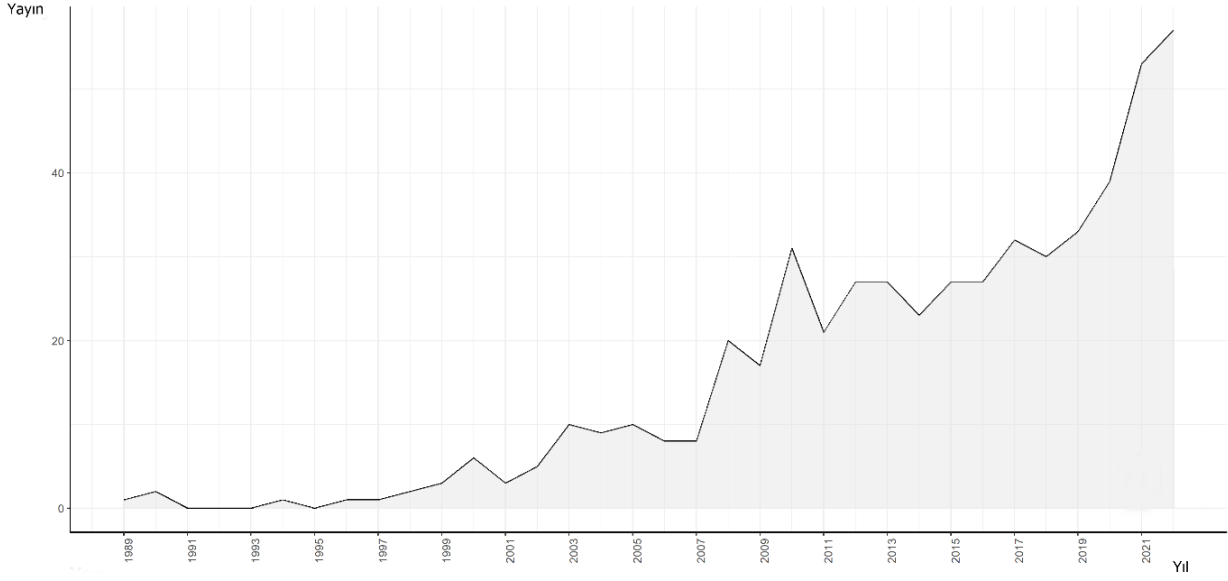
Tablo 1 *Bulgulara ilişkin temel bilgiler*

Tanım	Sonuç
Verileri ilişkin temel bilgiler	
Zaman aralığı	1989:2022
Kaynaklar (Dergi, Kitap, vb.)	284
Dokümanlar	534
Dokümanlar için yıllık ortalama atıf sayısı	26,06
Doküman içeriklerine ilişkin bilgiler	
Dolaylı anahtar kelime	654
Anahtar kelimeler	1180
Yazarlara ilişkin bilgiler	
Yazarlar	1317
Tek yazarlı yayın yapan yazar sayısı	110
Yazar iş birlikleri	
Tek yazarlı dokümanlar	117
Yayın başına yazar iş birliği	2,96
Doküman türleri	
Makale	458
Kitap	15
Kitap bölümü	26
Konferans bildirisi	9
Editöre mektup	1
Alan yazın incelemesi	25

Araştırma bulgularına ilişkin temel bilgilerini verdiği Tablo 1 incelendiğinde, ilkokullarda akran zorbalığına yönelik uluslararası çalışmalarının 1989-2022 yılları arasında kapsadığı anlaşılmaktadır. İncelenen 534 yayının yer aldığı kaynak sayısı 284 ve bu yayınlara yapılan atıfların yıllık ortalaması 26,06 olarak belirlenmiştir. Yazarların yayınlarında yaptıkları yayınların anahtar kelimeleri dolaylı anahtar kelime olarak tanımlanmış ve 654 dolaylı anahtar kelime tespit

edilmiştir. Toplam 1317 araştırmacının ilkokullarda akran zorbalığı alanında yayın yaptığı ve tek yazarlı yayınların sayısının sadece 110 olduğu anlaşılmıştır. Yapılan yayınların çoğunlukla makale (f=458) olduğu belirlenmiştir.

Akran zorbalığı temalı araştırmaların yıllara göre dağılımı incelenmiş ve elde edilen sonuçlar Şekil 1’de görselleştirilmiştir.

Şekil 1. İlkokullarda akran zorbalığı araştırmalarının yıllara göre dağılımı

Şekil 1’de verilen görsel incelendiğinde akran zorbalığı çalışmalarının her geçen yıl artarak devam ettiği görülmektedir. İlk dikkat çekici sıçramanın 2000 yılında olduğu ve 2010 yılında dönemin zirvesine ulaştığı görülmektedir. 2010 yılından sonra görece düşüş olduğu görülse de özellikle son yıllarda araştırmacıların akran zorbalığı konusuna yoğun ilgi göster-

diği söylenebilir.

İlkokullarda akran zorbalığı kavramının araştırmalarda hangi kavramlarla ilişkilendirildiğini belirlemek için yazar anahtar kelimelerinde kullanılan kelimelerin sıklığı incelenmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 2’de verilmiştir.

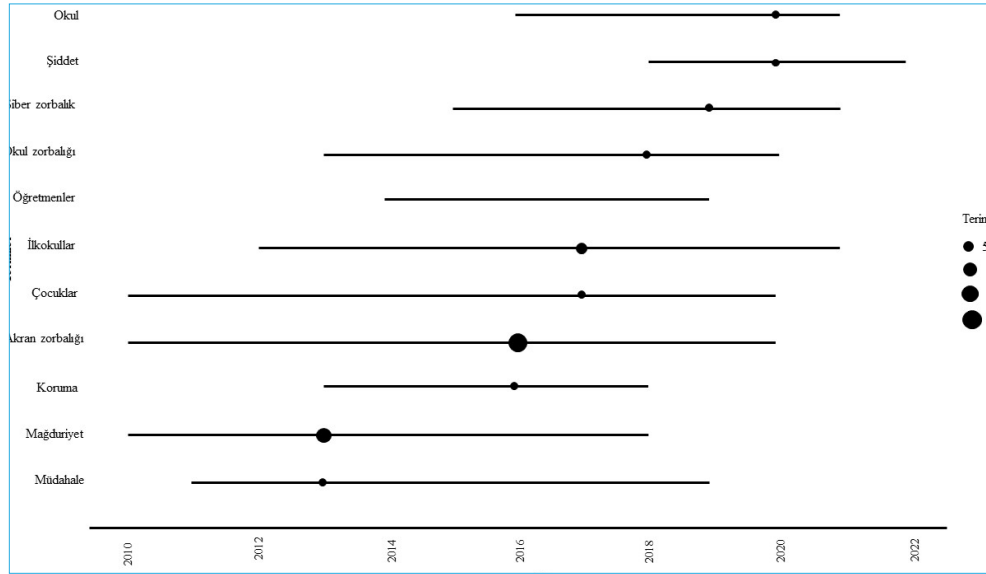
Tablo 2 En sık kullanılan anahtar kelimeler

Kelime	Kullanım sıklığı (f)
Akran zorbalığı	207
Siber zorbalık	37
İlkokul	35
Mağduriyet	35
Okul zorbalığı	26
Okul	20
Öğretmenler	20
Çocuklar	19
Şiddet	18
Müdahale	16

İlkokullarda akran zorbalığı kavramının araştırma-
larda en sık ilişkilendirildiği kavramların verildiği
Tablo 2 incelendiğinde akran zorbalığı kavramının en
çok siber zorbalık (f=37) ile ilişkilendirildiği görül-
mektedir. Araştırma kapsamını belirlemek amacıyla
kullanıldığı var sayılan ilkökul, okul, öğretmenler ve
çocuklar kavramlarının ardından en sık ilişki kurulan

kavramların mağduriyet (f= 35) ve şiddet (f=18) kav-
ramları olması dikkat çekicidir.

Elde edilen kavramların araştırmalarda kullanıldığı
zaman aralıkları ve en yoğun kullanıldıkları dönemler
araştırma eğilimlerini belirlemek amacıyla incelen-
miş ve elde edilen veriler Şekil 2’de görselleştirilmiş-
tir.

Şekil 2. İlkokullarda akran zorbalığı araştırmaları eğilimleri

Şekil 2’de verilen düz çizgiler ilgili kavramın araştır-
macılar tarafından anahtar araştırma kelimesi olarak
kullanıldığı zaman aralığını, düz çizgiler üzerindeki
baloncuklar ise kavramın en yoğun kullanıldığı yılı
göstermektedir. Bu bilgiler doğrultusunda araştırma-
larda akran zorbalığı (2010-2020) kavramından son-
ra gündemde en uzun süre kalan kavramların çocuk-

lar (2010-2020) ve mağduriyet (2010-2018) olduğu
anlaşılmaktadır. 2015 yılından sonra araştırmalarda
kullanılmaya başlanan siber zorbalık kavramının ise
en çok 2019 yılında incelendiği görülmektedir.

İlkokullarda akran zorbalığı kavramını araştırmala-
rına öncülük eden ve ilgili araştırmalarda en çok atıf
yapılan ilk on yayın incelenmiş elde edilen sonuçlar
Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3 İlkokullarda akran zorbalığı alanında en çok atıf yapılan çalışmalar

Yayın künyesi	DOI	Toplam atıf	Yıllık ort. Atıf
Cook, C. R., Williams, K. R., Guerra, N. G., Kim, T. E., & Sadek, S. (2010). Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence: A meta-analytic investigation. <i>School Psychology Quarterly</i> , 25(2), 65–83.	10.1037/a0020149	1006	71,86
Salmivalli, C., & Voeten, M. (2004). Connections between attitudes, group norms, and behaviour in bullying situations. <i>International Journal of Behavioral Development</i> , 28(3), 246–258.	10.1080/01650250344000488	464	23,20

Dehue F, Bolman C, Völlink T. Cyberbullying: youngsters' experiences and parental perception. <i>Cyberpsychol Behav.</i> 2008 Apr;11(2):217-23.	10.1089/cpb.2007.0008	441	27,56
Vandebosch, H., & Van Cleemput, K. (2009). Cyberbullying among youngsters: profiles of bullies and victims. <i>New Media & Society</i> , 11(8), 1349–1371.	10.1177/1461444809341263	368	24,53
Caravita, S. C. S., Di Blasio, P., & Salmivalli, C. (2009). Unique and interactive effects of empathy and social status on involvement in bullying. <i>Social Development</i> , 18(1), 140–163.	10.1111/j.1467-9507.2008.00465.x	356	23,73
Pellegrini, A. D., & Bartini, M. (2000). A Longitudinal Study of Bullying, Victimization, and Peer Affiliation During the Transition From Primary School to Middle School. <i>American Educational Research Journal</i> , 37(3), 699–725.	10.3102/00028312037003699	272	11,33
Dake JA, Price JH, Telljohann SK. The nature and extent of bullying at school. <i>The Journal of School Health.</i> 2003 May;73(5):173-180.	10.1111/j.1746-1561.2003.tb03599.x	216	10,29
Salmivalli, C., Kärnä, A., & Poskiparta, E. (2011). Counteracting bullying in Finland: The KiVa program and its effects on different forms of being bullied. <i>International Journal of Behavioral Development</i> , 35(5), 405–411.	10.1177/0165025411407457	207	15,92
Puhl RM, Luedicke J, Heuer C. Weight-based victimization toward overweight adolescents: observations and reactions of peers. <i>J Sch Health.</i> 2011 Nov;81(11):696-703.	10.1111/j.1746-1561.2011.00646.x	197	15,15
Hunter, S.C., Boyle, J.M., & Warden, D.B. (2004). Help seeking amongst child and adolescent victims of peer-aggression and bullying: the influence of school-stage, gender, victimisation, appraisal, and emotion. <i>The British journal of educational psychology</i> , 74 Pt 3, 375-90.	10.1348/0007099041552378	187	9,35

Tablo incelendiğinde alanda en çok atıf yapılan çalışmanın Cook, Williams, Guerra, Kim & Sadek (2010) tarafından yapıldığı, toplam atıf sayısının 1006 ve yıllık ortalama atıf sayısının ise %71,86 olduğu anlaşılmaktadır. Çalışma, okul çağındaki çocuklar ve ergenler üzerinde 3 zorbalık boyutu olan zorbalılar, kurbanlar ve zorbalık kurbanlarının yordayıcıları üzerine bir meta sentez çalışması olduğu görülmüştür.

SONUÇ VE TARTIŞMA

İlkokullarda akran zorbalığı araştırmalarının yapısını ve eğilimlerini belirlemek için yapılan bu çalışmada; Elsevier B.V. şirketi tarafından yönetilen Scopus veri tabanından erişilen ve 1989:2022 yılları arasında yayımlanmış toplam 534 çalışma değerlendirilmiştir.

Araştırmada elde edilen sonuçlara göre akran zorbalığı kapsamında incelenen yayınların çoğunluğunu makaleler oluştururken, söz konusu çalışmaların büyük bir oranının birden fazla yazar tarafından kaleme alındığı belirlenmiştir. İlgili yayınların yıllara göre dağılımı incelendiğinde ise akran zorbalığı araştırmalarının her geçen yıl arttığı 2010 yılından sonra yayın sayısında büyük bir artış gözlenmiştir. Bu durum araştırmacıların alana olan ilgisini göstermenin yanı sıra ilkokullarda gözlenen akran zorbalığı yaşantılarının da artmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

İlkokullarda akran zorbalığı kavramının araştırmalarda en sık ilişkilendirildiği kavramları incelenmiş ve siber zorbalık, mağduriyet ve şiddet kavramlarının dikkat çeki bir şekilde sık kullanıldığı belirlenmiştir. Kavramların hangi dönemlerde özellikle sık kullanıldığı incelendiğinde; siber zorbalık (2015-2020), mağduriyet (2011-2019) ve şiddet (2019-2022) yıllarında, diğer bir ifadeyle yayınların sayısının arttığı dönemlerde sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. Teknoloji ve sosyal medya kullanımının artması ile ilişkilendirilebilecek siber zorbalığın (Peker, Eroğlu ve Ada, 2012) ilkokul öğrencileri arasında da yaygın olarak gözlemlenebildiği sonucuna varılmıştır. Türkiye’de yapılan araştırmalarda da ortaokullardaki siber zorbalık incelenmiş ve öğrencilerin %47,1’inin başkalarının akran zorbalığına maruz kaldığına tanık olduğu ve %48’inin ise siber zorbalığa şahsen maruz kaldığı belirlenmiştir (Çelik, Çelen ve Seferoğlu, 2015).

Elde edilen sonuçlar akran zorbalığı alanında en çok atıf yapılan çalışmanın Cook, Williams, Guerra, Kim & Sadek (2010) olduğunu göstermektedir. Cook, Williams, Guerra, Kim & Sadek (2010) tarafından yapılan çalışma, zorbalık, mağdurlar ve zorbalık kurbanları üzerinde yapılmış bir meta sentez çalışmasıdır.

Alanın genel değerlendirilmesini yapmayı sağlayan meta sentez çalışmalarının alanda yeni araştırma yapacaklar için önemini gösteren bu örnek durum ayrıca akran zorbalığı araştırmalarına katkı sunması bakımından önemli olarak değerlendirilmiştir.

KAYNAKLAR

- Cook, C. R., Williams, K. R., Guerra, N. G., Kim, T. E., & Sadek, S. (2010). Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence: A meta-analytic investigation. *School Psychology Quarterly*, 25(2), 65–83. <https://doi.org/10.1037/a0020149>
- Çelik, A., Çelen, F. K. ve Seferoğlu, S. S. (2015). Orta-

okul öğrencilerinin sanal zorbalık ve sanal mağduriyet durumlarının incelenmesi. *Akademik Bilişim Konferansında sunulan bildiri*, 4-6 Şubat 2015, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Juvonen, J., Graham, S., & Schuster, M. A. (2003). Bullying among young adolescents: The strong, the weak, and the troubled. *Pediatrics*, 112(6), 1231-1237.

Nansel, T. R., Overpeck, M., Pilla, R. S., Ruan, W. J., Simons-Morton, B., & Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among US youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *JAMA: The Journal of the American Medical Association*, 285(16), 2094-2100.

Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Cambridge, UK: Blackwell.

Öztürk, O. (2021). Bibliyometrik araştırmaların tasarıma ilişkin bir çerçeve. Oğuzhan Öztürk ve Gökhan Gürler (Ed.). *Bir Literatür İncelemesi Aracı Olarak Bibliyometrik Analiz İçinde* (s. 33-48), Ankara: Nobel yayınevi

Peker, A., Eroğlu, Y. ve Ada, Ş. (2012). Ergenlerde siber zorbalığın ve mağduriyetin yordayıcılarının incelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(2), 185206.

Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics. *Journal of Documentation*, 25(4), 348-349.

Smith, P. K., Cowie, H., Olafsson, R. F., & Liefhoghe, A. P. (1999). Defining and understanding bullying. In P. K. Smith, D. Pepler, & K. Rigby (Eds.), *Bullying in schools: How successful can interventions be?* (pp. 3-20)